T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN BURSA (1793-1816)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sevilay DEMİRCİ

BURSA - 2024

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN BURSA (1793-1816)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sevilay DEMİRCİ

Danışman:
Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI

BURSA - 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı / Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda 702242009 numaralı Sevilay Demirci'nin hazırladığı "Alman Seyyahların Gözünden Bursa (1793-1816)" başlıklı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 28/11/2024 günü 10:30 - 11:45 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın …….. (başarılı / başarısız) olduğuna ……. …….. (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Muhsin ÖNAL
Yalova Üniversitesi

28/11/2024

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/ 11 /2024

Tez Başlığı / Konusu: Alman Seyyahların Gözünden Bursa (1793-1816)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 116 sayfalık kısmına ilişkin, 05.11.2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/ 11 /2024

İmza

Adı Soyadı:	**Sevilay Demirci**
Öğrenci No:	**702242009**
Anabilim Dalı:	**Tarih Anabilim Dalı**
Programı:	**Yakınçağ Tarihi/ Yüksek Lisans**
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman 05/11/2024
Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Alman Seyyahların Gözünden Bursa (1793-1816)" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

05/11/2024

İmza

Adı Soyadı:	**Sevilay Demirci**
Öğrenci No:	**702242009**
Anabilim Dalı:	**Tarih Anabilim Dalı**
Programı:	**Yakınçağ Tarihi/ Yüksek Lisans**
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Sevilay Demirci**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**Tarih Anabilim**
Bilim dalı	**Yakınçağ Tarihi**
Tezin niteliği	**Yüksek Lisans**
Mezuniyet tarihi	**28/11/2024**
Tez Danışmanı	**Prof. Dr. Zeynep Dörtok Abacı**

Alman Seyyahların Gözünden Bursa (1793-1816)

18. ve 19. yüzyıllarda köklü ve zengin bir tarihe sahip Bursa, yabancı seyyahların araştırma yapmak istedikleri şehirler arasındadır. Bu çalışmada Bursa'ya seyahat eden üç Alman seyyahın kimler oldukları, neden Bursa'ya seyahat ettikleri ve seyahatnamelerinde Bursa ile ilgili hangi konuları ele aldıkları ortaya çıkarılmıştır.

1793'te Ignaz Brenner von Felsach, 1804'te Joseph von Hammer-Purgstall ve 1816'da Otto Friedrich von Richter, Bursa'ya seyahat etmiş ve Bursa izlenimlerini seyahatnamelerine aktarmışlardır.

Brenner ve Hammer, Oryantalizm Akademisi'nin görevlendirdiği İstanbul'daki Avusturyalı diplomatlardır. Her iki seyyah da Oryantalizm Akademisi'nden mezundur. Bu akademide eğitim görmüş diplomatlar, Osmanlı Devleti'nde Avusturya'nın ticari ve siyasi imtiyazlarını gözetme sorumluluğu ile yetiştirilmişlerdir. Hammer'ın öğrencisi Richter ise bilimsel araştırmacı olarak Bursa'ya seyahat etmiştir. Seyyahların meslekleri göz önüne alındığında, onların Bursa'ya siyasi, ticari ve bilimsel araştırma amaçlı seyahat etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Alman seyyahların 1793, 1804 ve 1816 tarihlerinde ele aldıkları Bursa seyahatnameleri, sosyo-ekonomik, kültürel ve coğrafi boyutlarda değerlendirilmiş ve deskriptif yöntem kullanılarak analiz edilmiştir. Alman seyyahların Bursa ile ilgili anlatıları, 19. yüzyılda Bursa'ya seyahat etmiş diğer Türk ve Avrupalı seyyahların seyahatnamelerindeki aktarımları ile karşılaştırılmıştır. Bilimsel araştırmalar ve diğer kaynaklarla seyyahların doğru aktarımları teyit edilmiş ve yanlış aktarımları ise ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bursa, Seyahatname, Avrupalı Seyyahlar, Alman Seyyahlar, 18. Yüzyıl, 19. Yüzyıl, Bursa Tarihi

ABSTRACT

Name & Surname	**Sevilay Demirci**
University	**Bursa Uludag University**
Institute	**Institute of Social Sciences**
Field	**History**
Subfield	**Modern Age**
Degree awarded	**Master**
Date of degree awarded	**28/11/2024**
Supervisor	**Prof. Dr. Zeynep Dörtok Abacı**

Bursa Through the Eyes of German Travelers (1793-1816)

In the 18th and 19th centuries, Bursa, a city with a deep-rooted and rich history, was among the cities that attracted the interest of foreign travelers for research purposes. This study identifies three German travelers who visited Bursa, exploring who they were, why they traveled to Bursa, and which aspects of the city they addressed in their travel books.

Ignaz Brenner von Felsach in 1793, Joseph von Hammer-Purgstall in 1804, and Otto Friedrich von Richter in 1816 travelled to Bursa, documented their travels and impressions on their travel writings.

Brenner and Hammer were Austrian diplomats stationed in Istanbul, assigned by the Oriental Academy, and both were alumni of this institution. The diplomats trained at the Oriental Academy to protect Austria's commercial and political interests within the Ottoman Empire. Hammer's student, Richter, visited Bursa for scientific research. Considering their professions, it is evident that these travelers visited Bursa for political, commercial, and scientific research purposes.

The travel books written by the German travelers in 1793, 1804, and 1816 have been evaluated from social, economic, cultural, and geographical perspectives and analyzed using a descriptive method. The German travelers' writings were compared with the other Turkish and European travelers who visited Bursa in the 19th century. Scientific studies and other sources helped verify accurate descriptions and clarify any inaccuracies in their observations.

Keywords: Bursa, book of travels, European travellers, German travellers, 18th century, 19th century, History of Bursa

ÖNSÖZ

Bursa gibi Türkiye'nin en önemli şehirlerinden birinin tarihiyle ilgili bir tez hazırlamak, muhakkak gurur verici bir histi. Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış bu şehrin sayfalara sığmaz tarihiyle ilgili sorumlu olduğum konular hakkında bilgiler aktarmaya çalıştım. Öncelikle bu konuya beni yönlendiren ve tez yazım süresince beni destekleyen kıymetli Hocam Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI'ya katkılarından dolayı çok teşekkür ederim. Saygıdeğer Hocalarım Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ ve Doç. Dr. Muhsin ÖNAL'a tezimle ilgili değerli geri dönüşleri ve katkıları için minnettarım.

Sevgili ailem ve canım anneme çalışmalarım boyunca yanımda oldukları için çok teşekkür ederim. Bu çalışmamı, Tarih bölümü okumaya ve tarihte tez yazma konusunda beni teşvik eden, şu an hayatta olmayan canım babam Yaşar DEMİRCİ'ye ithaf ediyorum.

Sevilay DEMİRCİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **İİİ**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **İV**
YEMİN METNİ ..... **V**
ÖZET ..... **Vİ**
ABSTRACT ..... **Vİİ**
ÖNSÖZ ..... **Vİİİ**
İÇİNDEKİLER ..... **İX**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **Xİİ**
GİRİŞ **1**
Araştırmanın Konusu Ve Önemi 1
Amaç Ve Yöntem 1
Araştırmada Kullanılan Kaynaklar 3
Diğer Literatürlere Genel Bir Bakış 5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALMAN SEYYAHLARIN BURSA'YA SEYAHAT SEBEPLERİ **7**
1.1. Tarihteki Seyyah ve Seyahatname Tanımı 7
1.1.1. Anadolu ve Bursa Seyahatlerine Kısa Bir Bakış 11
1.2. Alman Seyyahların Mesleki Amaçlı Seyahatleri 13
1.2.1. Oryantalizm 14
1.2.2. Viyana Oryantalizm Akademisi 16
1.2.3. Alman Seyyahların Hayatları ve Eserleri 18
1.2.3.1. Joseph von Hammer-Purgstall Hayatı ve Eserleri 19
1.2.3.2. Ignaz Brenner von Felsach Hayatı ve Eserleri 23
1.2.3.3. Otto Friedrich von Richter Hayatı ve Eserleri 24
1.3. Bursa'nın Kısa Tarihçesi 26
1.3.1. XVIII. Yüzyıldan Günümüze Bursa Almanya İlişkileri 26
1.4. Sosyo-Kültürel Sebepler 30
1.5. Ekonomik Sebepler 30

İKİNCİ BÖLÜM

2. ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN BURSA'NIN 18. VE 19. YÜZYILDAKİ YÖNETSEL, DEMOGRAFİK, SOSYO-EKONOMİK, SOSYO-KÜLTÜREL, COĞRAFİ VE MEKÂNSAL YAPISI 32

2.1. Yönetsel Yapı 32

2.2. Demografik Yapı 38

2.3. Sosyo-Ekonomik Yapısı: Yerel, Bölgesel ve Küresel 40

2.3.1. Ticari Gelişmeler 40

2.3.1.1. Tarımsal Üretim 43

2.3.1.2. Bitkisel Üretim 45

2.3.1.3. Hayvansal Üretim 46

2.3.1.3.1. İpekböcekçiliği ve İpekçilik 48

2.3.2. Ulaşım Araçları ve Ticari Yollar 51

2.4. Sosyo-Kültürel Yapı 54

2.4.1. Müslümanlar 58

2.4.2. Gayrimüslimler 66

2.4.3. Eğitim ve Bilim 68

2.4.3.1. Edebiyat 73

2.4.3.2. Tasavvuf 74

2.4.4. Kentsel ve Kırsal Davranış 76

2.5. Coğrafi ve Mekânsal Yapısı 83

2.5.1. Bursa Merkezi ve İlçeleri 86

2.5.2. İklim ve Toprak Yapısı 87

2.5.3. Doğal Kaynakları 88

2.5.4. Doğal Güzellikleri 90

2.5.5. Bursa'nın Mimarisi 92

2.5.5.1. Ev Yapıları 93

2.5.5.2. Tarihi Mekânlar: Saray, Cami, Türbe ve Kaplıcalar 95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YERLİ, ALMAN VE AVRUPALI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BURSA İLE İLGİLİ ORTAK VE FARKLI GÖZLEMLER 103

3.1. Sosyo-Ekonomik Açıdan Seyyahların Örtüşen Değerlendirmeleri 105

3.2. Sosyo-Kültürel Açıdan Seyyahların Benzer ve Farklı Görüşleri 107

3.3. Coğrafi ve Mekânsal Yapısı İle İlgili Benzer ve Farklı Aktarımlar 110

SONUÇ 113

KAYNAKÇA 117

ÖZGEÇMİŞ 129

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
Bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
d.	doğumu
ed.	editör
haz.	hazırlayan
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
s.	sayfa
ö.	ölümü
v.	von - Almanca soyluluk eki
Yay.	yayınevi

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu Ve Önemi

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti yükseliş dönemindeki gibi Batılıların hala ilgi odağıdır. Bursa, Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış bir şehir olarak, dünyada ayrı bir değeri olan ve tarihi araştırılan bir kenttir. Bursa kaplıcaları ve şifalı suları ile ünlü, aynı zamanda kaliteli ipek üretiminin ve ihracatının yapıldığı ipekçilik sektöründe de başarılar gösteren bir şehirdir. Ayrıca konumu itibariyle İstanbul'a yakın olması sebebiyle seyyahlar tarafından kolayca ulaşılabilmektedir.

Seyahatnameler, 18. ve 19. yüzyıllarda özellikle Avrupa'da çok tutulmuş ve ilgiyle okunan kitap türleri arasındadır. Bunun sebeplerinden biri de, Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinde Doğu'yu ve Doğuluları anlatmalarıdır. Seyahatnameler, konu dağılımı açısından birbirine benzemekte ve araştırılan şehir ile o şehirde yaşayan insanlar hakkında bilgiler içermektedir. Amaç ise bu seyahatnameler sayesinde Doğu'yu ve Doğu'nun insanlarını tanımak ve tanıtmaktır.

İstanbul'da geçici süreliğine diplomat görevinde bulunan seyyahlardan Ignaz Brenner von Felsach 1793'te, Joseph von Hammer-Purgstall ise 1804'te Bursa'ya seyahat etmiştir. Otto Friedrich von Richter ise, Hammer'ın öğrencisidir ve o da 1816'da bilimsel araştırma amacıyla Bursa'ya gelmiştir. Oryantalizm Akademisi'nden mezun iki seyyah olan Brenner ve Hammer, eğitimli görmüş diplomatlardır ve Osmanlı Devleti'nde Avusturya'nın ticari ve siyasi imtiyazlarını gözetme sorumluluğu ile yetiştirilmişlerdir. Brenner, Hammer ve Richter, Bursa'ya seyahatlerini kaleme alarak kentle ilgili muhtelif izlenimlerine seyahatnamelerinde yer vermişlerdir.

Amaç Ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, 1793-1816 sürecinde Bursa'ya siyasi, kültürel, ticari ve bilimsel araştırma amaçlı seyahat eden Alman seyyahların Bursa seyahatnamelerini yönetsel,

demografik, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, mekânsal ve coğrafi açılardan incelemektir. Seyyahların aktardıkları bilgileri ve bakış açılarını, diğer yerli ve yabancı kaynaklarla karşılaştırılarak; doğru aktarılan tarihi bilgileri onaylayıp, yanlış aktarılan tarihi bilgileri ortaya çıkararak bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu araştırmada belge incelemesi ve deskriptif yöntem kullanılmıştır. Araştırmada birincil kaynak olarak üç Alman seyyahın yazdığı seyahatnamelere başvurularak elde edilen nitel veriler değerlendirilip analiz edilmiştir. Belgelerin iç tenkiti yapılmıştır. Tarihsel karşılaştırmalı yaklaşım kullanılmış ve seyahatnamelerde aktarılan doğru veriler, diğer Türk ve yabancı seyyahların ortak fikirleriyle ve ikincil kaynaklarla desteklenmiş; yanlış aktarılan tarihi bilgiler ise Türk seyyahların anlatımlarıyla ve ikincil kaynaklarla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmasında mukayeseli bir yaklaşımın takip edilmesi dolayısıyla seyahatnamelerin karşılaştırıldığı tarihsel süreç 18. yüzyılın sonlarından başlayıp 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmektedir. Üç Alman seyyah; Brenner, Hammer ve Richter'ın seyahatnameleri, başlıca Türk seyyahların Fatma Fahrünnisa Hanım ve Mehmed Ziya Bey'in seyahatnameleri ile karşılaştırılmıştır. Alman seyyahların aktardığı bir bilgi, Türk seyyahlar tarafından seyahatnamelerinde ele alınmadığı takdirde, Alman seyyahların Bursa'ya seyahat ettikleri zaman aralığına yakın tarihlerde Bursa'ya seyahat etmiş diğer seyyahların seyahatnamelerinde aktardıkları bilgilere başvurulmuştur. Bu seyahatnamelerin arasında Eliza Cheney Abbott Schneider'ın ve Charles Texier'in Bursa'yı ele aldıkları seyahatnameleri bulunmaktadır. Ayrıca Hammer'ın Bursa seyahatnamesinde Evliya Çelebi'nin Bursa seyahatnamesinden yaptığı alıntılardan dolayı, 17. yüzyıldan bir seyahatnamenin de araştırmaya katılması gerekli görülmüştür.

Farklı zamanlarda ele alınan seyahatnamelerin birbirleriyle karşılaştırılması göz önünde bulundurulan bu araştırmada, seyahatnamelerden yapılan alıntılar analiz edilmiş ve objektif bir değerlendirme yapılmasına özen gösterilmiştir. Türk seyyahların seyahatnamelerinin karşılaştırmaya dahil edilmesinin sebebi, aynı şehirle ilgili olarak

yabancı ve yerli seyyahların seyahatnamelerinde aynı konulara ilişkin yorumlarında bir farkın gözlenip gözlenmediğini ortaya çıkarmaktır.

Bu çalışmada başlıca şu sorulara cevaplar aranmıştır:

- Alman seyyahların gözünden 18. ve 19. yüzyıllarda Bursa'yı ele alan seyahatnamelerde hangi ortak konular yer almaktadır?
- Alman seyyahlar özellikle hangi konulardan daha fazla bahsetmektedir?
- Seyyahlar Bursa'da geçirdikleri günleri ve gördüklerini nasıl değerlendirmektedir?

Çalışmada elde edilen verilerle soruların cevapları yanıtlanmış ve analiz edilmiştir.

Araştırmada Kullanılan Kaynaklar

Bursa'nın tarihi ile ilgili yapılan bu araştırma, 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonlarına doğru bir tarih aralığını kapsamaktadır. Alman seyyahların 1793, 1804 ve 1816 tarihlerinde ele aldıkları Bursa seyahatnamelerinin yönetsel, demografik, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, mekânsal ve coğrafi açılardan incelenen metinlerinin karşılaştırılabilmesi için Türk ve yabancı seyyahların seyahatnamelerinde aynı konular üzerine yaptıkları aktarımlardan yararlanılmıştır. Alman seyyahların seyahatnamelerinden elde edilen veriler, diğer seyahatnameler ve ikincil kaynaklarla desteklenmiş; yanlış aktarılan bilgiler ise diğer seyyahların anlatımları ve ikincil kaynaklar ile tespit edilmiştir.

Bu araştırmadaki ana kaynaklar Alman seyyahların seyahatnameleridir. Ana kaynakların Almanca kaleme alınmasından dolayı, seyahatnamelerden araştırılmaya katılması gerekli görülen metinler Türkçeye çevrilmiştir. Bu tezdeki diğer birincil kaynaklar ise diğer seyyahların kaleme aldığı seyahatnamelerdir.
İkincil kaynaklar olarak ise tez araştırmaları, bilimsel makaleler, ansiklopediler, kitaplar ve elektronik kaynaklar kullanılmıştır.

Alman Seyyahların Gözünden Bursa (1793-1816) adlı araştırma, üç bölüm ile ele alınmıştır.

Birinci bölümde seyyah ve seyahatname tanımı yapılmıştır. Üç Alman seyyahın mesleki amaçlı Bursa'ya seyahatlerine değinilmiş, hayatları ve eserleri ele alınmıştır. Bursa'nın önemli bir köklü tarihinin ve idari yapısının olması, halkına zengin bir sosyo-kültürel yapı sunabilmesi ve şehrin ekonomik açıdan Osmanlı Devleti'ne katkılarının bulunması ile kentin ticaret alanında ilerleme potansiyeline sahip olması gibi sebepler, Alman seyyahların Bursa'ya seyahatlerinde rol oynamıştır. Brenner ve Hammer, Oryantalizm Akademisi'nin görevlendirdiği İstanbul'daki Avusturyalı diplomatlardır. Seyyahların biyografilerinin araştırılması sonucunda her iki seyyahın da Oryantalizm Akademisi'nden mezun oldukları görülmektedir. Bu akademide eğitim görmüş diplomatlar, Osmanlı Devleti'nde Avusturya'nın ticari ve siyasi imtiyazlarını gözetme sorumluluğu ile yetiştirilmişlerdir. Hammer'ın öğrencisi Richter ise bilimsel araştırmacı olarak Bursa'ya seyahat etmiştir. Seyyahların meslekleri göz önüne alındığında, onların Bursa'ya siyasi, ticari ve bilimsel araştırma amaçlı seyahat ettikleri anlaşılmaktadır. Oryantalizm Akademisi'nin diplomatlarına öğütlediği misyon ve vizyonları göz önüne alındığında, seyyahların Bursa'ya siyasi ve geleceğe yönelik ticari planlamalara uygun bir zemin olup olmadığını araştırmak amacıyla geldikleri ortaya çıkmıştır.

İkinci bölümde Alman seyyahların seyahatnamelerinde; Bursa'nın 18. ve 19. yüzyıllarını yönetsel yapıyı, demografik, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, coğrafi ve mekânsal durumlarını nasıl aktardıkları ele alınmıştır. Alman seyyahların aktardıkları bilgiler ve bakış açıları, diğer yerli ve yabancı birincil ve ikincil kaynaklarla karşılaştırılmış, doğru aktarılan bilgiler onaylanmış, yanlış aktarılan bilgiler ortaya çıkarılarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Alman seyyahların Bursa'yı sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, coğrafi ve mekânsal açılardan ortak olarak ele aldıkları konular ortaya çıkarılmıştır. Alman seyyahların gözlemleri ile Türk seyyahların ortak ve farklı gözlemleri tespit edilmiş ve tarihsel süreçteki değişiklikler de göz önüne alınarak genel bir çözümleme yapılmıştır.

Sonuç olarak bu araştırmada Bursa'ya seyahat etmiş seyyahların, Bursa'nın maddi ve manevi kültür öğelerini gözlemledikleri, seyahatnamelerinde Bursalıların yaşam tarzı, değer ve tutumlarını konu edindikleri ve ayrıca seyahatnamelerinde Bursa'nın sahip olduğu edebiyat, mimari, eğitim ve din gibi kültürel öğelere yer verdikleri ortaya çıkmıştır.

Diğer Literatürlere Genel Bir Bakış

Literatürde seyahatnameleri ele alıp, aktaran ve değerlendiren tarih araştırmaları mevcuttur ancak 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Bursa'ya gelen Alman seyyahların seyahatnameleri ilk defa karşılaştırılıp, değerlendirilmiştir. Seyyahların Gözüyle Bursa: 1326-1923, Heath W. Lowry tarafından yazılmış, 1326 ile 1923 tarihleri arasında Bursa'ya gelen seyahatnameleri olan seyyahların aktardıklarını değerlendiren, 2004 yılında yayımlanmış bir tarih araştırma kitabıdır.[1]

Nurşen Günaydın ve Raif Kaplanoğlu, Bursa'yı Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ziyaret etmiş seyyahların, seyahatnamelerine yazdıklarının önemli kısımlarını 2000 yılında "Seyahatnamelerde Bursa" kitabında sunmuşlardır.[2]

"Bursa Ulucami"adlı eserde, Bursa'ya gelip, Ulucami'yi ziyaret eden ve Ulucami'de gördüklerini seyahatnamelerinde kaydeden seyyahların aktarımlarını kapsayan bu eser 2012'de yayımlanmıştır.[3]

Zeynep Dörtok Abacı'nın 2008'de yayımlanan "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)" başlıklı makalesinde, Bursa'yı ziyaret eden Joseph von Hammer Purgstall'ın seyahatnamesinde ele alınan Bursa'nın sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına dair izlenimleri değerlendirilmiştir.[4]

[1] Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, çev: Serdar Alper, İstanbul:Eren, 2004.
[2] Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa,* Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.
[3] Bilal Kemikli, *Bursa Ulucami*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2012.
[4] Zeynep Dörtok Abacı, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:9, Sayı 15, (2008).

"Bursa'nın Daveti: Bir Osmanlı Başkenti Güncesi" 2016'da yayımlanan eserin bir bölümünde, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde anlatılan Bursa ile günümüz Bursa'sı karşılaştırılmıştır.[5]

"Tarihte Bursa ve Almanlar" kitabında birçok açıdan Almanlarla Türklerin ilişkileri, Almanların Bursa'ya katkıları ele alınmış ve bir bölümünde "Almanca Seyahatnamelerde Bursa" makalesine yer verilmiş, günümüzde Bursa'daki Almanları da içeren geniş çaplı bu eser 2016'da yayımlanmıştır. 1790'da Almanlarla Türkler arasında imzalanan dostluk antlaşması, Türkler ve Almanlar arasındaki ilişkileri güçlendirmiş ve her iki ülkeye de getirileri olmuştur.[6]

Funda Songur, 2022' de yayımlanan "Yabancı Seyyahların Gözüyle Bursa" adlı makalesinde, seyahatnamelerin tarih araştırmalarındaki kaynak görevini ve yabancı seyyahların gözüyle Bursa kentini konu edinmektedir.[7]

[5] Samet Altıntaş, *Bursa'nın Daveti: Bir Osmanlı Başkenti Güncesi*, İstanbul:İlgi Kültür Sanat Yay., 2016.
[6] Aziz Elbas (çev. Dilek Zaptçıoğlu), *Tarihte Bursa ve Almanlar*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2016.
[7] Funda Songur, "Yabancı Seyyahların Gözüyle Bursa", *Bursa'da Zaman, Mekan Ve İnsan Bursa'nın Yunan İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yılı*, ed. Behçet Kemal Yeşilbursa, Bursa: Sentez Yay. (2022).

BİRİNCİ BÖLÜM

1.ALMAN SEYYAHLARIN BURSA'YA SEYAHAT SEBEPLERİ

Bu bölümde seyyah ve seyahatname tanıtımı yapıldıktan sonra, 18. yüzyıldan itibaren araştırma konusunun ana kaynakları seyahatnameler haricinde kaleme alınmış seyahatnamelere ve seyyahların Anadolu ve Bursa'ya seyahat sebeplerine değinilecektir. Anadolu ve Bursa'ya seyahat etmiş bilimsel araştırmacı Otto Friedrich von Richter'ın, Oryantalizm Akademisi'nden mezun diplomat olarak görevlendirilen Joseph von Hammer-Purgstall ve Ignaz Brenner von Felsach'ın Bursa' ya seyahatlerinin sebepleri aktarılmaya çalışılacaktır. Ayrıca Oryantalizm Akademisi'nin kuruluş sebebi ve amaçlarına da yer verilecektir. Seyahatnameleri daha iyi anlamlandırabilmek adına Alman seyyahların biyografi ve eserlerine de yer verilecektir. Bursa'nın kısa tarihçesine, 18. yüzyıldan günümüze Bursa-Almanya ilişkilerine değinildikten sonra, son olarak seyyahların Bursa'ya gelme sebepleri sosyo-kültürel ve ekonomik alanlarda sunulacaktır.

1.1. Tarihteki Seyyah ve Seyahatname Tanımı

Seyahatnameler, seyyahların belirli bir tarihte yaptıkları gezilerden edindikleri bilgileri edebi türde yazılı olarak aktardıkları kitaplardır. Birincil kaynak niteliğinde olan seyahatnamelerde bahsedilen coğrafyaya ait sosyo-ekonomik ve kültürel bilgilere yönelik araştırmalar yapılabilmektedir. Seyyah, yolculuk yaparak seyahat eden ve bu esnada birtakım amaçlarını gerçekleştirmek isteyen kişidir. Bu amaçlar arasında gezmek, görmek, farklı kültürlere dair bilgiler edinmek, macera yaşamak, anı biriktirmek, sosyalleşmek ve kişinin kendi farkındalık seviyesini artırmak olabilir. İlk bilinen yolculukların amacı ticaret, ikincisi devletler arası haberleşme ağını sağlamak ve üçüncüsü ise askeri amaçlara yönelik yolculuklardır.[8]

Uzak Doğu ülkelerine yaptığı seyahatlerini bir seyahatname ile yayımlayarak tanınan Marco Polo, Orta Çağ'ın en ünlü isimlerinden biri olan tek gezgindir. Seyahatnamesi ile bu kadar başarılı olmasının sebebi ise öncelikle seyahatnamesinde Asya'yı anlatmasıdır.

[8] Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa,* Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s. 15.

Moğollara yönelik korku ve imrenme duygularıyla beraber, ilk defa Avrupalı tüccarların ipek, baharat ve değerli taşlar gibi Asya'nın lüks ürünlerini o ülkelerden tedarik edebilmenin kapılarının açılmış olması ve seyahatnamede anlatılan Asya ülkelerinin tarihi, Avrupalıların ilgi alanına girmiştir.[9]

18. yüzyıla kadarki seyahatlerde haç, salgın hastalık, yokluk ve savaşlardan sürülme gibi mecburi sebeplerden dolayı gerçekleşen seyahatler ve göçler ön plandadır. Almanya'da henüz 18. yüzyılın sonlarına doğru gezip görmek ve kültür ufkunu genişletmek amaçlı seyahatlerde artış olmaya başlamıştır. Alman edebiyatının en büyük şairi Goethe'nin 1776-1778 yılları arasında İtalya'ya geziye çıkması ve bu geziyle ilgili "İtalya Seyahati" kitabını yazması, Almanya'dan dış ülkelere seyahat akımının başlamasına sebep olmuştur.

Seyahatnameler, farklı toplumların yaşam biçimleri ile ilgili bilgiler sundukları için diğer toplumların bakış açılarını etkileyebilir. Seyahatler ilk etapta soylular için bir ayrıcalıktı. Seyahatlerin sonradan burjuva sınıfında yaygınlaşmasıyla birlikte, özellikle 19. yüzyıldan itibaren seyahatnamelerde artış olmuştur. Bu sebeple Philipp Prein, 19. yüzyıldaki Hamburg, Basel ve Londra şehirlerindeki burjuvaların yayımlanmamış ya da sadece çevresi için yayımlanmış seyahatnamelerini incelemiş ve burjuva kesiminin seyyahların farklı amaç ve sebeplerle seyahat etmelerine yönelik bakış açılarını ve bu seyahatlerin burjuvalar için ne anlama geldiğini detaylı bir şekilde araştırmıştır.[10]

19. yüzyılda Alman seyyahların yazdığı seyahatnameler, belli bir sosyal statüdeki insanlar tarafından satın alınıp okunurdu ve sohbet esnasında seyahatnamelerden edinilen bu bilgiler hakkında konuşulurdu. Geziden dönen seyyahlar için davetler düzenlenirdi; seyyahın kendilerinden önce gezip gördüğü yerler hakkında anılarını anlatması istenilirdi. Dinleyiciler böylelikle gitmeyi planladıkları yerler hakkında önceden fikir sahibi olabilir ve ona göre bir hazırlık yapılırdı. Örneğin; seyahat edilecek ülkenin hangi şehirlerinde görülmeye değer yerler vardır, o ülkede nasıl giyinilir,

[9] Marina Münkler, *Marco Polo. Leben und Legende,* München: C. H. Beck, 1998, s. 7-8.
[10] Philipp Prein, *Bürgerliches Reisen im 19. Jahrhundert. Freizeit, Kommunikation und soziale Grenzen*. (Münster: LIT, 2005).
https://www.google.com.tr/books/edition/B%C3%BCrgerliches_Reisen_im_19_Jahrhundert/jIC5BgAAQBAJ?hl=de&gbpv=1&dq=3.Philipp+Prein,+B%C3%BCrgerliches+Reisen+im+19.+Jahrhundert.+Freizeit,+Kommunikation+und+soziale+Grenzen.+(M%C3%BCnster:+LIT,+2005)&printsec=frontcover

seyahat için yanına neler alınması gerekir, oradaki insanlar nasıl davranırlar ve nasıl beslenirler gibi önemli bilgileri, o ülkeye gitmeden önce edinebilirlerdi. İletişim araçlarının yaygın olmadığı çağlarda seyahatnameler, seyahat edilecek ülke hakkında bir ön izlenim edinilmesini sağladığı için önemli kaynaklardı. Bir başka yere seyahat etme imkânı olmayanlar ise bu seyahatnameler sayesinde hem kendilerini geliştirir hem de gidemedikleri ülkeler hakkında bilgi sahibi olurlardı. Ünlü bir yazar, büyük bir şairin veya diplomatın bir ülke ile ilgili verdiği bilgilerin otantik ve doğru bilgilerdir düşüncesiyle seyahatnameler kültürünü arttırmak isteyen toplumlarda önemli bir yer almıştır.

Carsten Gerhard araştırmasında, yazar Wilhelm Waiblinger'in İtalya seyahatnamesinde aktardığı algılar üzerinde durmuştur. Araştırmasındaki bir diğer konu ise üç ünlü yazar olan seyyahların; Johann Caspar Goethe, Johann Wolfgang von Goethe ve Johann Gottfried Seume'nin farklı asırlarda İtalya gezilerinden seyahatnamelerine aktardıkları algıların karşılaştırılması üzerinedir. Bu araştırmasında, seyyahın algısı, algısını sunum biçimi ve seyahat amacı, seyahatnamenin oluşumunda birbirlerini etkileyen yapı taşları olarak, seyahatnamenin içeriğini belirlediğini savunur. Seyyahın algısı ise birçok bilişsel etki ile şekillenir. Kişisel ilgi alanları, amaçları ve kültürel bakış açısı, seyyahın algısını belirleyen etkenler olup, seyyahın seyahatnamesine aktardıklarıdır. [11] Dolayısıyla seyyahların subjektif bakış açılarıyla seyahatnamelere aktarım yapma ihtimalleri göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılmalıdır.

19. yüzyılda Hellas ve Levant'taki seyahatleri içeren seyahatnameler, halk tarafından çok beğeniliyordu. Elbette seyahatnamelerinde kültürlü insanlar için seyyahların, gittikleri ülkelerde yaşayan yerliler hakkında ilginç bilgiler sunmaları gerekiyordu; diğer türlü okur okuduklarını heyecan verici bulmayacaktı. [12] Seyahatnameleri değerlendirirken, anlatılanlar dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılmalı ve aktarılanların doğruluk payı olup olmadığı araştırılmalıdır. Çünkü seyyahların bazı anlatıları gerçeklere dayanmıyor; sadece okuyucunun dikkatini ve ilgisini çekmeyi

[11] Carsten Gerhard, *"Wilhelm Waiblingers Reiseberichte aus Italien: WahrneSmung, Darstellung, Zwecke."* Doktora Tezi, Diss. phil. FU Berlin, Berlin 2006), s. 26. https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/6901/00 _Titel_und_Inhalt.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[12] Indrek Jürjo, Sergei Stadnikow (Stadnikov), "Briefe aus Ägypten Otto Friedrich von Richters Wissenschaftliche Reise in Ägypten und Unternubien im Jahre 1815", *Heidelberg University, https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/86/,* s.10. (08.02.2008).

hedefliyor olabilir. Bu araştırmada ele alınan seyahatnamelerden birini yazan seyyah Richter, annesine yazdığı seyahat mektubunda, Nil Nehri yakınlarındaki seyahatini anlatırken, insanlarla timsahların beraber yüzdüklerini şöyle ifade eder: *"Timsahlar, Nil Nehri'ni sahil boyunca gezerler ve sahilde güneşlenirler. İnsanlar da onlardan hiç çekinmez, korkmazlar ve suda beraber yüzerler."*[13] Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, seyahatnamelerde zaman zaman abartılı anlatılar da yer almaktadır. Nitekim insanların korkmadan timsahlarla beraber yüzme ihtimalleri yok denecek kadar azdır. 19. yüzyılda henüz teknolojinin gelişmemesi ve her kıtadan detaylı bilgi alma zorluğu olduğundan, uzaklardaki ülkelere hiç yolculuk etmemiş insanlara hayal ürünü hikayelerin, başka bir dünyadan anlatılan günlük yaşantılar gibi yansıtılmaya çalışıldığını görüyoruz.

1845 tarihine gelindiğinde, Avrupa'nın her yerinden artık buharlı tren geçiyordu. Avrupalılar, yeni ulaşım aracı buharlı treni makalelerde ve şiirlerde göklere çıkarmışlardı; öyle ki, tüm dünyayı yolculuk tutkusu sarmıştı. Yazar ve okurların seyahati konu edinen belgelere, mektuplara ve romanlara ilgileri daha da artmıştı.[14]

Baki Asiltürk de seyahatnamelerin tam olarak güvenilir bilgiler sunmadığını; bununla birlikte tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olduğunu ifade eder. Seyahatnamelerde seyyahlar, başlarından geçenleri değil, bahsedilen coğrafyanın iklimi, mimarisi, insanları, halkının yaşam biçimleri, tarihi eserleri ve yol ile ulaşım özellikleri gibi konuları ele alırlar.[15]

[13] Indrek Jürjo, Sergei Stadnikow (Stadnikov), *a.g.m.* s. 21-22.
[14] Egon Friedell, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, München: C.H. Beck OHG, 1989, s.1019.
[15] Baki Asiltürk, "Edebiyatın Kaynağı olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/1-I* Winter 2009,*https://turkoloji.cu.edu.tr/baki_asilturk_edebiyat_kaynagi_seyahatnameler.pdf*,s.912.

1.1.1. Anadolu ve Bursa'ya Seyahatlere Ve Sebeplerine Kısa Bir Bakış

Marco Polo Seyahatnamesi dünya üzerindeki kaleme alınmış ilk seyahatname olarak tarihe geçmiştir. 14. yüzyılda İbn Batuta ile Anadolu üzerine seyahatnameler yazılmaya başlanmasının akabinde, gelecek yüzyıllarda da Anadolu'ya seyahat eden yerli ve yabancı seyyahlar tarafından yazılan seyahatnameler mevcuttur.[16] Heath W. Lowry, kitabında 1326-1923 tarihleri arasında Bursa'yı ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinin listesini yapmıştır. Bu seyyahlar arasında; İspanyol, İngiliz, Amerikan, Danimarkalı, Rum, Alman ve Fransız gibi farklı milletlerden Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar bulunmaktadır.[17]

Ignaz von Brenner'den önce Bursa'yı 1701'de Fransız Joseph Pitton de Tournefort ziyaret etmiştir ve o da seyahatnamesinde Bursa'nın önemli mekânlarına, Bursa halkının sosyal ilişkilerine ve ipekçilik gibi konulara değinmiştir.[18] Bursa'ya uğrayan seyyahlardan biri de Edmund D. Chishull'dur. 1698-1700 tarihlerinde İzmir'de bir İngiliz şirketine bağlı çalışan papaz, Anadolu'daki gezilerini günlüğüne kaydetmiştir. Seyyah kısaca Bursa'nın tarihinden, ipek üretiminden, kaplıcasından ve suyundan bahseder.[19] Anadolu'yu gezerken seyahatname tutan bir diğer seyyah William J. Hamilton'dur. Türkçeye de çevrilmiş "Küçük Asya" adlı seyahatnamesi, İngiltere'den yola çıkan seyyahın İzmir'den Anadolu'ya girmesiyle başlar. 1835'te Bursa'yı da ziyaret eden seyyah, Anadolu'nun birçok şehrinden detaylı şekilde bahseder.[20] Frederick Burnaby, 1876'da atı üzerinde seyahat ederken[21], William John Childs ise 1911-1912 tarihlerine denk gelecek zaman zarfında Anadolu'yu batısından doğusuna kadar yürüyerek gezer.[22] Özellikle William J. Hamilton, Frederick Burnaby ve William John Childs'in seyahatnamelerinde Anadolu'da tanıklık ettikleri veya halktan duydukları hikayelere yer vererek Anadolu coğrafyasının stratejik konumundan ve

[16] Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*,s. 15.
[17] Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s.136.
[18] *A.g.e.*, s.136.
[19] Edmund D. Chishull, *Türkiye Gezisi Ve İngiltere'ye Dönüş*, çev. Bahattin Orhon, Ankara: Bağlam,1993.
[20] William John Hamilton, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, Ankara: Midas Kitap, 2013.
[21] Frederick Burnaby, *At Sırtında Anadolu: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876*, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul: Merkez Kitapçılık Yay., 1b., 2007.
[22] William John Childs, *Yürüyerek Anadolu: Samsun-Halep 1911-1912*, çev. Füsun Tayanç & Tunç Tayanç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 1.b., 2017.

halkın yaşam tarzlarından bahsederler. Bu seyyahlar, Türkiye coğrafyasını gezip, seyahatnamelerinde şehirlerle ilgili detaylı bilgiler sunarak misyonerlere yol göstermiş ve onlara rehber olmuşlardır. [23] O tarihlerde misyonerler, seyahatnamelerden faydalanabiliyorlardı. Katolik ve Protestan misyonerler, amaçları doğrultusunda Anadolu'da faaliyettedirler. 1538'de Cizvit Katolik tarikatı ve 1831'de de Protestan misyonerler Anadolu'da misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. [24] Bazı seyyahlar, politik ve dini konulara seyahatnamelerinde oldukça geniş yer ayırmaktadırlar. Bunlardan birkaçına değinilecek olursak, Frederick Burnaby kitabında Anadolu'da pek çok Ermeni'nin Protestanlığı ve daha az sayıda Ermeni'nin de Katolikliği kabul ettiklerinden bahseder. [25] William J. Hamilton ise siyasi söyleminde taraf tutarak Osmanlı Devleti'nin Türklerin yerine Ruslar tarafından yönetilmesi gerektiğini savunur. [26] Cizvit Katolik tarikatı tarafından yönetilen Avusturya'nın ticari ve siyasi amaçlarını Doğu'da gerçekleştirmek için kurduğu Oryantalizm Akademisi diplomatlarının, Joseph v. Hammer, Ignaz v. Brenner ve diğer bilimsel araştırmacı seyyah Otto Friedrich v. Richter'in seyahatnamelerinde devlet yönetimine karışan aşırı ifadeler bulunmamaktadır.

1902'de Evangelist yazar, misyonerlerin Hristiyan olmayan toplumlarda faaliyetlerini sürdürdüklerini belirtir. Misyonerler ile Avrupalı tüccarlar, seyyahlar ve yöneticiler arasında bir fark olduğunu, misyonerlerin onların göremediklerini fark ettiklerini ifade eder. [27] Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar da yaşıyordu ve misyonerler Osmanlı Devleti'nde de faaliyet gösterdiler. Batı'nın Osmanlı Devleti'nde sömürgeci yayılmacı bir politika izlemesi, bilim insanları, yargıçlar, misyonerler ve eğitimli yöneticilerin Osmanlı halkının içinde yaşamalarına sebep olmuştur. [28] Örneğin, 1871 Alman İmparatorluğu Dönemi'nde hâkim olan Hristiyan misyon bilinci, Hohenzollern Kralları

[23] Muhsin Önal, *Türkiye'de Amerikalı Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Ankara, İstanos Ve Muratça İstasyonları (1862-1885)*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2019, s. v.
[24] Muhsin Önal, *Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa Ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833-1883)*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), 2012, ss.25-35.
[25] Frederick Burnaby, ,a.g.e., s.89.
[26] William John Hamilton, s.429, (akt.Önal, 2019, s.218.)
[27] D. Baffermann, vd., Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft: Organ des Allgemeinen evangelisch-protestantischen Missionsverein Volume 17, ed. Prediger D. Aug. Kind, Heidelberg: Evangelischer Verlag,1902, s. 315.
[28]Jean Servier, *Etnoloji*, İstanbul: İletişim Yay.,1992, s.103. (akt. Okay, 2016, s.140.)

tarafından Protestan Doğu misyon bilinciyle teşvik ediliyordu.[29] Prusya'nın Alman emperyalizminin gerçek aşamasından (1888-1918) çok daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nda da sömürgeci uygarlaştırma niyetleri vardı.[30]

Osmanlı Devleti'ne gelenler arasında yabancı seyyahlar, misyonerler, tüccarlar, diplomatlar ve farklı meslekleri icra edenler olmuştur. Sadece gezmek, görmek veya mesleğini icra etmek haricinde, belli bir amaç doğrultusunda; misyonerlik, sömürgeci yayılmacı planlar ile geldiği ülkenin çıkarlarına yönelik faaliyetlerde bulunan gruplar da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti de yabancılar yönelik kanunları ile siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda zarar görmemek için tedbirler almıştır. Yabancı gezginlere karşı Osmanlı Devleti her ihtimale karşı temkinli davranmıştır. Örneğin, seyahat eden yabancıların öncelikle Osmanlı Devleti'nden görmek istedikleri yerler için onay almaları gerekmektedir. Devlet adamları, devleti olası tehlikelerden korumak için ülkeye gelen turistleri denetlemiş ve hareketlerini kayıt altına almıştır.[31]

Avusturyalı diplomat seyyahların seyahatlerini anlamlandırabilmek için Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu tarihsel olaylar göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışmada ele alınan seyahatnamelerin yazarları, Avusturyalı diplomat seyyahların Bursa'ya seyahat ettikleri tarihlerde henüz Alman emperyalizmi başlamamıştı; fakat Hristiyanların misyonerlik faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nda 16.yüzyıldan itibaren ilerlemeye devam ediyordu.

1.2. Alman Seyyahların Mesleki Amaçlı Seyahatleri

Joseph von Hammer-Purgstall ve Ignaz von Brenner-Felsach Oryantalizm Akademisi'nden mezun özel olarak yetiştirilmiş diplomatlardı ve Avusturya'yı temsil etmek üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin eski başkenti

[29] Klaus J. Bade (ed.), *Imperialismus und Kolonialmission, Kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium*, 2. Aufl., Stuttgart, 1984, S. XI ff:; zur Tradition der Hohenzollern und ihrer Mission im Heiligen Land, siehe Roth 1973. (akt. Heimann, 2010, s.245.)
[30] Malte Fuhrmann: *Der Traum vom deutschen Orient, zwei deutsche Kolonien im osmanischen Reich*, 1851-1918, Frankfurt, 2006. (akt. Heimann, 2010, s.245.)
[31] Emre Çelik, *Osmanlı'nın Ecnebi Misafirleri*: *Seyyah-Turist, Güzergâh Ve Devlet (1863-1914)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2019, ss.182, 190.

olması ve İstanbul'un Bursa'ya yakınlığı sebebiyle, tavsiyeler üzerine iki diplomat, arkadaşlarıyla beraber farklı zamanlarda Bursa'ya seyahat etmişlerdir. Otto Friedrich von Richter'in bilim insanı olma hayali vardı; bu sebeple Doğu dilleri ve Doğu bilimleri üzerine üniversitede öğrenim görmüş, bilimsel gezi araştırması yapmak üzere İstanbul'a, İstanbul'dan da Bursa'ya seyahate çıkmıştır.

1.2.1. Oryantalizm

Bursa'yı 1793-1816 sürecinde ziyaret eden Alman seyahatname yazarları, Hammer, Brenner ve Richter birer oryantalisttir. Dolayısıyla oryantalizmin yükseldiği 18. yüzyıl Avrupa toplumun parçasıdırlar. Brenner ve Hammer, Oryantalizm Akademisi'nden mezun olmuşlardır. Richter ise Doğu bilimi araştırmalarına ilgi duymaktadır. 1789-1816 tarihleri arasında yayımlanan seyahatnameler, tam da Oryantalizmin Avrupa'da önem kazanmaya başladığı zaman dilimine denk gelmektedir. Bu sebeple oryantalist bakış açısının izlerine bu araştırmada ele alınan seyahatnamelerde de rastlanmaktadır.

Doğu'yu sistemli bir şekilde kültürel, ekonomik ve coğrafi açılardan akademik alanda araştırıp ortaya çıkaran kişilere, Doğu'yu ve Doğu kültürünü kitaplarında konu edinen yazarlara "Oryantalist" ya da bir diğer adıyla "Şarkiyatçı" denilmiştir. Oryantalistlerin üzerinde çalıştığı alan ve zaman zaman kurgu, abartı ve bilinçli çarpıtmaları içeren yaklaşım ise "Oryantalizm" olarak adlandırılmıştır.

Oryantalist kelimesi ilk defa İngiltere'de 1799'da Edward Pocock tarafından bir makalede geçmiştir.[32] Oryantalizm, Avrupalıların Doğu'yu daha yakından keşfetme, tanıma ve zihinlerinde inşa etme istekleri üzerine, 18. ve 19. yüzyıllarda Batılılar tarafından daha fazla ilgi duyulmaya başlanan bir alan ve yaklaşım haline gelmiştir.

Edward Said "Oryantalizm" kelimesini açıklarken üç farklı alandaki kullanımından bahseder. İlk olarak Oryantalizmin, Doğu ve Doğu Biliminin araştırıldığı bir disiplin olarak kullanıldığına değinir. İkinci olarak kitaplarda, resim ve edebiyat gibi alanlarda bir akım olarak kullanıldığını açıklar. Üçüncü olarak ise 18. yüzyılın sonunda başlayan

[32] Gerhard Endress, *An Introduction to Islam*, İng. trc. Carole Hillenbrand, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988, s.11.(akt.Bulut, 2010,s.3.)

Doğu'yu konu edinen kurumlarda Batı'nın üstünlüğünü ortaya ve koyma sürdürme öğretisi olarak kullanıldığını ifade eder.[33]

Edward Said bir röportajında Oryantalizm stratejisi üzerine nasıl farkındalık geliştirdiğini şu sözleriyle ifade eder:

> "Mesela 1830'lu yılların başında modern Mısırlılar hakkında bir kitap yazan Edward William Lang gibi uzmanların yazdığını okuyorsunuz, daha sonra 1920'lerden birini okuyorsunuz ve onlar da aşağı yukarı aynı şeyi söylüyorlar… Zira Doğu'nun hepsinin aynı olduğu, neresi olursa olsun, ister Hindistan, Suriye ister Mısır olsun, aynı malzemenin bulunduğu anlayışına sahipti. Böylece zaman üstü bir Doğu tasviri gelişiyor. Sanki Doğu, Batı'nın aksine gelişmeyip hep aynı kalıyormuş gibi. Zaten Oryantalizmin problemlerinden biri de budur. Tarihin dışında kalan, durağan, hareketsiz ve ebedi bir Doğu imajı oluşturmasıdır. Bu ise tarihi olgularla açıkça çelişmektedir. Bir açıdan da bu, Avrupa için ideal bir 'öteki' nin oluşturulmasıdır."[34]

Edward Said, farklı zamanlarda yazılan kitaplarda Doğu ülkelerinde ve toplumlarında hiçbir değişiklik ve ilerleme olmamış gibi anlatılmasını gerçekçi bulmamıştır. Nitekim bazı Batılılar tarafından Doğu'nun anlatıldığı eserlerde Doğu'yla ilgili çoğu zaman hayal ürünü anlatılara rastlanmaktadır. Said'in oryantalizmin Batı tarafından geliştirilmiş Doğu'ya üstünlük kurma stratejisi olduğunu fark etmesiyle, Oryantalizm adlı eseri ortaya çıkmıştır. Oryantalizmin tüm dünyaya sunduğu bilgilerin nasıl ve hangi amaçla aktarıldığı üzerine bir farkındalık geliştirilmelidir. Said'in çok ses getiren ve tüm insanlık adına ele aldığı Oryantalizmi eleştirdiği kitabı bu açıdan çığır açıcı bir nitelik göstermektedir.

Oryantalizmin siyasi emperyalizme hizmet etmesi amacıyla kullanıldığını belirten Edward Said, kitabında bir öneri olarak kültür ile politikanın birbirine karıştırılmaması gerektiğini, örneğin edebi araştırma uzmanının eserinde politika ve ideolojik analizler yapmadan, sadece edebi içerikli eser sunmasının doğru olacağını ifade eder.[35] Ancak Oryantalistlerin edebiyat ve tarih gibi alanlara, örneğin Türk diline çeviri eserleri ve araştırma kitaplarıyla bilim alanında katkıları da olmuştur. Aynı zamanda Doğu'da

[33] Edward Said, *Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel., İstanbul: Pınar Yay., 1.b., 1982, s.15-16.
[34] Edward Said, Prof. Dr. Sut Jhally, Edward Said ile 'Oryantalizm'e Dair, çev. Adem Köroğlu, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 2016, s.169.
[35] Edward Said, *a.g.e.*, s.33-34.

ortaya çıkan eserlere ilgi göstermeleri, sahip olunan eserlerin kıymetinin anlaşılmasına sebep olmuştur.

1.2.2. Viyana Oryantalizm Akademisi

Bu araştırmada ele alınan Bursa'ya yapılmış seyahatlerden biri 18. yüzyıl sonlarına doğru Ignaz Brenner von Felsach tarafından Mayıs 1793'te, diğer iki seyahat ise 19. yüzyılın ilk yıllarında, Joseph von Hammer-Purgstall tarafından 1804 Ağustos ayında ve Otto Friedrich von Richter tarafından da Mayıs 1816'da gerçekleştirilmiştir. Hammer ve Brenner'ın aynı akademiden mezun olmaları ve Richter'in de Hammer'in öğrencisi olmasından dolayı, üç seyyahın da Bursa'ya gelmelerini yönlendiren kurumun Oryantalizm Akademisi olduğu anlaşılmaktadır. Oryantalizm Akademisi ile ilgili bilgi edinmek adına kendisi de aynı akademiden mezun ve İstanbul'da tercüman olarak görev yapan Starkenfels'in, Oryantalizm Akademisi'nin kuruluş sebebinden, vizyon ve misyonundan ve öğrencilerinin kısaca biyografilerinden bahsettiği kitabından bilgiler sunulacaktır. Viyana'daki Oryantalizm Akademisi, Kutsal Roma İmparatoriçesi Maria Theresia ve Cizvitler tarafından 1754'te kurulan vakıflardan biridir. [36] Cizvitler, İtalya'daki Roma Kilisesi'ne bağlı, eğitim ve bilime değer veren dini bir tarikattır. Oryantalizm Akademisi'nin kuruluş gayesinin temeli; farklı milletlerin, farklı diller konuşmasından dolayı iletişimin kolaylıkla sağlanamamasından kaynaklanmaktadır. Papa IV. Innocentius'tan itibaren Avrupa halkına ve özellikle Fransızlara Doğudan gelen ikaz mektupları, Avrupalıların Doğu dillerini öğrenme isteğini artırdı. İstanbul'un Hristiyan mahallesi Pera'dan Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen elçi, diplomat ve tercümanlara ne Osmanlı İmparatorluğu ne de Avusturya tam olarak güvenemiyordu. Bu yüzden Avusturya kendi vatandaşlarından, Türk dilini çok iyi bilen ve tüm Avrupa saraylarının önemli makamlarında gerçekleşecek müzakerelerde onlara tercümanlık yapabilecek temsilcilere gereksinim duydu.[37] Ancak Türk dili ve Alman dilinin farklı dil ailelerinden gelmesinden dolayı, hedef edinilen dili öğrenmede bugün dahi zorluklar yaşanmaktadır. 17. yüzyılda dil eğitimi ve öğretiminde henüz en iyi

[36] Victor Weiss von Starkenfels, *Die Kaiserlich-Königliche Orientalische Akademie Zu Wien Ihre Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung*, Wien:Verlag Carl Gerold, 1839, s. iv.
[37] Starkenfels, *a.g.e.*, s.1-3.

metotların henüz bulunamaması, yabancı dilin öğrenim süresinin uzamasına sebep olmuştur. İletişimde yaşanan zorluklar, beraberinde yanlış anlaşılmalara, aksaklıklara ve uluslararası ilişkilerde büyük önem taşıyan güven duygusunun eksikliğine yol açmıştır. Dolayısıyla yeni metotlar deneyerek Türk dilini en iyi nasıl öğrenebileceklerinin yolunu aramışlardır.

1578'de Oryantalizm Akademisi'nin yetiştirdiği, elçi Joachim von Sinzendorf eşliğinde Osmanlı Devleti'ne gelen ilk dilci genç Peter von Wolzogen'in İstanbul Sarayı'nda Türk dilini öğrenip Avusturya'daki öğrencilere öğretmesi beklenmiştir. Fakat bu yöntem dil öğrenimindeki istenilen etkiyi yaratmamıştır. 1622'de Türkçeyi öğretmesi için İstanbul'dan Polonya'ya öğretmen getirtildi. Bu yöntemle dil öğreniminde ilerleme kaydeden Avrupalılar, akabinde dil eğitimi almanın önemini fark ettikten sonra XIV. Louis zamanında tercüman yetiştirmek için Paris'te Louis le Grand Koleji'ni açtılar. Daha sonra dil eğitimi konusunda Avusturya, Fransa'yı örnek alarak Oryantalizm Akademisi'ni kurdu.[38] Bireysel dil öğrenimi geçmiş yüzyıllarda teknolojinin eksikliği nedeniyle istenilen etkiyi yaratamıyordu ve dil öğrenilebilse dahi o dili öğretebilmek ayrı bir beceri gerektiriyordu. Bu yüzden Doğu'ya ve Doğu dillerine ilgi duyan öğrencileri bir çatı altında toplama ve onlara öğretmen eşliğinde Doğu dillerini öğretme amacıyla Oryantalizm Akademisi kurulmuştur. Oryantalizm Akademisi kurulmadan önce dilci gençler, ajanlar ve konsoloslarla beraber Osmanlı Devleti'nin dilini öğrenmeleri ve öğrendikleri dili Avusturya'da Avusturyalılara öğretmeleri için İstanbul'a gönderilirlerdi.[39] Dilci gençlerin aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kural ve yasalarını da öğrenmeleri gerekirdi.[40] Bununla beraber Oryantalizm Akademisi'nin amacı, Avusturya'nın Doğu'daki ticari ve siyasi çıkarlarının korunması için Osmanlı Devleti'nde görevlerini yerine getirecek temsilciler yetiştirmektir. Bu temsilciler, ticari konularda iyi yetişmiş, disiplinli, düzgün ahlaklı ve gerçek dinin temellerine dayanan

[38] Starkenfels, *a.g.e.*, s.3-4.
[39] Starkenfels, *a.g.e.*, s.3.
[40] Michaela Wolf, (2005a): „Diplomatenlehrbuben' oder angehende Dragomane'? Zur Rekonstruktion des sozialen 'Dolmetschfeldes' in der Habsburgermonarchie", in: Kurz, Marlene/Scheutz, Martin/Vocelka, Karl/Winkelbauer, Thomas (eds.): *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des Internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien, 22. - 25. September 2004. Wien/München: Oldenbourg (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 48), 503-514.(akt. Reiter, 2010, s.89.)

ahlak üzerinde birleşen temsilciler olmalıydılar. [41] Böylelikle Oryantalizm Akademisi'nin yetiştirmek istediği temsilcilerden beklentileri, kuruluş vizyonu ve misyonu belirtilmiştir.

Avusturya, ilk daimi elçisini Osmanlı Devleti'ne iki yüzyıl önce, 1528 tarihinde göndermiştir. Avrupa dillerine hâkim olmayan ve yabancı ülkede yaşama kültürüne henüz aşinalığı bulunmayan Osmanlıları gerçekleştirilmesi gereken yeni düzenlemeler bekliyordu. [42] Öyle ki Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü tek taraflı diplomasinin 18. yüzyıldan itibaren değişmesi gerektiği III. Selim döneminde öngörülünce, daimî elçilik konusunda diplomatik adımlar atılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa ülkeleriyle diplomatik ilişkilerini denge siyaseti çerçevesinde yürütmeye başlayarak 1793'te Avrupa'ya daimi elçiler göndermiştir. Böylelikle Avrupa devletlerinin askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki gelişimlerinden Osmanlı Devleti'ni haberdar eden güvenilir diplomatlar yetiştirilmiştir.[43]

Habsburglar da, 1890'larda ticari alanda Osmanlı Devleti'nde elde etmek istedikleri başarıya ulaşmışlar; diğer Avrupalı büyük güçler olan rakiplerine farkla, Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı olumlu siyasi tutumlarının getirisi olarak Avusturya, Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki ithalat ve ihracatta büyük ölçüde artış görülmüştür. Diplomatların ticari faaliyetleri takip etmeleri, Oryantalizm Akademisi'nin ticari imtiyazları gözetme konusundaki görevlerini yerine getirdiklerini göstermektedir.[44]

1.2.3. Alman Seyyahların Hayatları ve Eserleri

18. ve 19. yüzyıllarda Bursa'ya seyahat eden üç Alman seyyah, Bursa'da gezip gördükleri yerleri ve Bursa ile ilgili önemli buldukları konuları ele alarak seyahatnamelerine gezilerini aktarmıştır. Seyyahların Bursa'ya gelme amaçlarını daha iyi anlamlandırabilmek için biyografilerine ve eserlerine de yer verilmiştir.

[41] Starkenfels, *a.g.e.*, s.5.
[42] Mehmet İpşirli, "Elçi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:11, İstanbul, 1995, s.8.
[43] Şuheda Günce, "Osmanlı Devleti'nde İlk Daimi Elçilikler Ve Diplomasiye Olan Etkileri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C:6, Sayı 10, (2020), ss.107-112.
[44] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 9. b., 2006, ss.53-55.

1.2.3.1. Joseph von Hammer-Purgstall Hayatı ve Eserleri

Joseph von Hammer-Purgstall 9 Haziran 1774 tarihinde Avusturya'nın Graz şehrinde doğmuştur. Hammer'in babası başarılı bir avukattır ve Hammer'in doğumundan sonra Şansölye'nin yeminli katipliğine atanmıştır. Babasının kariyerinden detaylı bir şekilde otobiyografisinde bahsederken, annesine olan sevgi dolu duygularına da değinir ve onu 13 yaşında kaybettiğini anlatır. Babası, Hammer'in eğitimi için Viyana şehrindeki Oryantalizm Akademisi'ne öğrenci olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Eğitimini tamamladığı Oryantalizm Akademisi'ndeki günlük eğitim programını anlatır ve hazırlık sınıfında Türkçe dersleri aldığını da ifade eder. 1792 yılında yüzün üzerinde bir Türk elçi heyeti Viyana'ya geldiğinde, kendisi de dahil olmak üzere kaldığı yatılı okuldaki Oryantalizm Akademisi'nin öğrencileri ile devlet işleri için tercümanlığa çağrılırlar. Orada yaptıkları tercümanlıklar da Türk dilini geliştirmeleri için alıştırma olmuştur. [45]

Joseph von Hammer'in hayali, İstanbul Avusturya Büyükelçiliği'ne tercüman olarak atanmaktır. İstanbul Avusturya Büyükelçiliği'nde tercümana ihtiyaç olmadığı halde Avusturya Baron Dışişleri Bakanı Thugut ikna edilir ve Joseph von Hammer, ilk olarak İstanbul'a, ardından Farsça öğrenmek için Halep'e, oradan da İran'a gönderilir. Thugut, kendisine İstanbul'a gitme isteğini onayladığı için teşekkür eden Hammer'a, özel ilgi alanına giren Binbir Gece Masalları'nın Arapça bir el yazmasını bulma görevini verir. Asıl devlet görevlisi olarak araştırmalar yapmak amacıyla İstanbul'a ve daha sonra İran'a gönderilmesiyle hayatında yeni bir dönemin başladığını ifade eder. İstanbul'daki işine 29 Mayıs 1799'da atanmasından sonra İstanbul'a gitmek için yola çıkar. Temmuz 1799'da Varna'da yeniçerilerle birlikte İstanbul'a doğru bir yelkenliyle yolculuk ettiği o günden itibaren yaşantısından birkaç cümle yazmaya başladığını otobiyografisinde dile getirmiştir. [46]

İstanbul'da diplomatik görevde çalıştığı süre boyunca kendini geliştirmeye çalışmıştır. Sultan I. Abdülhamid'in kütüphanesinde hümanizm bilim dalı ve edebiyat üzerine araştırmalar yapmıştır. Kütüphanede hukuksal veya diplomatik el yazılarına denk

[45] Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben 1774–1852,* Berlin: Hofenberg, 2014, ss.6-22.
[46] Hammer-Purgstall, *a.g.e.,* ss.28-30.

geldiğinde, bu belgelerden yararlanma imkânı olduğunu belirtir.[47] Bahçekapı'daki bu kütüphanede basma kitaplar ve 500'e kadar el yazması toplamış ve daha sonra İstanbul'u anlattığı kitabında kullanmıştır.[48] Wilhelm Pertsch, 1859'da Farsça el yazmalarını kategorize ettiği gibi, 1864'te Gotha şehrindeki bir dük kütüphanesinde bulunan Türkçe el yazmalarını da, içlerinde Hammer'dan alıntıların olduğu eserleri, örneğin; tarih, coğrafya, dilbilim, edebiyat, tıp, matematik, kimya, astronomi, astroloji, oyun, müzik, şiir, din, etik, savaş sanatı ve politika gibi konu başlıklarına ayırmıştır. El yazmalarının, hangi tarihte, nerede, ismi varsa kim tarafından yazıldığını, örneğin; kitabın adını, sayfasını ve el yazmanın numarasını, varsa eğer nüshasına nerede ulaşılabileceğini Almanca yazmıştır.[49]

Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, 1804 yılının Ağustos ayında benzer düşüncelere sahip iki arkadaşı İngiltere büyükelçiliği sekreteri Mr. Straton ve Prusya maslahatgüzarı Bielefeld ile birlikte İstanbul'dan Bursa'ya ve Uludağ (Olimpos)'a, oradan da İznik (Nicäa) ve İzmit'e (Nikomedya) yolculuğa çıkar.[50] Bu yazdığı seyahatnamesini Avusturya İmparatoriçesi Macaristan ve Bohemya Kraliçesi Caroline Auguste'ye ithaf etmiş ve "İstanbul'dan Bursa, Uludağ, İznik ve İzmit Seyahatine Dair Gözlemler" başlıklı kitabı 1818'de yayımlanmıştır.[51]

Bu çalışmada birincil kaynak olarak ele alınan "İstanbul'dan Bursa, Uludağ, İznik ve İzmit Seyahatine Dair Gözlemler" seyahatnamesinin yazarı Hammer, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden etkilenmiş ve onun seyahatnamesine benzer bir tarzda Bursa Seyahatnamesi'ni kaleme almış, eserinden alıntılar yapmıştır. Aynı zamanda Hammer'in Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ne önem vermesi neticesinde ilim dünyası bir farkındalık kazanmış ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi, araştırmacılara birincil kaynak niteliğinde yarar sağlamaya başlamıştır. 17. yüzyılın gezgini olarak kaleme aldığı 10 ciltlik seyahatnamesi, dünyanın en büyük seyahatnamesidir. Osmanlı

[47] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.37.
[48] Semavi Eyice, "J. Von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", *Belleten*, C. 46, Sayı 183, s. 537.
[49] Wilhelm Pertsch, *Die Orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek Zu Gotha Zweiter Teil: Die Türkischen Handschriften*, (Wien: Druck der Kais. Kön. Hof- und Staatsdruckerei,1864), https://www.dbthueringen.de/servlets/MCRFileNodeServlet/dbt_derivate_00022318/Buch_8_60_6_2.pdf
[50] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.112.
[51] Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicäa und Nicomedien*, Viyana: Anton Strauss, 1818.

toprakları, Avrupa ve Asya kıtasında toplam 257 şehir gezmiş bu seyyahın kıymetli eserleri sayesinde gezdiği şehirlerle ilgili bilgiler edinilebilmektedir.[52]

Joseph von Hammer 1805'te Orta Doğu kökenli bir eser olan Binbir Gece Masalları'nı, İstanbul'da Almancaya çevirmiştir. Hammer, Türkçeyi ana dili Almanca gibi konuşabiliyordu ve birçok dile hakimdi. Türkçe ve Arapçadan Fransızca, İtalyanca ve İngilizceye tercümeler yapabiliyordu. [53] Sadece Türkçe değil, Arap ve Fars dillerine hâkim olması, onun şark dilleri edebiyatından Almancaya çeviriler yapmasını sağlamıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nin İstanbul'dan bahseden 1. ve 2. cildinden İngilizceye çeviriler yaparak, Avrupa'ya ilk defa Osmanlı seyahatnamesini tanıtan kişi olmuştur. Yaş şehrine Avusturya konsolosu olarak atanmasıyla İstanbul'daki ikameti 1806'da son bulmuştur.[54]

İran Edebiyatı'ndan Hafız Divanı'nı 1812'de Almancaya çeviren Hammer, Alman yazar ve şairlerini de etkilemiştir. Öncelikle Goethe, "West-östlicher Divan" şiir koleksiyonunu 1819'da[55] yayımlamış ve daha sonra Hammer'in yanında Viyana'da şark dillerini öğrenen Alman Doğu bilimci Profesör Johann Michael Friedrich Rückert, 1822'de "Östlichen Rosen" adını verdiği, Doğu Gülleri anlamına gelen uzun şiir serisini kaleme almıştır.[56]

Joseph von Hammer-Purgstall'ı, Osmanlı Tarihi yazmaya teşvik eden ünlü tarihçi Johannes von Müller[57] hakkında otobiyografisinde Goethe'nin de övgü dolu sözlerine değinir ve onun tüm öğrenciler tarafından sevgi ve saygı duyulan biri olduğunu tanımlar.[58]

Hammer, 1827 yılından 1835'e kadar yazımı süren Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar ele aldığı Osmanlı Tarihi'ni Almanca

[52] https://ttk.gov.tr/evliya-celebi-1611-1685.
[53] Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben 1774–1852*, ss.44-113.
[54] İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", TDV *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.,1997, s. 492-493.
[55] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.186.
[56] Peter Czoik, *"Friedrich Rückert" Bayerische Staatsbibliothek, t.y.,https://www.literaturportal-bayern.de/autorinnen-autoren?task=lpbauthor.default&pnd=118603817*
[57] Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches, großentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer, Von der Gründung des Osmanischen Reiches bis zum Tode Selim's I. 1300-1520*, 2.b., C. I., Wien: C.A. Hartleben's Verlag, 1834, s.5.
[58] Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben 1774–1852*, s.140.

yazmıştır. 1947'de Devlet-i Osmâniyye Târihi I-X serisi Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir.[59]

Joseph von Hammer Purgstall 1835'te Sultan II. Mahmut için yazdığı mesnevi nazım şeklinde yirmi altı beyitten oluşan Almanca ve Türkçe dillerindeki tarih manzumesi tarzındaki eserini, 1836 yılında dört ciltten oluşan Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi, orijinal adıyla *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit* eserinin içerisinde sunmuştur.[60]

Bu önemli eserlerin haricinde yayımlanmış birçok eseri bulunmaktadır. Bunların arasında Kuran-ı Kerim surelerinden Almancaya çevirdiği kitaplar ve makaleler de mevcuttur. Tuğba İsmailoğlu Hacir'in Viyana Üniversitesi'nde Almanca hazırladığı Joseph von Hammer-Purgstall'ın hayatını ele aldığı doktora tezinde, Hammer'in dini konular üzerinde insanların inançlarını etkilememek için konuşmadığını ve hangi dine mensup olduğunu açıkça dile getirmediğini ifade eder.[61]

Avusturyalı Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall, ortaya çıkardığı araştırmalar ve bilgilerle Avrupalıların Doğu'ya ve Doğu kültürüne olan merak ve ilgisini artırmıştır.[62]

Doğu ve Batı kültürü arasında bilgi alışverişini sağlayan Hammer, Doğu kültürüne ilgisi, farklı bakış açılarına açık olması, onun bilgi toplamasını ve yaymasını sağlamıştır. Araştırmaya açık kişiliği sayesinde Osmanlı tarihine de birçok eser katmış, Doğu'nun çok kıymetli eserlerini Almancaya çevirerek Avrupa'daki ünlü şair ve yazarlara ilham kaynağı olmuştur.

Joseph von Hammer Purgstall, doğum gününde, 9 Haziran 1816'da varlıklı bir Yahudi bankacısının kızı Caroline von Henikstein ile evlenmiş ve bu evlilikten çocukları

[59] İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.,1997, s. 493.
[60] Halil İlteriş Kutlu, "Joseph von Hammer-Purgstall'in Sultan II. Mahmut Methiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26/2, (2016), s. 267.
[61] Tugba Ismailoglu, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall und seine Rezeption in der Geschichtsschreibung über das Osmanische Reich*, (Doktora Tezi), Viyana: Universiät Wien, 2015, s.94.
[62] Zeynep Dörtok Abacı, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:9, Sayı 15, (2008), s.395.

olmuştur. Joseph von Hammer'ın uzun yıllar hayat arkadaşı olan, 1835'te vefat eden Kontes Gräfin Johanna Anna Purgstall, Seiermark'taki şatosunu ve kütüphanesi gibi diğer mal varlıklarını da Hammer'a miras bırakmıştır. Böylelikle "Freiherr", Baron ünvanını ve Purgstall armasını üstlenmiş ve Purgstall soyadını, soyadının devamı için almıştır. [63] Hammer, 1847'de Viyana şehrinde başkan seçildiği Bilimler Akademisi Şark Şubesi'nin kurulmasını sağlamıştır. 23 Kasım 1856'da Viyana'da vefat etmiştir.[64]

1.2.3.2. Ignaz Brenner von Felsach Hayatı ve Eserleri

Ignaz Brenner von Felsach, 28 Mart 1772 tarihinde Viyana'da doğmuş Avusturyalı diplomat ve oryantalisttir. 1787'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Viyana'daki Oryantalizm Akademisi'ne başlamıştır.[65] Ignaz Brenner, Hammer Purgstall ile aynı Oryantalizm Akademisi'nden mezun olmuştur. 1791'de Oryantalizm Akademisi'nin "Sprachknaben", "dilci gençler" olarak tanımlanan en eski dört erkek öğrencisi, diplomatik ve tercümanlık görevlerinden dolayı İstanbul'a atanırlar. Ignaz von Brenner de bu tercümanlardan biridir. [66] Çalışma hayatına İstanbul'da saray tercümanı olarak başlamıştır. Türk dilinde yaşanan son Osmanlı-Avusturya Savaşı'nı ele alan bir drama ve Çağatayca sözlük yazmıştır; bu eserler 1799 tarihindeki Pera yangınında yanmışlardır. Yazar olarak, 1808 tarihinde *İstanbul'dan Küçük Asya'daki Bursa'ya Seyahat* orijinal adıyla *Ausflug von Constantinopel nach Brussa in Kleinasien im Jahre 1793* başlıklı seyahatnamesi yayımlandıktan sonra tanınmıştır. 1808'de *Türk Hasan'ın Notları* (Aus den Schriften des Türken Hassan) adlı eseri üç ciltlik kitap halinde yayımlanmıştır. Dağlık bölgedeki Salzburg ve Salzkammergut şehirleri ile ilgili mektupları sadece arkadaş çevresi için basılmıştır. 1802'de saray memurluğu, 1806'da Eflak'ta ve bir sene sonra Moldova'da konsolosluk memuru görevinde bulunmuştur. 1810 yılında Viyana'da devlet ofisinin Oryantalizm bölümünde saray sekreteri, 1811'de

[63] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.174-225.
[64] İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., ss. 493.
[65] Biographisches *Lexion des Kaisertums Österreich Bninski* – Cordova, C.2, Wien: Verlag der Universität- Buchdruckerei von L.C. Zamarski, 1857, s.133.
[66] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.21.

ise saray müşaviri olarak çalışmıştır.[67] Ignaz von Brenner, 31 Mayıs 1818'de Felsach soylu soyadının verilmesiyle şövalye mertebesine ulaşmıştır.[68] 10 Ocak 1849'da Viyana'da vefat etmiştir.[69]

1.2.3.3. Otto Friedrich von Richter Hayatı ve Eserleri

Otto Friedrich von Richter, Tartu şehrine bağlı Neu-Kunsthof'da soylu bir aileden gelen Baltık Almanı olarak 6 Ağustos 1791' de dünyaya gelmiştir. 1803'ten itibaren Otto, evinde tarihçi ve sonradan Tartu Üniversitesi'nde rektörlük yapan Profesör Johann Philipp Gustav von Ewers'den özel dersler alır. 1808' de Moskova' da Yunanca ve Latince öğrenir, 1809' da Almanya'nın en eski üniversitesinin bulunduğu ve en romantik şehirlerinden biri olarak bilinen Heidelberg'de Profesör Friedrich Wilken'den Arapça ve Farsça eğitimi alır. Otto, Doğu Bilimleri alanında kendini daha da geliştirebilmek için Viyana' da eğitimine devam etmeye karar verir. Viyana'da Oryantalizm dalında yeterince kaynak sunabilecek bir kütüphanenin bulunması ve Oryantalizm Akademisi'nden mezun Joseph von Hammer' ın Viyana' da yaşıyor olması onun için ayrı bir avantajdır. Hammer, Doğu bilimini öğrenmeye meraklı Otto ile özel olarak ilgilenmiştir ve Otto' nun bilime ilgisi çevresinde Friedrich Schlegel gibi bir bilim insanının olmasından dolayı daha da artmıştır.[70]

Doğu'yu kendi bakış açısıyla değerlendirmek için 1814'te Odessa üzerinden İstanbul'a seyahate çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da bir mollanın verdiği dil eğitimiyle Farsça ve Arapçasını ilerletmiştir. 30 Mart 1815'te İsveç Büyükelçilik Sekreteri görevinde Sven Lidman ve çok seyahat eden hizmetli Ermeni olan Kirkor ile birlikte bir Yunan gemisine binerek Midilli Adası'na, oradan Rodos Adası'na ve daha sonra İskenderiye'ye seyahat etmişlerdir. Gerekli tüm resmi belgeler ve Mehmed Ali Paşa'nın onayı ile Qasr Ibrim arkeolojik sit alanına sorunsuz girebilmiş, bilimsel araştırmalar yapabilmiş, çok bilinmeyen tapınakları çizmiş ve tarif etmiştir. Mısır'a

[67] *Biographisches Lexion des Kaisertums Österreich Bninski* – Cordova, C.2, Wien: Verlag der Universität-Buchdruckerei von L.C.Zamarski, 1857, s.133. http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11806&page=135&scale=3.33&viewmode=fullscreen.
[68] https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4449895
[69] Österreichichisches Biographisches Lexion 1815-1950, C.1, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957, s.112. https://www.biographien.ac.at/oebl_1/112.pdf
[70] Johann Philipp Gustav Ewers, ed., *Otto Friedrichs von Richter Wallfahrten im Morgenlande*, (Berlin: G. Reimer's, 1822) ss. 5-6.

bilim insanı olarak giden Otto, Nübye tapınakları ile önemli İran ve Hint antik mimarisini karşılaştırmayı amaçladığı için bu geziye çıkmıştır. Otto'nun kitabının adı *Doğu'da Hac Yolculuğu*'dur ve bunun sebebi de Hristiyanlar için kutsal olan hac yolculuğundan ve uğradığı her yerden bahsetmesidir. 20 Ağustos 1815'te Mısır'dan o tarihlerde Osmanlı egemenliğindeki Yafa'ya, Yafa'dan Ramla üzerinden haç ibadetini yerine getirmek için Kudüs'e seyahat etmişlerdir.[71] 25 Mart 1816'da Anadolu'daki seyahatine Alanya'dan (Alaja) başlamıştır. 29 Mayıs'ta İstanbul'dan Bursa'ya gelerek Bursa'da 3 Haziran'a kadar sürecek araştırma gezisini gerçekleştirmiştir. 13 Ağustos'ta Muğla'nın Milas ilçesindeki Antik Kent turu, rahatsızlığı sebebiyle 16 Ağustos'a kadar sürebilmiştir.[72] Otto ve İsveçli diplomat Lidman Mısır seyahatinden edindikleri keşifleri yayımlayacaklardı ve Otto da hayali olan Paris'e gidecek edebiyat alanındaki planlarını gerçekleştirecekti, fakat Mysia tarlalarında ölümcül bir hastalığa yakalanıp, İzmir'de vefat etmiştir. Eğer genç yaşta vefat etmeseydi; bilim, edebiyat ve tarih alanlarında araştırmalara devam etme planı vardı. Seyahatlerinden ailesine mektuplar gönderirdi, en son mektubunu Temmuz ayının 1816 tarihinde İzmir'den göndermiştir. Otto'dan kalan oryantalist kitaplar, el yazmaları ve sanatsal objeler İstanbul'daki Kayzer kabinesinden Estonya'daki Tartu Üniversitesi'nin koleksiyonlarına eklenmiştir.[73] Hocası Gustav Ewers, Otto Friedrichs von Richter'ın *Doğu'da Hac Yolc*uluğu, orijinal ismi ile *Otto Friedrichs von Richter Wallfahrten im Morgenlande* seyahatnamesini, Otto'nun günlüklerinden ve mektuplarından derleyerek 1822'de Berlin'de yayımlamıştır.

Otto'nun günlüklerinin yanı sıra ailesine gönderdiği mektuplar da Tartu'daki Estonya Tarih Arşivleri'nde bulunmaktadır. Otto'nun Mısır'dan annesine yazdığı mektuplar "Otto Friedrich von Richter'ın 1815'teki Mısır ve Aşağı Nübye'deki Araştırı Gezisi" başlıklı makale ile yayımlanmıştır.74 "1815 Otto Friedrich von Richter'ın Aşağı Nübye Araştırı Gezisinden Günlüğüne Not Ettikleri", "1815 Otto Friedrich von Richter'ın Mısır'dan Mektupları" ve "1814-1816 Otto Friedrich von Richter'ın Doğu'dan

[71] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss.6-43.
[72] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss.329-539.
[73] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss.8-11.
[74] Indrek Jürjo, Sergei Stadnikow (Stadnikov), *Briefe aus Ägypten Otto Friedrich von Richters Wissenschaftliche Reise in Ägypten und Unternubien im Jahre 1815, Heidelberg University, https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/86/*, s.10. (08.02.2008).

Mektupları" başlıklarıyla Otto'nun ardında bıraktığı mektup ve günlüklerden ortaya çıkan araştırma makale ve kitapları yayımlanmıştır.

1.3. Bursa'nın Kısa Tarihçesi

Bursa'nın köklü geçmişi M.Ö. 6000 de ilk yerleşimlerle birlikte başlamıştır. Milattan önceki yıllarda Lidyalıların, Perslerin ve Bitinyalıların egemenliğinde olan Bursa, M.Ö. 71. yüzyılda Roma egemenliğine geçmiştir. M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle, Bursa Bizans yönetiminde kalmıştır. 1071 Malazgirt Savaşı'nda sonra Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamaları ve savaşlardan galip gelmeleri neticesinde daha da güçlenen bir Türk beyliği olan Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi, 1326'da Bursa'yı fethetmiştir. 1326'dan itibaren Edirne fethedilene kadar Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi ve oğlu Orhan Gazi'nin türbelerinin Bursa'da olması, Bursa için büyük bir anlam ifade etmektedir. Osmanlı Sultanları devletin ilk başkentinin kalkınması için, mimari, kültürel ve ticari alanlarda girişimlerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yıllarda Bursa'dan yönetilmesi, yabancı seyyahların da ilgisini çekmiş ve Bursa'nın sahip olduğu değerleri yakından keşfetmek amacıyla Bursa'ya seyahat etmişlerdir. Bursa, 18. ve 19. yüzyıllarda da ipek ticaretindeki başarılarıyla Anadolu'da kendisinden söz ettirmektedir. Kent; mimarisi, vakıfları, doğal kaynakları ve güzellikleri, iş imkânları ve zengin sosyo-kültürel yaşamı sebebiyle cazip bir kent haline gelmiş, göç alan bir şehir konumundadır. Tarihe merakı olan seyyahların Bursa'da Antik Çağ'dan kalma kalıntıları, geldikleri tarihe kadarki değişimleri ve farklı egemenliklerin Bursa üzerindeki etkilerini gözlemleme fırsatı bulmuşlardır.

1.3.1. XVIII. Yüzyıldan Günümüze Bursa-Almanya İlişkileri

İstanbul'a gelen seyyahların Bursa'yı da merak edip gezmeleri haricinde, Bursa'da daha uzun zaman geçirip, yaşamaya başlayan ilk Almanlar arasında Alman kökenli Amerikalı misyonerlerde vardır. Amerikan Protestan Okulu 1824'te Beyrut'ta açıldıktan sonra tüm Osmanlı ülkesinde, misyonerlik faaliyetleriyle okullar da açarak çoğalmaya

başlamışlardır.[75] Bursa'daki ilk misyoner örgütü Alman kökenli Amerikan Benjamin Schneider tarafından kurulmuştur. Amerikalılar 1830'dan itibaren Bursa'daki Rum ve Ermenilerin Protestanlık mezhebine geçmeleri için çalışmalarda bulunmuşlardır.[76] 1834'te ise misyonerler tarafından desteklenen Ermeni öğrenciler için bir okul açılmıştır.[77]

Almanlar bir başka alanda, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nin yenileşmesine katkı sağlamak adına askeri ve sivil uzmanlar gönderme görevini üstlenmişlerdir. Tanzimat fermanının getirdiği yeniliklerle ile de Osmanlı Devleti'nde ve Bursa şehrinde de yabancı ülke konsoloslukları açılmıştır.[78] Bursa'da 1838'den itibaren İngiltere'nin konsolosluk temsilcisi bulundurmasından sonra, 1839' da diğer ülkelerin; Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Almanya, Yunanistan ve İran'ın da konsolosluk temsilcileri bulunmaktaydı. Almanların Bursa'daki konsolosluk temsilciliği 1877'de Ruslar tarafından yürütülüyordu.[79] 1898'de Bursa'da; İran, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan Yunanistan ve Rusya ülkelerinin yanı sıra artık Almanya Konsolosluğu da bulunuyordu.[80] Bugün Bursa'da Almanya ve Avusturya'nın Fahri Konsoloslukları bulunmaktadır.

1898'den itibaren Bursa ve Almanya arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında Bursa'dan Almanya'ya arpa, şeftali, yaş meyveler, keçi kılı ve yünü, zeytin ve zeytin yağı ihraç edilmiştir. Almanya'dan Bursa'ya ise demir ve şeker ithal edilen ürünler arasındaydı.[81]

1906'da Bursa'da 85 Alman yaşıyordu. Almanların arasında hekim olanlar vardı ve bazılarının çocukları Bursa Erkek Lisesi'nde eğitim görüyorlardı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla şehirde artık çok az sayıda Alman bulunmaktaydı. Alman rahibelerin,

[75] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2010,* 16.b., Ankara: Pegem Yayınevi, 2010, s.175.
[76] Raif Kaplanoğlu, "Modernleşme Sürecinde Almanya-Bursa İlişkileri", Tarihte Bursa ve Almanlar, ed. Aziz Elbas (çev. Dilek Zaptçıoğlu), Bursa: Bursa Kültür A.Ş.,2016, ss.172-175.
[77] Muhsin Önal, *a.g.t.*, 2012, ss.304-305.
[78] Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, ss.172-175.
[79] Zeynep Dörtok Abacı, "Bursa'daki Yabancı Konsolosluklar (19. Yüzyıl)", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa: Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay., 2009, ss. 235-242.
[80] Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, s.175.
[81] Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, ss.178-179.

yetim ve öksüz Rum ve Ermeni çocuklar için açtıkları Alman Yetim Yurdu da ancak savaş sonuna kadar faaliyet gösterebilmişti.[82]

1904'te Bursa'ya Jones, Singer, Neumann ve Sultani gibi Alman ve İngiliz markalı 500 farklı türden makine ithal edilmişti.[83] Osmanlı Devleti, Almanya ile müttefik olduğundan ticari ilişkilerde Almanya tercih ediliyordu. Cumhuriyet döneminden itibaren Bursa'daki çoğu fabrikanın makineleri Almanya'dan getirtilmişti. Bursa'dan tekstil ve makine üretimi alanında üniversitelerde eğitim almak için Almanya'ya giden Bursalılar da oldu. Bu öğrenciler Bursa'ya döndüklerinde makine imalatı gibi girişimlerde bulunarak Bursa'nın sanayisinin gelişimine katkı sağladılar.[84]

Bursa'da Almanlar maden araştırmalarında görev almış, krom madeni işletmişlerdir. Bunların haricinde Alman mühendisler, 1924'te pafta bazında Bursa'nın ilk gerçek kent planının hazırlıklarını başlatmışlardır. 1930'lu yıllara kadar bataklık olan Bursa Ovası, Alman mühendisler sayesinde kurutulmuştur. Alman mühendislere teşekkür anlamında bu kanala "Alman Kanalı" denilmektedir. Bir Alman Bankası "Deutsche Orientbank" Koza Han'da 1904-1918 yılları arasında faaliyet göstermiştir.[85]

Bursa ve Almanya arasında devam eden ticari ilişkiler neticesinde gelişen bir diğer konu ise, yerli merinos ırkının Türkiye'de yetiştirilmesi için Almanya'dan Württemberg damızlık koyunları getirtilmesidir. Alman koyunları ve Anadolu merinos koyunlarından "Türk Merinos Koyunu" ırkı ortaya çıkmıştır. Karacabey'de bu koyunlardan istenilen kalitede yün elde edilmiştir. 1937'de Bavyera'dan gelen yün eğirme makinelerinin ardından, Bursa'da açılan Merinos fabrikası ile Türkiye'nin kendi yününü üretmesi ve tekstil pazarında dış ülkelerden bağımsız olması hedeflenmiştir.[86] Atatürk, bu fabrikaya "Merinos" adını vermiştir. Büyük ovaları, besin kaynakları, uygun hava şartları ve coğrafi konumu itibariyle ve aynı zamanda bir sanayi kenti olmasıyla, Bursa merinos

[82] Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, ss.177-178.
[83] Zeynep Dörtok Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi 1860–1910*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Bursa, 2005., s.156.
[84] Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, ss.179-185.
[85] Raif Kaplanoğlu, *a.g.m.*, ss.180-181.
[86] Suzan Meryem Rosita, "İç İçe Geçmiş Öyküler I: 1930'larda Türk-Alman İlişkilerinin Mikrokozmosu Olarak Bursa", *Tarihte Bursa ve Almanlar*, ed. Aziz Elbas (çev. Dilek Zaptçıoğlu), Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2016, s.132.

koyunu yetiştirmek için en uygun şehir olarak görülmüş ve dolayısıyla Merinos fabrikası da Bursa'da kurulmuştur.[87]

Almanya ve Bursa'nın iyi iş birliği içinde olmaları sebebiyle, gelişen ve devam eden bu memnuniyetin ifadesi olarak ve aynı zamanda Bursa'yı dünyaya tanıtma amacıyla olan Turizm ve Kültür Derneği başkanı Halit Cura önderliğinde Darmstadt ile Bursa 1966'da kardeş şehir antlaşması imzalamıştır.[88]

1960'larda Türkiye'den Almanya'ya Türk-Alman İşgücü Anlaşmasıyla giden Bursalı göçmenler de vardır, onların da Almanya ekonomisinin kalkınmasında büyük anlamda katkıları olmuştur ve hala olmaktadır. Almanya Türklerinin sosyo-ekonomik anlamda hem Almanya'ya hem de Türkiye'ye daha fazla katkı sağlamaları ve göçmenlerin Almanya'da dilsel ve kültürel kimlik oluşumunun daha sağlam temellere dayandırılabilmesi için anadil eğitiminin anaokullarından itibaren etkili olarak verilmesi gerekmektedir. Anadili iyi bilmek, ikinci dil öğrenimini kolaylaştırmaktadır, bu da daha hızlı bir entegrasyonu beraberinde getirecektir.[89] Özellikle dış ticarete ilgi duyan bireylerin çift dile iyi bir şekilde hâkim olmaları, Almanya ve Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerde başarıların artmasına katkı sağlayacaktır. Günümüzde Bursa'daki Alman firmaları Türk çalışanlarına istihdam sağlamakta ve Bursa'dan Almanya'ya önemli boyutlarda ihracat gerçekleşmekte olup, birçok Alman firma ve markaları da Bursa'da faaliyetlerine devam etmektedir.

Bursa Uludağ Üniversitesi'nde eğitim alanında da yer alan Almanlar, Alman Akademik Değişim Servisi (DAAD) kuruluşu, Almanya'da araştırma yapacak öğrencilere burslar vermektedir. Bu kurum, Almanya'dan, Bursa Uludağ Üniversitesi'ne ve Türkiye'de Almanca Bölümleri bulunan üniversitelere öğretmen göndermektedir. Bir dönem Erasmus Programı'yla Bursa Uludağ Üniversitesi'nde lisans veya yüksek lisans yapmak isteyen Alman öğrenciler de eğitim görebilmektedir.

[87] Metin Altun, Hasan Ünlü ve Fatma Kesiriklioğlu, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos*, Bursa: Uludag Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay:3, 2001, ss.83-86.
[88] Kazım Baykal, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa: Öz Kardeşler M., 1976, s. 73.
[89] Zehra Gülmüş, "Türk-Alman İşgücü Anlaşması'nın 50. Yılında Almanya'da İletişim Dili Olarak Türkçe", *Türk-Alman İşgücü Anlaşması'nın 50. Yılında Almanya Türkleri*, ed. Zehra Gülmüş, Eskişehir:Yutam Yay., 2012. s.139-140.

1.4. Sosyo-Kültürel Sebepler

Ursula Storch, Yeni Çağ'da başlayan sömürgecilik ile beraber, uzak ülkeler üzerine bilimsel araştırma isteğinin de arttığını ifade etmiştir. Gezi literatürünün sevilerek okunmaya başlanması da Aydınlanma Çağı'nın getirdiği yenilikler arasındaydı. Geniş bir okur yelpazesine hitap eden gezi literatürü sayesinde okurlar, dünya hakkında bilgilenip, kendilerinin yaşamak istedikleri gezi maceralarına olan özlemlerini dindiriyorlardı. Anılar, günlükler ve mektup romanları türünde yazılan seyahat anlatıları ya seyyahın gerçek seyahat yaşanmışlıklarına ya da kurgusal seyahatlerine dayanmaktadır.[90]

Aydınlanma Çağı'ndan sonra seyahatnamelerin Avrupa'da daha fazla rağbet görmesi ve aynı zamanda Avrupalıların kişisel gelişime daha fazla önem vermeye başlamaları, onlarda farklı kültürleri yakından tanıma isteği doğurmuştur. Onlar için farklı kültürleri yakından tanımak, farklı bakış açıları kazanmalarını sağlayacak, bu da diğer insanları ve diğer toplumları daha iyi anlayabilmelerine yardımcı olacaktı.

Bursa, seyyahların gezilerini gerçekleştirdikleri tarihlere kadar farklı egemenlikler altında yönetildiği için, farklı ırk, kültür ve dinden insanların yaşadığı bir toplumsal çeşitliliğe sahipti. Bu farklılık, sosya-kültürel anlamda seyyahları araştırmalara ve gözlemlere sevk ediyordu. Kültür açısından Osmanlıların ilk başkenti Bursa'nın gelişimine tanıklık etmek, mimarilerini değerlendirmek ve insanların yaşam tarzlarını gözlemlemek seyyahların Bursa'ya seyahat sebepleri arasında gösterilebilir.

1.5. Ekonomik Sebepler

Seyyahların 18. ve 19. yüzyıllarda yabancı bir ülkeye seyahat etmelerindeki başlıca sebeplerden biri uluslararası gelişmelerdi. Bursa'ya da seyahat eden Otto Friedrich von Richter'ın Oryantalizme ilgi duyma sebebinin uluslararası politik gelişmeler olduğu göz ardı edilmemelidir. Oryantalizme ilginin ilk etapta Rusya'da ortaya çıkma sebebi ise devletlerarası çok yönlü iletişimlere dahil olarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya'nın

[90] Ursula Storch, Imaginäre Reisen. Ein fast vergessenes Kulturphänomen des 19. Jahrhunderts.*ICOMOS–Hefte des Deutschen Nationalkomitees 70,* (2019). https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/icomoshefte/issue/view/5239, s. 49

Osmanlı Devleti ve İran'la savaşları ve Rusya'nın güneye doğru genişleme politikası izlerken gücünü yitirmeye başlamasının Osmanlı İmparatorluğu ile çatışmasını kaçınılmaz kılmasıdır. Napolyon'un fetih savaşları, Avrupa devletlerinin farklı koalisyonlarına karşıydı, bu da büyük güçler (İngiltere, Fransa, Rusya ve diğerleri) için Levant'daki ticari imtiyazları üzerinde etkiliydi. Napolyon'un emriyle o zamanlar tuhaf karşılanan 1798-1801'lerdeki Mısır keşfi ve Ejiptoloji' nin ortaya çıkması yeni bir çığır açmıştır. Mısır'a ilgi ve hatta Mısır bilimi tüm Avrupa'da kültür tarihinin en önemli hareketlerindendir.[91] Devletlerin öngördüğü ekonomi politikası, siyasi kararlarını da etkilemektedir. Viyana Akademisi'nin kuruluş sebebi de Avusturyalıların Türklerle savaşları neticesinde, Doğu'ya merak ve ilgilerinin artmasından kaynaklanıyordu, öyle ki Avusturyalıların öğrenmek istedikleri ilk Doğu dili Türkçe olmuştu. Ticari imtiyazları gözetme ve olası ticari faaliyetleri ülkelerinin lehine çevirme görevlerini yerine getirebilmeleri için diplomatların da Türk diline iyi derecede hâkim olmaları gerekiyordu. Bu sebeple ticari bakımdan kâr elde edebilecekleri potansiyeli gördükleri şehirlere seyahat etmişlerdir.

Bursa'nın 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı başkenti İstanbul'a yakınlığının yanı sıra, ticaret yolu da karadan ve denizden elverişli konumdadır. Bursa'nın coğrafi konumu, doğal kaynakların mevcudiyeti ve toprağının da verimli olması, Bursa'nın ekonomik alanda ilerlemeler kaydetmesini sağlamıştır. Araştırma gezisindeki seyyahlar da gezdikleri şehrin doğal kaynaklarıyla ilgili bilgileri yerinde tespit edip, ülkelerine aktarmak istemişlerdir. Seyyahların Bursa'ya seyahat etme sebeplerinden biri de**,** Bursa'nın ekonomi ve sanayi alanında gelişime açık potansiyelidir.

[91] Indrek Jürjo, Sergei Stadnikow (Stadnikov), "Briefe aus Ägypten Otto Friedrich von Richters Wissenschaftliche Reise in Ägypten und Unternubien im Jahre 1815", *Heidelberg University, https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/86/*, s.10. (08.02.2008).

İKİNCİ BÖLÜM

2. ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN BURSA'NIN 18. VE 19. YÜZYILDAKİ YÖNETSEL, DEMOGRAFİK, SOSYO-EKONOMİK, SOSYO-KÜLTÜREL, COĞRAFİ VE MEKÂNSAL YAPISI

Bu bölümde 18. yüzyılın sonlarına doğru ve 19. yüzyılın başlarında Bursa'ya seyahat eden üç Alman seyyahın; Joseph von Hammer-Purgstall, Ignaz Brenner von Felsach ve Otto Friedrich von Richter'ın seyahatnamelerinden, Bursa'nın yönetsel ve demografik yapısı, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel, coğrafi ve mekânsal yapısına dair aktardığı bilgiler, diğer yerli ve yabancı seyyahların Bursa'yı ele aldıkları seyahatnamelerinden aktardıkları bilgiler ve tarihi bilimsel araştırma kaynaklarıyla karşılaştırılacak; doğru aktarılan tarihi bilgiler teyit edilip, Bursa ile ilgili yanlış ya da çarpıtılarak aktarılan bilgiler de ortaya çıkarılıp sunulacaktır.

2.1. Yönetsel Yapı

Osmanlı Devleti, Alman seyyahların Bursa'ya geldiği tarihlerde, Osmanlı padişahının devletin en üst kademesinde bulunduğu saltanatla yönetiliyordu. Ignaz von Brenner ve Joseph von Hammer'in Bursa'ya seyahat ettikleri dönemde Sultan III. Selim hükümdardı. Otto Friedrich von Richter'ın 1816'da Bursa'ya seyahatinde ise Osmanlı Devleti Sultan II. Mahmud tarafından yönetiliyordu.

Osmanlı Devleti'nin idari yapısı, merkez teşkilatı ve taşra teşkilatından oluşmaktaydı. Hammer, merkez teşkilatına bağlı seyfiye, kalemiye ve ilmiye sınıflarının bazı üyeleri ile taşra teşkilatında çalışan bazı görevlilerden bahsederek Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimine değinmiştir.

18. ve 19. yüzyıllarda da Bursa, Edirne fethedilene kadar Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış bir şehir olarak devletin önemli şehirlerinden biriydi. Bir ticaret şehri olan Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk sancağı Hüdavendigâr Sancağı'nın merkezi olarak ilgi gören şehirler arasındaydı. Seyahatnamesinde Hüdavendigâr Sancağı ile ilgili bilgiler aktaran Hammer, Hüdavendigâr Sancağı'nın isminin anlamına, sancağın büyüklüğüne, paşa ve kadının bu bölgeden elde ettikleri gelire değinmiştir. Hüdavendigâr, bir diğer

ifadeyle padişah I. Murat'ın unvanıdır ve sancağın ismi bu unvandan gelmektedir. Bu sancağın büyüklüğü 420 zeamet ve 1005 tımardan oluşmaktadır. Paşanın bu bölgeden 618,079 akçe ve kadının ise yevmi 500 akçe gelir elde ettiği eski kanunnameye kaydedilmiştir.[92] Hüdavendigâr Sancağı'nın büyüklüğünü ve paşanın bu bölgeden elde ettiği geliri 17. yüzyıl bilgilerine göre Evliya Çelebi'den aktarmıştır.[93]

Hüdavendigâr Sancağı'nın sınırları katılan idari birimlerle yüzyıldan yüzyıla değişebiliyordu. [94] Ayn Ali'nin aktarımına göre 16. yüzyılın sonlarına doğru Hüdavendigâr Sancağı 32 zeamet ve 1005 tımardan oluşmaktaydı. [95] Hammer'ın, Hüdavendigâr Sancağı'nın zeamet ve tımar olarak verdiği büyüklüğü ve paşanın bu bölgeden elde ettiği gelirle ilgili bilgileri, Evliya Çelebi'den aktarmış olması muhtemeldir.

1831'de Hüdavendigâr Sancağı merkez kaza Bursa ve diğer kaza ve nahiyelerle beraber 42 birimdir ve 1831 yılında Hüdavendigâr Sancağı'nın tüm birimlerinin toplam nüfusu 169.058 olarak kaydedilmiştir.[96] 1867'den itibaren sancak yerine vilayet ile adlandırılan Hüdavendigâr Vilayeti[97], 1913'de 55.000 km²'ye denk gelen yüzölçümü ile 1.250.000 nüfusa sahipti. 60.000'i Rum, 30.000'i Ermeni'den oluşan nüfusun geriye kalanı Türk ve Müslümanlardan oluşmaktaydı.[98]

Hüdavendigâr Sancağı'nın zeamet ve tımarlarından paşanın ve kadının elde ettiği geliri de aktaran Hammer'ın verilerini karşılaştırmak için bir kaynak bulunamamıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan tımarların mukataalara dönüştürüldüğü yeni bir sistem başlamıştır. [99] Kayıtlara göre Hüdavendigâr, Kocaeli ve Karesi sancaklarında mutasarrıflık yapan Ağa Hüseyin Paşa'nın 1828'de başlayan Osmanlı- Rus Savaşı'nda

[92] Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da Zurück über Nicäa und Nicomedien*, Viyana: Anton Strauss, 1818, s.71.
[93] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.11.
[94] Feridun Emecen, "Hudâvendigâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 18, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., s. 286.
[95] Ayn Ali, *Kavanın-i Al-i Osman*, s.14, 44. (akt. Emecen,1998,s.286.)
[96] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, (Madison: The University of Wisconsin Press, 1985) s.110.
[97] Feridun Emecen, *a.g.m.*, s.286.
[98] Ramazan Özey, "Hüdavendigar Vilayeti, Karesi Ve Biga Mutasarrıflıkları", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:7, (Ocak, 2003), s.2.
[99] Hakan Doğan, "Osmanlı Mukataa Yönetim Organizasyonunda Yeni Bir Model: Tımar Alanlarının Mukataalaştırılma Süreci ve Malikane Olarak Satışa Çıkarılan İlk Haslar", *History Studies International Journal Of History*, Volume 10, Issue 9, (December, 2018), s.112.

Rumeli cephesine ordu seraskerliğine tayin edilince, masraflarının artacağı düşünüldüğünden Bursa şehri Cizye-i Gebran (Hristiyanlardan alınan cizye) geliri, 436.000 kuruş kendisine ihale ve iltizam edilmiştir.[100] 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde kaptan-ı derya olarak görev yapmış Küçük Hüseyin Paşa'nın gelir ve giderlerini inceleyen Ünlü' nün aktarımlarından anlaşıldığı üzere, paşa mukataa ile gelir elde etmektedir ve bu gelir kazancının %11'ine denk gelmektedir. Bu gelir resmi varidatlar olarak geçmektedir ve özel kazancı da defterlerde kayıtlı bulunmamaktadır. Sonuç itibarıyla paşanın gelirlerinin giderlerini karşılamadığı ortaya çıkmıştır.[101] 19. yüzyılda Bursa'da görev yapman Ahmed Vefik Paşa'nın da maddi durumu iyi olmayarak vefat etmesi[102], paşaların 18. ve 19. yüzyıllarda iyi kazanmadıklarının bir göstergesidir. Bu edindiğimiz bilgiler neticesinde 18. ve 19. yüzyıllarda paşaların ve kadıların gelirlerinin değişkenlik gösterdiği sonucuna varabiliriz. Kadının ise baktığı davalardan bir gelir elde ettiği bilinmektedir.[103] Fatih Sultan Mehmed döneminde mevleviyet payeli kadıların alacakları yevmiye kanunname ile belirlenmiş olup, yevmi 500 akçe olarak kayıtlara geçmiştir. Fakat 18. yüzyılda paşaların net gelirleri bilinmediği gibi kadıların da aylık kazançlarıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamaktadır.[104]

Hüdavendigâr Sancağı'nın yönetim biçimini de değinen Hammer:

> "Saygı duyulan ulemanın en üst mevkisinde olan Molla, Bursa ve Edirne'nin kadısıdır. Molladan sonra Osmanlı Devleti'nde dini konularda fetva veren ve yargı organının başında müftüler bulunmaktadır. Nakibüleşraflar, peygamber soyundan gelen emirlerle ilgilenen yetkililerdir ve ilmiye sınıfının yüksek mevkisinde yer almaktadırlar."[105]

Şeyhülislamlar, devletin idari yapısında bulunan ilmiye sınıfının başıdır.[106]Mollalar ise mevleviyet payesi derecesine ulaşmış, kadılık mesleğine geçmiş büyük âlimlere denirdi. Molla Fenârî ve Molla Hüsrev, molla unvanlarıyla şeyhülislamlık makamında

[100] Emre Satıcı, *19. yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti*, Ankara: Ankara Üniversitesi (Doktora Tezi), 2008., s.32-33.
[101] Ertan Ünlü, "Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri Ve Giderleri", *TAD*, C:40, Sayı:69, 2021, ss.234-265.
[102] Gülüzar Koyuncu, *Ahmed Vefik Paşa'nın Diplomatik Görev Ve Faaliyetleri*, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), 2021, s.11.
[103] Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2001), ss.53-54.
[104] Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, (Doktora Tezi), 2010, s.81.
[105] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.71-72.
[106] Mehmet Bulut, "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları Ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri", *Dini Araştırmalar*, C:15, Sayı:11, (Temmuz-Aralık, 2012), s.84.

anılmışlardır.[107] Anlaşıldığı üzere, molla aynı zamanda şeyhülislamlık makamına da getirilebiliyordu ve Hammer'ın ifade ettiği gibi, ulemada saygı gören zatlardan biriydi. Örneğin, Molla Fenârî Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamıdır ve devletin 14. şeyhülislamı da Fenârî ailesinden gelmektedir.[108] Şeyhülislamlık görevinde bulunmuş Molla Hüsrev de Edirne'nin ilk kadısı olarak kayıtlara geçmiştir.[109] Ortaylı'nın da değindiği üzere, XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar çoğu kaza için kadı ve mahkemelerle ilgili yazılı belgelere ulaşmak mümkün değildir.[110]. Hammer, ulemanın en üst mevkisi mollalık ile ulemanın en üst makamı şeyhülislamlığı (başkent müftüsü) kastetmektedir. Müftüler ise, kadının yardımcısı olarak bir kazada kadıdan sonra gelen ve fetva vererek hükmün verilmesinde rol oynayan en önemli görevlilerdir.[111]İlmiye sınıfının yüksek mevkisi Nakibü'l-Eşraflık'ta görev yapan seyyidler de bulunmaktaydı. Nakibüleşrafların en önemli görevi Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere hüccetlerini vermekti. Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin' in soyundan gelenlere "seyyid", Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere ise "şerif" denir. "Emir" unvanı ile de hitap edilen seyyidlere düzenli maaş ödenir, vergilerden ve askerlikten muaf tutulurlardı.[112]

Seyyah Hammer: "Askeri teşkilatın başında; yeniçeri serdarı ve sipahi kethüdası bulunmaktaydı."[113] diyerek taşradaki askeri kuvvetlere de değinmiştir. Osmanlı Kapıkulu ordusu, başkentte örgütlendirilmiş askeri birimdir. Yeniçeriler, bu ordunun en önemli birlikleriydi. Yeniçeri serdarı, yeniçeri ocağının disiplininden sorumluydu ve kazadaki yeniçeriler, yeniçeri serdarına itaat etmek zorundaydılar. 16. yüzyıldan itibaren yeniçerilerin büyük şehirlerde sayıları artmış ve kumandalarına yeniçeri serdarı denilmiştir. Hammer'ın da belirttiği gibi, kazadaki askeri idarenin başında; yeniçeri serdarı ve sipahi kethüdası bulunmaktaydı. Sipah kethüda yeri veya kethüdayeri, yeniçeri serdarı, yasakçıbaşı ve yeniçeri zabiti, taşra yeniçeri yönetiminin ve kapıkulu

[107] Hamid Algar, "Molla", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 238, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., s.70.
[108] Tuba Nur Saraçoğlu, *Molla Fenari Ve Ailesinin Bursa Kültürüne Katkıları*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, (Yüksek Lisans Tezi), 2009, s. 53.
[109] Hıbri Abdurrahman Ef, Enisü'l-Müsamirin: (Yazma), İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi. (akt. Onur, 1999, s.30.)
[110] İlber Ortaylı, "Kadı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 24, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2001, s.70.
[111] Mehmet Bulut, *a.g.m.*, s.88.
[112] Ayhan Işık, *Meşîhat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2013. Osmanlı'da Nakibu'l-Eşraflık Müessesesi ve Nakibu'l-Eşraf Defterleri, https://isamveri.org/pdfdrg/D03292/2007/2007_1/2007_1_ISIKA.pdf, ss.86-87.
[113] Hammer-Purgstall, a.g.e., s.72.

sipahi bölüklerinin amirleriydi. XVII. yüzyılda başlayan yeniçerilerin savaşlardaki görevlerini yerine getirememeleri ve III. Selim'in batılı tarzda ordu kurma isteği neticesinde, II. Mahmud döneminde 1826'da yeniçeri teşkilatı ortadan kaldırılmıştır.[114]

Bürokrasiden sorumlu kalemiyye sınıfının üyeleri, eminlerden örnek veren Hammer; sadece gümrük emini ve harir eminine değinir.[115] Gümrük emini, gümrüklerde çalışan ve sınır geçişlerinde malları kontrol eden, devlet tarafından tayin edilen memurlardır.[116] Harir, Arapçada ipek anlamına gelmektedir. Hammer, harir emini diye bahsettiği memurun, Almanca kullandığı kelimeden dolayı, ipek alım satımını kontrol eden memur olduğu düşünülmektedir. Nitekim harç emini, saray giyimleri için ipek temin etmekle görevliydi. İpeğin boyanması, mizan emininin; dokunan kumaş ise damga emininin kontrolündeydi.[117]

Son olarak kentteki diğer memurlarından bahseden Hammer; voyvoda, subaşı, muhtesip ve ayak naibi memurlarına değinir.[118] Hukuki, belediye ve ticari konularda, kazalarda kadıya gerekli yardımı sağlayan memurlar arasında; müftü, muhtesip, naib, ases, kâtip, muhzırbaşı olarak adlandırılan görevliler bulunmaktaydı.[119] Voyvodalar, sorumlu oldukları bölgelerin vergilerini toplayarak devlet hazinesine veya ilgili kişiye aktarmakla yükümlüydüler. Voyvodaların diğer görevleri arasında, yönetiminde bulundukları bölgede güvenliği sağlamak ve gerekli durumlarda asker toplayarak seferlere katılmak vardı.[120] Subaşı; ordu kumandanı, zaim, emin ve asker başı gibi farklı isimlerle anılan bu memurlar, eyalet, sancak ve kazalarda asayişi temin ederlerdi. Muhtesipler; çarşılarda satılacak ürünün piyasa değerini belirleyen, çarşı ve pazarlarda kurallara uygun satış yapılmasını sağlayan ve satış kurallarına uymayanları cezalandıran bir memurdur.[121] Kadının yardımcısı olan naiplerin, esnaf ve tüccarların ürünlerini denetlemek, cizye ve avarız vergisinin toplanmasına nezaret etmek, gemi malzemeleri

[114] Cafer Çiftçi, "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı Ve Askerlik Dışı Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, No.27, 2010, ss.29-59.
[115] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.72.
[116] Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 14, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1996, ss.263-268.
[117] Halil İnalcık, "İpek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 22, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2020, ss.362-365.
[118] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.72.
[119] Abdullah Demir, vd., *Osmanlı Teşkilat Tarihi (El Kitabı)*, ed. Tufan Gündüz, 1.b., Ankara: Grafiker Yay., 2012, s.89.
[120] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, C:51, Sayı:201, (Aralık,1987), s.1233.
[121] Abdullah Demir, *a.g.e.*,s.89.

ve gıda ürünlerini tedarik etmek gibi görevleri vardı. Çardak naibi, gece naibi, yağ naibi, mum naibi ve avarız naibi gibi farklı görevlerde çalışan naipler bulunmaktaydı. Ayak naibinin ise mahalleleri kontrol etmek, kanuna ve şerri hükümlere uymayan esnafı cezalandırmak gibi görevleri vardı.[122]

Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimine değinen Hammer, merkez teşkilatı ve taşra teşkilatı sisteminin işleyişini doğru aktarmıştır. Osmanlılarda vakıfların da önemli bir rol oynadığına değinen Hammer, vakıfların faaliyet gösterdikleri alanları tanımlamak için: "Bursa'da nasıl yolcular, dindar vakıflar tarafından düşünülüyorsa; hastalar ve yoksullara da, hastaneler, eczaneler ve yemek dağıtan vakıflar el uzatılıyordu" ifadelerini kullanmıştır. [123] Bursa'da vakıflar öncelikle mahalle, köy ve esnafların ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Bunlar arasında avarız vakıflarının amacı; mahalle ve köy halkının avarız türü vergilerinin ödenmesini, ayrıca halkın din ve eğitim ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamaktır. Vakıflar ayrıca cami ve zaviye gibi ibadethanelerde çalışanların ücretlerini ödeme, mevlit okutma, durumu iyi olmayanların ihtiyaçlarını giderme, aydınlatma ve tamir gibi giderleri ödeme ve yemek dağıtımı gibi görevleri üstlenmekteydi. Bursa halkının esnafına ve diğer nakit ihtiyacı olanlara kredi imkânı sağlayan para vakıfları da bulunmaktaydı.[124] Aynı zamanda vakıflar, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve kalkınmasına destek olduğu gibi, Bursa'nın mekânsal gelişimine de katkı sağlamıştır.[125] Hammer'in belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nde vakıflar önemli bir rol oynamıştır.

[122] Betül Kayar, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib",*YBHD*, Yıl:5, Sayı:2020/1, ss.208-212.
[123] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.46.
[124] Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri, (1544-1588 ve 1749-1795 Yılları Arası Vakıf Muhasebe Kayıtları Işığında)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2001, ss.38-248.
[125] Yusuf Oğuzoğlu, *8500 Yıllık Uygarlığın İzinden Bursa Tarihi*, Bursa: Akmat Akınoğlu Mtb., 2013, s.165.

2.2. Demografik Yapı

Bursa'nın nüfusu üç seyyah; Brenner, Hammer ve Richter'ın verdiği bilgilere göre 1800'lü yıllarda 100.000 kişiden oluşmaktadır.

> "Bursa'da yaşayanların ifadelerine göre bu şehirde 100.000 Müslüman, 6000 Ermeni, 3500 Rum ve 1200 Yahudi yaşıyor. 100.000 Müslümana, Rum ve Yahudilerin nüfusunu da dahil etmiş olsalar dahi, bana bu şehirde 100.000 Müslümanın yaşıyor olması abartılı geldi."

diyerek Hammer düşüncelerini ifade eder. Diğer iki seyyah da yaklaşık olarak aynı ifadeleri kullanmışlardır.[126] Bursa'nın demografik yapısını Brenner şu sözleriyle ifade etmektedir:

> "Türklerin 13.000 haneyle surların içinden gururla baktığı yan mahallerde oturan Yahudi ve Hristiyanların, hane sayısı en fazla 4.000 ile 5.000 arasındadır. Mudanya ve az nüfuslu Demirtaş'ta Rumlar ikamet eder. Genellikle Rumların yaşadığı yerlerden biri de Gölyazı'dır (Appollonia)."[127]

Bu ifadelerden de Türklerin surların içinde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Brenner, "surların içinden gururla bakan Türkler" ifadesiyle Türklerin, kentin ilk oluştuğu yerin, "surların içinde" kentin en korunaklı ve en gözde yerinde ikamet ettiklerini vurgular. Türkler, surların içinde oturuyorlardı çünkü Bizans İmparatorluğu'na karşı Osmanlı İmparatorluğu galip gelmiş, Bursa Osmanlılar tarafından fethedilmişti. Kenti olası savaşlar ve düşmanlıklardan korumak için haliyle devletin, surların içinde Türklerin ikamet etmesine olanak sağlaması makul bir karardır. Brenner de, Türklerin artık Bursa'nın onların memleketi olduğunun bilincine vardıklarını ve kentin en güvenli yerinde gururla oturduklarını sezdiğini dile getirmektedir. Öyle ki, Bursa fethedildikten sonra Hisar'a Türkler yerleştirilmiş ve kentin Türkleşip İslamlaşması için öncelikle devlet adamları tarafından cami, imaret, tekke, medrese, mescit ve hamam gibi yapılar inşa ettirilmiştir. [128]Sur içine iskândan sonra Orhan Camii çevresine ve daha sonra

[126] Ignaz von Brenner-Felsach, *Ausflug von Constantinopel nach Brussa in Kleinasien im Jahre 1793*, Viyana, Triest: Geistinger, 1808, s.22., Johann Philipp Gustav Ewers, ed., Otto Friedrichs von Richter Wallfahrten im Morgenlande, Berlin: G. Reimer's, 1822, s.409. Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.65-66.
[127] Brenner-Felsach, a.g.e., ss.13-71.
[128] Saadet Maydaer, *Klasik Dönemde Bursa'da Bir Semt:Hisar,* (Doktora Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 264.

sırayla Çekirge, Yıldırım, Yeşil, Emirsultan ve Muradiye'ye doğru iskân gerçekleşmiştir.[129]

1831 nüfus sayımına göre merkez kaza Bursa'da 10.532 Müslüman, 2.159 Reaya (Bulgar ve Rum Ortodokslar), 627 Yahudi ve 2.800 Ermeni bulunmaktadır. Hüdavendigar Sancağı, merkez kaza Bursa ve diğer birimlerinde yaşayan kişilerle beraber sayıldığında, nüfusu 155.908 Müslüman, 9.723 Reaya, 627 Yahudi ve 2.800 Ermeni olmak üzere toplam 169.000 kişiden oluşmaktadır. 1831 nüfus sayımına göre Ermeni ve Yahudiler sadece merkez kaza Bursa'da ikamet etmektedirler.[130] Brenner, Hammer ve Richter, Bursa'nın nüfusunun 100.000 olmasını abartılı bulmuşlardı; halka sorduklarında, halkın onlara Hüdavendigâr Sancağı'nın toplam nüfusunu vermiş olma ihtimali yüksektir. 1831'de ancak Hüdavendigâr Sancağı'nın toplam nüfusu 100.000'i geçmektedir.

Temettuat defterlerine göre, 1844'te Bursa'da 155 Müslüman ve 45 Gayrimüslim mahallesi bulunmaktaydı. Bursalı köylülerin gelirleri, şehirlilerin gelirlerine göre daha yüksekti. Dağ köylerinin ortalama geliri ise şehirlilere göre çok az farkla daha düşüktü. Varidat defterlerine kayıtlı Bursa'da farklı dinlere mensup aile sayıları şöyledir: 5.114 Müslüman, 1.148 Ermeni ile Kıpti, 770 Rum, 204 Yahudi ve 64 Katolik aile olmak üzere toplam 7.300 aile Bursa'da ikamet etmekteydi.[131]

19. yüzyıl Bursa'sında birçok farklı dalda Müslüman ve gayrimüslim esnaf-tüccar grupları vardı. 1800-1839 tereke kayıtlarına göre 848 esnaf-tüccar bulunmaktaydı. Bunlardan 768 dükkân Müslümanlara ve 80 dükkân da gayrimüslimlere aitti.[132]

Seyyah Mehmed Ziya Bey'in 1897'de verdiği nüfus verilerine göre Bursa; 48.053'ü Müslüman, 4.940'ı Rum, 6.501'i Ermeni, 2.831'i Yahudi olmak üzere toplam 63.264

[129] Sezai Sevim, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşimleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1996, s.155.
[130] Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s.110.
[131] Raif Kaplanoğlu, *1844 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Değişim Sürecinde Bursa'nın Ekonomik Ve Sosyal Yapısı,* Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yay., 2011, ss.35-228.
[132] Ferhat Öztürk, *Tarihte Bursa Esnafı "Sermaye, Borç ve Alacakları Açısından (1800-1839)",* 1.b., Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2017. s.25.

kişiden ve 10.648 haneden oluşmaktadır.[133] Bu nüfusun, Hüdavendigar Vilayeti'nin toplam nüfusu değil, sadece merkez kaza Bursa'nın nüfus verileri olduğu düşünülmektedir.

2.3. Sosyo-Ekonomik Yapısı: Yerel, Bölgesel ve Küresel

Bursa, sosyo-ekonomik yapısı ile yerel, bölgesel ve küresel anlamda 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir rol oynadı. 1780-1830 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadında yılda %1.5 büyüme kaydedildi.[134] Bursa'da yetiştirilen sebze ve meyve gibi yiyecekler Bursa halkı tarafından üretilip tüketilirken, ipek ticareti ülkenin gereksinimlerini karşılamak amacıyla gerek yurt içi ticaret gerekse dış ticaret alanında ekonomiyi canlandırdı ve Bursa'yı önemli bir ticaret merkezi konumuna getirdi.

2.3.1. Ticari Gelişmeler

Bursa, 19. yüzyılda en çok ipek ticareti ile gelir elde etti ve önemli bir ticaret merkezi haline geldi. İpekböceği yetiştiriciliği ile başlayan ticari girişimler, ipek üretimi ile devam etti. İpek satışları sadece ülke içiyle sınırlı kalmayıp, küresel pazarlarda da istikrarlı bir gelişme gösterdi. Günümüzde ipekçiliğin Bursa'da yeniden canlanması için projeler geliştirilmektedir.

19. yüzyılda Bursa'nın sadece ipekçilik ile değil, buz ticareti ile de ülke ekonomisine katkı sağladığı görülmektedir. Hammer, seyahatnamesinde Uludağ'daki kar yığınlarından oluşan buzların, örneğin şerbetlerin soğuk kalmasını sağlamak için, buz kütleleri halinde, buz taşıyan katırlı kervanlarla ilk olarak Bursa'ya indirildiğinden, sonra da Mudanya'dan İstanbul'a gönderilmek üzere gemilere yüklendiğinden

[133] Mehmed Ziya Bey, *Bursa' dan Konya'ya Seyahat*, haz. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, Ankara: Hece Yay., 2008, s.468.
[134] Donald Quataert, "19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914*", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. H. İnalcık-D.Quataert, İstanbul:Eren, 2004, s.946.

bahseder.[135] Osmanlı Devleti'nde buzculuk ticareti asırlar boyu sürmüştür. Hammer'in anlattığı gibi Uludağ'dan getirilen buzlar, Mudanya İskelesi'nden saraya nakledilirdi. Her hafta 30-40 yük buz sarayda; padişaha, sadrazama, yedi vezire, şeyhülislama ve kazaskere taksim edilirdi.[136]

Osmanlı Devleti, Bursalılara devlet için çok büyük anlam ve önem ifade eden savaş ve ticaret gemisi yapımı görevini de vermiştir. Bursa'nın Gemlik ilçesindeki tersanede savaş gemileri inşa edilmekteydi. Brenner, 1793'te Gemlik ormanındaki bir geminin yapım aşamasında olduğu tersaneyle ilgili şu yorumu yapıyor: "Buradaki gemilerin zarar görmeden denize indirilmesi gerektiği düşünüldüğünde, tersane denize uzak bir mesafede kalmaktadır." [137] Bir liman şehri özelliklerine ve tersaneye sahip olan Gemlik, eski çağlardan beri sürekli istilalara uğramıştır.[138] Bu sebeple tersane, olası saldırılara karşı müdahaleyi kolaylaştırabilmek için denize daha uzak bir mevkide inşa edilmiş olabilir. 18. yüzyılın sonlarına doğru tersane onarım ve bakım gerektirdiğinden, III. Selim, Gemlik Tersanesi'ni Fransa'dan getirttiği mühendislerle yeniden inşa ettirmiştir.[139] Zaman içerisinde buharlı gemilerin icadı ve gelişen yeni teknolojiyle beraber daha büyük tersanelere gerek duyulmuş, 1935'te kapatılan Gemlik Tersanesi'nin yerine Suni İpek Fabrikası açılmıştır.[140]

1800'lerde Bursa'nın bir diğer ticari kolu lületaşıydı. Eskişehir dağlarında çalışan 700 - 800 Bursalı, dünyanın en kaliteli lületaşının çıktığı şehirde çalışarak şehir ekonomisine katkı sağlıyordu. Eskişehir'den çıkarılan lületaşı yeraltı kaynağının çoğu Almanya ve Rusya'ya ihraç ediliyordu. Lületaşı yeraltı kaynağı işinden hem Bursalılar para kazanıyor, hem de Eskişehir senede en az 250.000 kuruş gelir elde ediyordu.[141] 12. yüzyıldan itibaren Eskişehir'de lületaşı çıkarıldığını aktaran kaynaklar bulunmaktadır. Lületaşından biblo, pipo ve süs eşyası gibi ürünler elde edilmektedir. Günümüzde Eskişehir ekonomisine katkı sağlayan lületaşının üretiminin geliştirilmesi için fikirler

[135] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.83.
[136] Behçet Kemal Yeşilbursa, "Buzcubeyler (Buzcular) Ailesi", *Bursa Günlüğü,* Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin Kültür Hizmetidir, Sayı:12, Mart-Nisan-Mayıs, 2021, ss.56-63.
[137] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.75
[138] Saliha Koday, Gökhan Baki, "Gemlik Limanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(3), 2014, s.434.
[139] Bingül Ş., *Tarihin Süzgecinde Gemlik*. Bursa: Ön Matbaası., 1993. (akt. Koday&Baki, 2014, s.439.)
[140] Bedri Yalman, *Gemlik: Dün, Bugün, Yarın Ve Daima,* Bursa:Rotaofset, 2012, s.71.
[141] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.60-61.

sunulmaktadır.[142] Osmanlı İmparatorluğu zamanından kalma bir yazma esere göre, Bursa'nın Orhaneli Harmancık bölgesinde lületaşı madeni bulunmaktaydı; fakat Bursa'da lületaşı ticareti yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.[143]

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı piyasasında değer verilen bir sanat da, cami ve medreseleri süsleyen çini sanatıdır. Hammer, Bizans Dönemi'nde İznik ve İstanbul'a yerleşen Cenevizlilerin fayans ve İran porseleni üretirken çini sanatını da ortaya çıkardıklarını varsaymaktadır. 19. yüzyılda İznik'te geziye çıkan Hammer, çini yazılarla süsleme sanatından artık hiçbir eser görmediğini aktarır.[144] Çinlilerin porselen sanatını dünyaya tanıtmalarından dolayı bu sanata çini sanatı denilmiştir. Eski Mısır ve Mezopotamya'da çini sanatı renkli süslemelerle teknik değişimler göstermeye devam etmiştir; fakat çini sanatını Cenevizlilerin ortaya çıkardığına dayanan bir kaynak bulunmamaktadır.[145] Hammer'ın İznik'i gezdiği zamanlarda çini ve seramik üretimine önem verilmiyordu. Bugün İznik'te çini sanatına dair üretimler yeniden devam etmektedir.

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerine karşı siyasi ve iktisadi üstünlüğü sona ermişti ve Avrupa ülkelerinin sanayileşmedeki başarılarıyla rekabet edebilecek güçte değildi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin nüfusu gelen göçmenlerle beraber 9,4 milyondan 16,5 milyona yükselmişti. Halkın %80'i tarımla uğraşıyordu. Osmanlı Devleti'nin önceliği tarımda uzmanlaşmak olmuştu ve nitekim yeterli düzeyde sanayileşme yoluyla ekonomide kalkınma planı izlememesinin getirdiği bir sonuç olarak, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde nüfusun ortalama geliri 20. yüzyılın ikinci yarısıyla kıyaslandığında çok daha düşüktü. [146]

[142] Nazife Dudaş, "Eskişehir İlinde Lületaşı İşlemeciliği Ve Üretilen Ürünler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, Mayıs, 2011-07.
[143] Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, *Bursa Coğrafyası*, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009, s.61.
[144] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.124.
[145] Şerare Yetkin, "Çini", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:8,TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, s.329.
[146] Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 7.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017, ss.153-155.

2.3.1.1. Tarımsal Üretim

Bursa arazisiyle toprak ve ziraat ürünleri yetiştirmeye elverişli bir şehirdir. Üç seyyah; Brenner, Hammer ve Richter, Mudanya'dan Bursa'ya doğru yol alırlarken, güzel üzüm ve dut bahçelerinden geçerler ve Bursa'nın verimli topraklarının farkındadırlar. Bursa'da dutlar meyve olarak tüketilirken, dut yaprakları da ipekböceği beslemek amacıyla yetiştirilmektedir. Bu kadar ipek üretilebilmesi, Bursa'daki dut ağaçlarının varlığına bağlıdır. Hammer, Bursa'da yetiştirilen ürünlere değinir:

> "Bursa'da en az 7 çeşit dut ve 40 çeşit armut, üzüm, kayısı ve kiraz yetişir. Bunların haricinde, büyüklükleri ve tatları nedeniyle Bursa mükemmel kestaneleriyle meşhurdur. Mudanya'nın inciri, üzümü ve sirkesi meşhurken, Gemlik'te güzel narlar yetişir; ancak ticareti taze ağaç meyveleri ile sınırlıdır."[147]

Bursa'da yaşayan Müslümanlar ve Rumlar dut bahçelerine sahiptir.[148] 1841/2 aşar kayıtlarına göre Gemlik'te Hammer'in ifade ettiği gibi narlar yetiştirilmektedir. Bu narların yıllık miktarı yaklaşık 1 tondur.[149] Ancak Gemlik'in ticareti Hammer'ın iddia ettiği gibi ağaç meyveleriyle sınırlı değildir; aynı zamanda Gemlik'ten ipek tohumu ihraç edilmektedir.[150] 1839-1876 Bursa şer'iyye sicil kaynaklarına göre, Bursa'da üretilen gıdalarla ilgili şu bilgiler aktarılmaktadır: "Bursa'da ileri düzeyde meyve üretiliyordu. Gemlik ve Mudanya kazasında yetiştirilen üzüm, zeytin ve zeytinyağı çevre illere de gönderiliyordu."[151]

Filader Köyü'nde çok lezzetli üzümler yetişir, ancak üzüm yetiştirme Bursa'da yaygın değildir; sadece şehrin ihtiyacını gidermek için yeterli miktarda üretilir.[152] Brenner'in iddia ettiğinin tam tersi yönündeki verilere göre Bursa Gemlik'te yılda en çok

[147] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.3-174.
[148] Cafer Çiftçi, *Bursa'da İpekçilik*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2017, s. 178.
[149] Ahmet Uzun, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, "Osmanlı döneminde Gemlik, Gönen Ve Manyas'ta nüfus ve tarımsal yapı: Merkezi devletin ürün talepleri çerçevesinde bir inceleme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 26 Sayı:50, Aralık 2023, s.659.
[150] Ahmet Uzun, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, *a.g.m.*, s.660.
[151] Abdurrahman Kurt, *Osmanlı Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1879)*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998, s.123.
[152] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.62-71

yetiştirilen ürün 3.336,1 ton ile üzümdür; ikinci sırayı ise 884,3 ton ile zeytin almaktadır.[153]

Seyyahlar Bursa'da yetişen meyvelerle ilgili genel bilgiler vermişlerdir, ancak hangi meyvelerin daha çok ticareti yapıldığına dair detaylı bir bilgi sunulmamıştır. Bursa topraklarında armut, ayva, kestane, badem, dut, elma, erik, incir, kiraz, şeftali, kayısı, üzüm, vişne, üvez, muşmula ve nar yetişmektedir; içlerinde en meşhur meyveleri ise kestane, şeftali ve ayvadır.[154] Günümüzde de Gemlik'in zeytininin meşhur olduğu bilinmektedir. Tarıma elverişli toprağa sahip Bursa'da buğday, arpa, yulaf, keten, çavdar ve mısır üretilmektedir.[155]

Türkler, Orta Asya'dan beri meyve yetiştirmeye önem vermişlerdir, bu da Bursa şehrinde de gözlemlenmiştir. Türk toplumu aşıcılığın bahçıvanlıktan farklı bir meslek olduğunu Evliya Çelebi'den öğrenmiştir. Evliya Çelebi'nin Osmanlı ziraat tarihine bu anlamda büyük katkıları olmuştur. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda 50.000'in üzerinde profesyonel bahçıvan ve 500 aşıcı bulunmaktaydı.[156]

1834'te Bursa'ya eşiyle beraber gelen Schneider'ın aktarımlarına göre Bursa'da yetişen meyveler şunlardır: Armut, ayva, şeftali, elma, erik, dut, nektarin, ağaçkavunu, kiraz, zeytin, üzüm, böğürtlen, kestane, incir, badem, ceviz ve fındık. Özellikle ayvalarının bol ve büyük olduğunu ve güzel koktuklarını dile getirmiştir.[157]

Bursa'da yetişen sebzeler ise şunlardır: havuç, salatalık, domates, pancar, kabak, turp, yaban havucu, şalgam, lahana, biber, karnabahar, bezelye, enginar ve az da olsa patates yetişmektedir. 19. yüzyılda Bursa'da üzüm yetiştiriliyor ve satılıyordu; bu üzümlerden

[153] Ahmet Uzun, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, *a.g.m.*, s.659.
[154] Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, *a.g.e*, s.211.
[155] Eliza Cheney Abbott Schneider, *Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kafirler*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2009, s.25.
[156] Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu,* 2.b., İstanbul: Kitap Yay., 2020. ss. 32-33.
[157] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.25.

Hristiyan aileler şarap yapıyorlardı.[158]Üç Alman seyyah, Brenner, Hammer ve Richter sebze üretimi ile ilgili bir bilgi sunmamaktadır.

1834'te sadece Bursa'nın Gemlik ilçesinde yetiştiren ürünler arasında lahana, nar, şeftali, muşmula, kestane, soğan, üvez, zeytin, üzüm, armut, elma, ayva, ceviz, bakla, nohut, mısır, yulaf, kavılca buğdayı ve ceviz vardı. Schneider, Bursa'da soğan ve üvez meyvesinin de üretildiğini fark etmemiştir.[159] 14. yüzyıldan itibaren Bursa'da buğday, kapılca, arpa, çavdar, yulaf, mısır, darı, bakliyat ürünleri, pirinç, patates, tütün, üzüm, zeytin, ceviz yetiştirilmiştir.[160]

2.3.1.2. Bitkisel Üretim

18. ve 19. yüzyıllarda Bursa'da çok çeşitli bitkiler yetişmektedir. Uludağ ve Mudanya'dan geçen seyyahlar, özellikle ceviz, kestane, kayın, kavak, dut ve servi ağaçlarının bu topraklarda yetiştiğini belirtmektedirler. [161] Uludağ ormanları çam ve köknar ağaçlarıyla da kaplıdır. Brenner, İstanbul'a göre Bursa'da aromatik bitkilerin çeşitliliğinin daha fazla olduğunu belirtir. Bunlar, yabani lavanta, melisa ve kekik gibi diğer birçok bitki çeşididir.[162] Texier de Olimpos'un (Uludağ) yamaçlarında yedi cins dut ağacı yetiştiğinden bahseder.[163] Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Bursa, verimli toprak yapısıyla ve ılıman iklimiyle beraber ağaçların, bitkilerin yetişmesine ve doğanın oluşumuna zemin hazırlayabilmektedir.

Seyahatnamelerde bitkisel üretime dair çok fazla bilgi verilmemektedir; fakat Hammer, Bursa'dan İznik yolu arasında yolculuk yaparken, tahıl tarlalarıyla çevrili Türklerin yaşadığı Muratoba Köyü'nden ve daha sonra Umurbey'den geçtiğini anlatır. [164] Bursa'da topraklarının buğday yetiştirilmeye uygun olması sebebiyle 18. ve 19.

[158] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.25.
[159] Ahmet Uzun, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, *a.g.m.*, s.659.
[160] Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, *a.g.e.*, ss.208-212.
[161] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.73-78., Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s.404.
[162] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.15.
[163] Charles Texier, *"Küçük Asya" Bithynia,* haz. Raif Kaplanoğlu, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yay., 1997, s.174.
[164] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.90.

yüzyıllarda da buğday üretilmiştir. Buğday haricinde, Bursa topraklarında arpa, yulaf, keten, çavdar, mısır ve pirinç de yetişmektedir. [165] Tahıl çeşitlerinde de detaylı bilgi sunan Schneider'ın aktardığı gibi, Bursa'da birçok tahıl ürünü yetişmektedir.[166]

19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'ya seyahat eden Marie de Launay ve Bonkowski, seyahatnamelerine Bursa'da Rumların yaşadığı bölgede bir dönümden 30-50 kıyye ve Bursa Ovası'nda 9'ardan oluşan bir dönümden ise 50-100 kıyye tütün üretildiğini aktarmışlardır.[167]

Uludağ ve çevresinde çeşitli türden çiçekler bulunmaktadır, bunlardan bazıları şunlardır: papatyalar, güller, kokulu yaban gülü, gelincikler, yasemin, beyaz ve kızıl yonca, kızıl gonca, şerbetçiotu, hardal çiçeği ve mürver çiçeğidir.[168]

2.3.1.3. Hayvansal Üretim

18. ve 19. yüzyıllarda Bursa kenti oldukça ilerlemeler elde etmiştir. Örneğin, ipekböcekçiliği başta olmak üzere balıkçılık ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine de önem verilmiştir. Hammer'in: "Bir Osmanlı için koyun eti çok değerlidir, öyle ki Uludağ'daki bir sürü en az 40.000 kuzu ve koyundan oluşmaktadır "[169] sözüyle de 40.000 civarında olmasa da Bursa'da büyükbaş hayvan yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Seyyah Burckhardt, seyahatnamesinde Mudanya'dan Bursa'ya gelirken ovada sığır sürülerinin otladığını aktarır.[170]

18. yüzyılın ilk yarısında tereke kayıtlarına göre Bursa'da en çok büyükbaş hayvan yetiştirilmektedir. Bu hayvanlar arasında su sığır ineği, kara sığır tosunu, kara sığır ineği, kara sığır öküzü, su sığır malağı, su sığır öküzü, manda, tosun, inek, dana, düve ve deve beslenilmekteydi. Küçükbaş hayvanlardan beslenenler ise koyun, kuzu, keçi ve

[165] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.25.
[166] Ahmet Uzun, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, *a.g.m.*, s.659.
[167] Marie De Launay, Bonkowski Bey, *Bursa ve Civarı,* İstanbul:Heyamola Yayınları, 2015, (akt. Günaydın&Kaplanoğlu, 2000, s.160).
[168] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.25.
[169] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.80.
[170] Carl J.Burckhardt, *Kleinasiatische Reise*, (Basel: Verlag Benno Schwabe & Co.,1926), s.7.

oğlaktır. Kümes hayvanlarından ise tavuk ve kazın beslenildiği anlaşılmaktadır.[171] 1847'de hayvancılıkla uğraşan konar-göçerlerden Cihanbeyli aşireti Bursa ve İzmir'de koyun satmaktaydı.[172] Bu aktarılan bilgilerden anlaşıldığı üzere Bursa'da hayvancılığa önem verilmiştir; ayrıca büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanları Bursa'da yetiştirilip satılmaktadır.

Bursa ve çevresindeki Gölyazı'da (Apollonia)'da sazan ve yayın balığı ticareti yapılmakta ve diğer şehirlere gönderilmekteydi.[173] Apolyont Gölü'nde ilk defa Abbott tarafından 1835 tarihinde tatlı su balıkları üzerine sistematik bir araştırma yapılmıştır.[174] Bugünkü araştırmalar sonucunda gölde 21 tür balık olduğu keşfedilmiştir, bunlar arasında Balıkçılık Kooperatifleri tarafından avlanan turna, sazan ve havuz balığı bulunmaktadır.[175]

1834'te Schneider'in seyahatnamesinde Bursa'da yetiştirilen hayvanlar ve Bursa doğasında yaşam süren hayvanlarla ilgili detaylı bilgiler sunulmaktadır. Bursa'da yetiştirilen hayvanlar şunlardır: öküz, deve, inek, keçi, kaz, tavuk, ördek ve hindidir. Bu hayvanlardan; et, tereyağı, süt ve peynir gibi ürünler elde ediliyordu. Doğada görülen hayvanlar arasında da; dağda bozayı, yaban domuzu, çakal, tilki, geyik, kokarca, vaşak, samur, kurt, tavşan, sincap ve sansar vardır. Kuş türlerinden ise; kartal, leylek, baykuş, güvercin, kumru, guguk kuşu, bülbül, keklik, sülün ve ağaçkakan gibi hayvanlar Bursa doğasında kendilerine yaşam alanı bulmuşlardır.[176]

Nilüfer ilçesinde 1896'da henüz bir köy olan Karaman'daki Numune Çiftliği'ne giden Fatma Fahrünnisa Hanım, Schneider gibi Bursa'da yetiştirilen hayvanları sadece listelememiştir. Bunun yerine, gününün nasıl geçtiğini anlatan yazısında çiftlikte bulunan ve ona sevimli gelen ahır ile kümes hayvanlarından bahsetmektedir. Bunların

[171] Sema Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal Ve İktisadi Hayat*, İstanbul:Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), 2019, s.150.
[172] Hüseyniklioğlu, *Yayladan Sofraya Etin Hikâyesi*, s. 42. (akt. Öztürk, 2019, s.32-33.)
[173] Brenner-Felsach, a.g.e., s.55.
[174] Balık, S., "Trakya bölgesi İçsu Balıklarının Bugünkü Durumu ve Taksonomik Revizyonu", *Doğa Bilim Dergisi*, 9,2, 147-160. (akt. Berber, vd., 2011, s.28)
[175] Selçuk Berber, vd., "Apolyont Gölü (Bursa) Balık Faunasının Belirlenmesi", *İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi*, 26: 27-55, 2011, s.47.
[176] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.25.

arasında türlü türlü kuşlar, piliçler, boğalar, mini buzağılar ve çeşitli cinslerde atlar bulunmaktadır.[177]

2.3.1.3.1. İpekböcekçiliği ve İpekçilik

Bursa'da ipek ticareti yapılabilmesi için ikliminin ve toprak yapısının ipekböceği yetiştirmeye uygun olması gerekiyordu. Bursa'nın ılık iklimi ve verimli toprak yapısı sayesinde, ipekböceklerinin yapraklarından beslendiği dut ağaçları yetişiyordu. Bursa'nın ipek ürünlerinin kaliteli olması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya diğer Doğu ülkelerine göre daha yakın olması sebebiyle, 1800'lü yıllardan itibaren Avrupalı tüccarların da teşvikiyle 17. yüzyıldan itibaren Bursa'da ipekçiliğe daha da önem verilmeye başlandı. Muradiye Demirkapı yakınlarında da ilk buharlı ipek fabrikası muhtemelen 1845'te kurulmuştur. [178] İlk defa 1824 yılında Fransa'nın Lyon şehrinde buhar gücü kullanılarak kozadan ipek ipliğini çeken makinelerin hayata girmesi ve işleri kolaylaştırmasıyla Sanayi Devrimi etkilerini göstermiş ve buhar gücü ile kullanılan makineler Avrupa'da yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Beş senede tüm Avrupa'ya yayılan yeni teknik ipek ipliği makineleri, on sene sonra da Bursa'ya getirildi. [179]1793'te Bursa'ya gelen Brenner zamanında buharlı ipek fabrikası olmadığı, ipek dokumacılığının dokuma tezgahlarında üretildiği anlaşılmaktadır. İpek satışlarını bölgesel olarak değerlendiren Brenner, şu ifadelerle ipek ticaretiyle Bursa'nın yıllık gelirini hesaplamakta ve ekonomisi için önemini vurgulamaktadır:

> "Her sene İstanbul, İzmir ve Mısır'a ipek ve yarı ipek satılan kumaşların sayısı 126.000 tefe civarındadır. 1 adeti 18 kuruşa satıldığında Bursa'nın yıllık 2.268.000 kuruş kazancı olmaktadır. İpek fabrikalarının, ipek ticaretinden gelen gelirde ne kadar büyük rol oynadığını buralarda devamlı 700 dokuma tezgahının çalıştırılmasından anlayabiliriz." [180]

Bursa'da ipek ticaretinin kök salmaya başlamasıyla, ipek üretimine verilen değer de artmıştır. Bursa, ipek ticaretinden oldukça kâr elde ettiği için ipek fabrikaları ve tezgâhları kurulmuş ve bu alana yatırım yapılmıştır. Brenner, Osmanlı Devleti sınırları

[177] Fatma Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, ss.35-36.
[178] Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,*(İstanbul: Sermet Mtb.,1960), ss. 365-412.
[179] Leila T. Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835–1975*, Princeton University, (Doktora Tezi), Princeton, 1976. (akt. Oral&Ahunbay, 2005, s.2.)
[180] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.59.

içerisindeki ipek ticaretine değinmiştir. Bir diğer kaynağa göre Osmanlı Devleti'nden Avrupa ülkelerinden Fransa'ya 1840-1842 tarihleri arasında %30,4 ham ipek ihracatı yapılmıştır. Yabancı ülkeler arasında ham ipek ihracatı 1840-1912 seneleri arasında en fazla Fransa'ya yapılmıştır.[181] Bursa'nın ham ipek ihracatından yıllık 2.268.000 kuruş kazancı olması gerektiğini hesaplayan Brenner, 1855 yılına kadar yılda 1.225.000 kuruş elde eden Hüdavendigâr Vilayeti'nin kazancına göre neredeyse iki katı bir gelir elde ettiğini düşünmüştür. 1855 yılına kadar Hüdavendigâr Vilayeti'nde senelik 350.000 okka (448.700 kg) ikinci kalite ham ipek üretilmiştir. Bölge bu ürün miktarından 1.225.000 TL veya 28.178.400 frank kazanç elde etmiştir. Devlet bu gelir üzerinden 3.480.000 frank vergi alıyordu.[182] 1302 salnamesine göre, 1885'te Bursa'da kumaş imal eden 30 makine ve 200 tezgâh bulunmaktadır. Dokuma sektöründe fabrikalaşma süreci Bursa'da II. Meşrutiyet döneminde başlamıştır. 1910 yılında girişimci Dervişyan Kogos, ilk dokuma makinesini Bursa'ya getirmiştir.[183] 19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa, sanayileşme yolunda ilerlemeler kaydetmektedir. Mehmed Ziya Bey'in verdiği bilgilere göre, buharla çalışan fabrika sayısı 41'e ulaşmıştır. Bursa'da senede 40.000 okka ipek üretilmiştir. Mehmed Ziya Bey, 1892-1893 senelerinde kozaların yabancı ülkelere ihraç edilmediğinden bahseder. Fakat 1894'te 55.946 kilo kuru koza ihracatı gerçekleşmiştir. Bursa'dan elde edilen ipek vergisi ortalama 2.211.703 kuruş olarak kaydedilmiştir. Tüm vilayetten ise 3.924.441 kuruş ipek vergisi geliri sağlanmıştır.[184]

Brenner, Bursa'nın hangi köylerinde en çok ipek üretildiğine de değinir. 1793'te Mudanya'daki tüm vadi, Bursa'nın ipek kültüründen dolayı dut ağaçları ile kaplıdır. Filader Köyü'nde ortalama 400 tefe orta kalite, Gölyazı'da 6000 tefe kaliteli ve Demirtaş köyünde de 200.000 tefe çok kaliteli ipek üretilirdi. Bursa kent merkezinden uzak Gemlik'e de her sene Avrupa'ya gönderilmek üzere ipekböceği yumurtaları ile yüklenen ticaret gemileri gelir; bunlar Avrupa'ya, örneğin yapay çiçeklerin yapılması için gönderilirdi.[185]

[181] Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Cilt1, s.63. (akt. Çiftçi, 2017, s.186).
[182] Fransa'nın Bursa Fahri Konsolosu Mösyö Grégoire Bay'ın raporu, Kasım 1881. (akt. Çiftçi, 2017, s.145).
[183] Cafer Çiftçi, *Bursa'da İpekçilik*, s. 122.
[184] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.131.
[185] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.17-76.

Bursa'da yaşayan Müslümanlar ve Rumlar dut bahçelerine sahiptir. Bursa köylerinde, dut bahçelerinde koza mahsulü yapılırdı. Koza mahsulü üretiminde ilk beşe giren köyler şunlardır: 1. Demirtaş (Taife-i Rumiyan) Köyü 364.131 kuruş, 2. Filader (Taife-i Rumiyan) Köyü 122.672 kuruş, 3. Kelesan (Taife-i Rumiyan) Köyü 62.190 kuruş, 4. Aksu Köyü 61.330 kuruş ve 5. ise 57.580 kuruş ile Barakfakih Köyü'dür.[186] Brenner, Demirtaş Köyü'nden elde edilen koza mahsulatından 200.000 tefe çok kaliteli ipek üretildiğini belirtmek istemiştir. En fazla koza mahsulatının Demirtaş Köyü'nden elde edildiğini ifade ederek doğru bir veri sunmuştur. Gemlik iskelesinden Avrupa'ya ipek tohumu ihraç edildiğini belirten Brenner'in seyahatnamesine aktardığı bu bilginin de doğru olduğu anlaşılmaktadır.[187]

1804 yılında Bursa'da yıllık yaklaşık olarak 3000 kentale, bugünkü ölçü birimiyle 300.000 kg denk gelen ham ipek üretiminden 100.000 tefe ipek dokunmaktaydı. İpekli bir dokuma olan kutnudan zevke göre; çizgili, çiçekli ve şık uzun yelekler, elbiseler, çantalar, kadınlar ve erkekler için iç giyim üretilirdi. Bürümcük ise daha çok yelek ve gömlek, kadife ise yastık yüzü üretiminde kullanılırdı. Bursa'da aynı zamanda üretilen bir diğer kumaş türü de keten kumaşıdır. Bu keten kumaştan da peştemal ve kese gibi ürünler elde edilmektedir. Ham ipekten bu kadar ürün üretilebiliyor olması fiyatlara da yansımıştır. 17. yüzyılda Tournefort'un bitki bilimci olarak Doğu'ya geldiği zamanlardaki ipek fiyatı ile o günün ipek fiyatını karşılaştıran Hammer, şu ifadeleri kullanır: "15 veya 20 akçeye satılan 1 tefe (610 dirhem) ham ipek, bugün 88 ile 90 akçeye satılıyor. Aslına bakarsanız, akçenin değeri düştüğü için ham ipek ücreti de artmış gibi görünüyor." [188] 17. yüzyıldan itibaren ipek alım ve satımı Osmanlı Devleti'nde önemli bir rol oynadığı için ülkeye gelen seyyahlar da ipeğin fiyat artışını hesaplayıp, enflasyondan bahsetmişlerdir. 1881'de ise bir okka ipek 270 kuruş olup, Bursa'da şu kumaş türleri üretilmektedir: ağbani, hakir, mendil, kırab ve bürümcük.[189]

1834'te Bursa'ya gelen Texier, Bursa'da pamuk kumaş üzerine bir fabrika olduğunu belirtir. Bu fabrikada hamam takımları, kaliteli tüylü halılar ve mavi peştemaller

[186] Cafer Çiftçi, *a.g.e.*, s.178.
[187] Ahmet Uzun, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, *a.g.m.*, s.660.
[188] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.68-70.
[189] Cafer Çiftçi, *a.g.e.*, s.120.

üretilmektedir. Paris'te sergilenen beyaz ipek kumaşların Bursa'da üretildiğini vurgular. Bursa'nın ham ipekte yüksek miktarlarda dış satımı olduğundan ve Bursa'nın, Lyon ve Çin'le ipek satışları rekabetinde, ipek fiyatlarının istikrarlı seyrettiğine de değinir.[190] Seyyahlar, Bursa'nın sanayi merkezi olmaya elverişli konumunu bilmelerinden dolayı, Bursa'nın sahip olduğu fabrikaları, fabrikalarda neler üretildiğini, ne kadar üretildiğini ve kentin üretimden sağladığı yıllık kazanca kadar detaylı bir araştırma yapıp seyahatnamelerine kaydetmişlerdir.

2.3.2. Ulaşım Araçları ve Ticari Yollar

İstanbul'dan Bursa'ya deniz yoluyla ulaşılabildiğinden, üç seyyah Brenner, Hammer ve Richter gemiyle Mudanya'ya varmışlardır. Mudanya'ya indiklerinde atlar için anlaşmış ve seyahatlerini atlarla gerçekleştirmişlerdir. Richter, İstanbul'dan bindiği geminin bir toplu taşıma aracı olduğunu ve geminin çok kalabalık olacağını tahmin etmemiştir; bu yüzden biraz şaşkındır. Dar bir alanda oturmak zorunda kaldığı için yolculuğu çok rahat geçmemiştir. Mudanya'ya vardığında karaya iner inmez bir rehberle anlaşır ve dört at kiralar.[191] Şehir içi ulaşım yürüyerek, atlarla veya öküz arabalarıyla sağlanırdı. Brenner, kaplıcalara ulaşımı tarif ederken şu ifadeleri kullanır: "Bursa'da oturanlar genellikle yürüyerek, atla veya öküz arabasıyla kaplıcalara gelirler."[192]

Seyyahlar, üzüm bağlarının aralarından Mudanya'dan Bursa'ya doğru ilerlerken ve Uludağ'a çıktıklarında ulaşımı atlarla gerçekleştirmişlerdir. Brenner, Uludağ'da zirveye çıkmak istedikleri günü şu sözlerle anlatır: "Yanımızdaki Türk yoldaşlar yolculuğun zorluğundan çekindiler, bu yüzden atlarımızı onların gözetiminde bıraktık ve yaya olarak zirveye tırmandık."[193] Atları Türklerin gözetiminde bırakmaları, Brenner ve arkadaşlarının Türklere güvendiklerini ifade eder. Türklerin yolculuğun zorluğundan çekinip zirveye kadar çıkmamalarının birinci sebebi yol boyu oluşabilecek risklerden kaçınmak istemeleri olabilir; ikincisi ise atlarla birlikte zirveye tırmanmanın daha zor ve tehlikeli olabileceğini düşünmüş olmalarıdır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın

[190] Charles Texier, haz. Raif Kaplanoğlu. *a.g.e.,* s.175.
[191] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s.399.
[192] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.47.
[193] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.49.

başlarındaki tarihlerde henüz arabaların kullanılmadığını, bunun yerine genel olarak şehir içi atlarla seyahat edildiğini görmekteyiz.

Şehirler arası ticaret akımı da deniz yolu ile vapur ve gemilerle sağlanmaktaydı. Gemlik ve Mudanya İskeleleri, ticari ürünlerin sevkinin sağlanmasında önemli rol oynuyorlardı.[194] Hammer, Bursa limanlarıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "Bugünkü gibi Prusias zamanında da Mudanya Limanı (Antik Myrlea), Bursa'nın ürün istifleme ve taşımacılığında birinci konumundaydı. İkinci ürün istifleme ve taşımacılık yeri ise Gemlik İskelesi ve ondan sonra da İznik İskelesi geliyordu."[195] 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz konsolosluk belgelerine göre, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, koyun yünü, zeytin ve zeytin yağı gibi ürünler genellikle Gemlik limanından diğer ülkelere gönderilmiştir. Buradan da 19. yüzyılın ortalarından itibaren Bursa'nın en işlek limanının Gemlik limanı olduğu anlaşılıyor.[196] Bugün Gemlik, Türkiye'nin en önemli sanayi bölgelerinden biri olduğu için liman kenti konumunu almış ve Bursa'nın diğer limanlarına göre birinci sırada ürünlerin transfer işlemini gerçekleştirmektedir.[197]

Bursa ve ilçeleri arasındaki ulaşım yollarının ulaşıma elverişli olduğunu, seyyahların sorunsuz gerçekleştirebildikleri seyahatlerinden anlıyoruz. Örneğin, 19. yüzyılda Bursa'nın doğusundaki İnegöl kazasının bağlandığı Anadolu'nun üç önemli ana yolu üzerinden, devletin doğusundaki şehirlere ulaşım sağlanmaktaydı. Batı yönünden ise sahip olduğu ana yollara Mihaliç üzerinden ulaşılabilmekteydi. Hammer'in atı üzerinde yaptığı yolculuk, Bursa ile Gemlik arasındaki ulaşım, deniz yolu hariç, verilere göre de 19. yüzyıl sonuna kadar sadece at ve eşek gibi yük hayvanlarıyla sağlanmıştır.[198]

Hammer, Mudanya'dan İznik'e giderken İznik yolunu şu sözleriyle anlatır: "Bir saat kala bu yol, Yenişehir üzerinden gelen Bursa karayoluna bağlandıktan sonra, bu dağların üzerinden geçen köy yoluna bağlanır. Buradaki derbentte, fermana göre geçiş ücreti ödemek zorunda olan yolcular, pasaport kontrolünden geçip, pasaport ücreti

[194] Emre Satıcı, *a.g.t.*, s.360.
[195] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.90-91.
[196] Zeynep Dörtok Abacı, "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)", U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:7, Sayı:11, 2006/2, ss.167-168.
[197] www.gtso.org.tr.
[198] Emre Satıcı, *a.g.t.*, ss.358, 359, 362.

ödemek zorundadırlar." [199] Osmanlı Devleti'nde dağ geçitleri üzerinde gümrük kontrolleri vardı. Derbentler, küçük bir kale gibi, Osmanlı Devleti'nin tehlikeli görülen yerlerinde, yolları ve yolcuları koruma amaçlı kurulmuş olan karakollardı.[200] Yolcu ve misafirler, derbentlerden geçerken hükümetin belirlediği vergi ücretini ödemek zorundaydılar.[201]

Avrupa'da 1814'te Stephenson tarafından bulunan, çalışırken simsiyah bir duman çıkaran o tren, ilk defa İngiltere'de kullanılmaya başlandı.[202] İngilizler ve Fransızlar, Osmanlı Devleti üzerinden Uzak Doğu'ya daha kolay ulaşabilmek için buharlı tren kullanımını Osmanlı Devleti'ne teşvik ettiler.

Bursa'da gerekli görülen demiryolu yapımının sebebi, Bursa'nın sanayi merkezi olabilecek potansiyelinin keşfedilmesiyle alakalıdır. Şehrin konumu itibarıyla, örneğin; denize kıyısının olması, metropol şehir ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a yakın olması, toprağının verimli olması gibi sebepler, Avrupalı yatırımcıların Bursa kentine yatırım yapmalarını sağlamıştır. Bursa kentine yatırım yapmak istemişlerdi çünkü Bursa'nın gelişiminin kendi ülkelerine veya şahıslarına ekonomik anlamda katkı sağlayabileceğini biliyorlardı. İpek fabrikalarında buhar gücüyle çalışan makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla ipek üretimi de hızlanmıştır. Üretilen ipeklerin bekleme yapmadan diğer şehir ve ülkelere transfer edilebilmesi için Bursa'da at arabaları ve deniz yolu taşımacılığı ile yavaş ilerleyen yurt içi ve yurt dışı nakliyatın, diğer bir ulaşım aracı olan buharlı tren ile hızlandırılması hedeflenmiştir.

Bursa'da trenin kullanımı ise 1875'te tamamlanan Bursa-Mudanya demiryolundan sonra 1892'de Bursa ile Mudanya arasında başladı. Bursa'ya yapılan bu yatırım, yabancı ortakla gerçekleştirilen en önemli yatırımlardan biridir. "Hat" adı verilen trenin

[199] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.98.
[200] Yusuf Halaçoğlu, "Derbend", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1994, ss.162-164.
[201] Mustafa Sezer, "Kitap Tanıtımı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Eren Yayınevi, İstanbul, 1990", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2016, s.247.
[202] Egon Friedell, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, München: C.H. Beck OHG, 1989, s.1027.

kullanılmaya başlamasıyla, ipeğin Avrupa'ya nakli kolaylaştı ve Bursa'nın ekonomisinde ilerlemeler kaydedildi.[203]

2.4. Sosyo-Kültürel Yapı

18. ve 19. yüzyıllarda Bursa, farklı etnik, ırk, dini ve mezhebi grupları içinde barındıran, halkın birbirlerinin gelenek ve göreneklerine saygı göstererek yaşadığı bir kent olarak gözlemlenmektedir. Bursa'nın çok-kültürlü yapısı, Türk, Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı.

Bursa'da, coğrafi yapısı sebebiyle suları bol ve şifalı olduğundan hamamlar ve kaplıcalar inşa edilmiştir. Seyyahlar, Bursalıların suyu sevmelerini Müslümanların sularla temizlenme adetlerine bağlamışlardır. Bursalıları da Doğulu olarak nitelendiren Brenner şu tespitlerini aktarır: "Doğululardan birisi İstanbul'da yazlık ev almak istese, kendisine deniz kenarında bir ev arar. Suyun sesiyle daha kolay uyuyabildikleri için bahçelerinde çeşme olmasına özen gösterirler."[204] Bursalılar deniz kenarlarında evler yapmışlardır;[205] bu da onların denizi ve deniz manzarasını sevdiklerini gösterir. Ayrıca denizin iyotlu havası sağlığa iyi gelmektedir. Bursa'da deniz yoluyla ulaşım da olduğundan, deniz kenarında yaşamalarını gerektiren sebepleri vardır.

19. yüzyıl Bursa arşivlerine göre, Bursa'daki tüm evlerin çeşmeli bahçesi, ahırı, hamamı, tuvaleti ve bazılarının da havuzu bulunmaktaydı.[206] Brenner, Doğulular için "bahçelerinde çeşme olmasına özen gösterirler" ifadeleriyle doğru bir tespit yapmıştır.

Doğuluların denizi sevdiğini gösteren bir diğer alışkanlıkları da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. 1873'te bir gazetede denize girenlerin denizde nasıl davranmaları gerektiğini anlatan zabıta ilanı yayımlanmıştır. O tarihlerde deniz

[203] Yılmaz Akkılıç, "Tren", Bursa ansiklopedisi, C. 1-4, Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, 2002, s.1630.
[204] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s 65-66.
[205] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.1.
[206] Abdurrahman Kurt, *a.g.e.*, s.127.

banyosuna ilgi artmış, İstanbullular boş zamanlarında yüzmeye gitmeye başlamışlardır.[207]

Çekirge'deki bazı evlerden kaplıca suları geldiğinden, Bursalılar evlerini, maddi durumu iyi olan Rum ve Avrupalılara kaplıca mevsiminde kiraya verirler.[208] Rum ve Avrupalıların Çekirge'deki evleri kiralamalarından anlıyoruz ki, su hem Doğulular hem de Batılılar tarafından sevilen evrensel bir yaşam ve şifa kaynağıdır.

Hammer, Pınarbaşı suyunda çamaşır yıkamaya gelen kadınları görünce: "Homeros'un kitabında da Nausikaa ve nedimeleri çamaşır yıkamak için sahile gitmişlerdi" diyerek bahseder ve Yunan kültürü ile bir benzetme yapar.[209] Bu da farklı milletlerin bir arada yaşarken kültürel anlamda birbirlerinden etkilendiklerinin ve yaşam tarzlarına uyarladıklarının bir göstergesidir. Sadece Yunan kültürüyle karşılaştırma yapmakla kalmayıp, çok sıcak sularla yıkanabilen Bursa halkını görünce, Avrupalıların bu sıcaklığa alışkın olmadıklarını düşünür ve bir uyarı mahiyetinde şu ifadelerle hamamlara olan görüşünü aktarır:

> "Herhangi bir hastalığın teşhisi koyulmadan önce Avrupalılara bu hamamlar doktorlar tarafından önerilmemektedir. Herkesin aynı kaynar suda terleyip yıkandığı hamamlara Avrupalılar, Asyalılar kadar alışık değillerdir; bu aşırı sıcak suların dikkatsizce kullanımı sağlığa yararından çok zararı dokunabilir."[210]

Hammer'in Avrupalıları uyardığı gibi, Türk doktorları da kaplıca sularının her hastaya ve hastalığa iyi gelmeyeceğini belirterek, teşhise göre tedavi olmalarını önerirler.[211]

İstanbul'da da yaşamış biri olarak Brenner, Bursa'da kendisini bambaşka bir ülkede gibi hisseder. İstanbulluların, Avrupa ülkelerinden gelenlerle olan temasları sayesinde, dış görünüşlerinin, dillerinin ve karakterlerinin Bursalılardan daha farklı olduğunu belirtir. Bursa ile İstanbul arasındaki kısa mesafeye rağmen, biri önceki ve diğeri şimdiki Osmanlı'nın başkenti olarak, bu şehirlerdeki halkın eğitim ve kültür seviyesi arasında

[207] Ebru Boyar, Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, 3.b., çev.Serpil Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2021, ss.310-311.
[208] Miss Julia Pardoe, "Bursa'ya Gidiş", İstanbul:Heyamola Yay., 2015, (akt. Günaydın&Kaplanoğlu, 2000, s.94).
[209] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.18.
[210] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.29.
[211] Sezer Erer, Ayşegül Demirhan Erdemir, "Bursa Karamustafa Kaplıcasının Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Geleneksel Tedaviler Açısından Önemi", *T Klin Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi*, (2004), s.46.

dikkat çekici farklar olduğunu ifade eder. Bursalıları doğal, Avrupalılara nazaran daha misafirperver, minnettar, cömert, yumuşak ve duygulara hitap etme konularında da çok daha önde bulur.[212] Genel olarak Batılılar tarafından ele alınan oryantalizm akımının etkisinde kalan eserlerde insanların duygusal olması, zayıflık göstergesi olarak yorumlanmıştır. Günümüzde duygusal zekâ üzerine bilimsel araştırmalar bulunmaktadır ve duygusal zekâ açısından gelişmiş insanların hayatlarının her alanında daha başarılı olduğu düşünülmektedir. Brenner, sadece Bursalıların karakter özelliklerini Avrupalıların karakter özellikleriyle karşılaştırmamış, aynı zamanda Bursalılarla İstanbulluların konuşma dillerini, dış görünüşlerini ve karakterlerini birbirleriyle mukayese etmiş ve seyahatnamesinde etnografik gözlemlerini aktaran bir değerlendirme yapmıştır.

Fatma Fahrünnisa Hanım ise, İnegöl Kazası'nda bir konakta misafir oldukları, güler yüzlü ve misafirperver bulduğu ev sahipleriyle ilgili şu yorumda bulunur: "Misafirperverliği, henüz eski saflığını kaybetmemiş yerler de görmeli."[213] Alman ve Türk seyyahlar misafirperverlik konusunu ele alıp, insanlardaki bu tutum ve davranışı değerlendirirler. Seyyahlar, insanın yaşadığı yer ve içinde büyüdüğü kültür ile medeniyetin tutum ve davranışlarını belirlediğini ifade ederek, gözlemlerini seyahatnamelerine aktarmışlardır. Fatma Fahrünnisa Hanım seyahatnamesini kaleme almadan önce Avrupalı seyyahların seyahatnamelerini okumuş olma ihtimali vardır. Fatma Fahrünnisa Hanım da Brenner gibi farklı yerlerde yaşayan insanların misafirperverlik karakteristik özelliklerini karşılaştırmıştır.

Brenner, arkadaşlarıyla Bursa'da gezerken, şehir kapılarının yanındaki surların tepesinde büyük bir taşın üzerinde Rumca bir yazıt keşfederler. Bu sırada Türk kadınlarının Avrupai kıyafetler giyenlere karşı dizginsiz meraklarını gidermeye çalıştıklarına şahit olduğunu şu sözleriyle ifade eder:

> "Bir kayanın üzerinde düşünceli oturuyordum, meraklı kadınlar, biraz uzaktan, sessizce, biraz utanarak baştan aşağı beni inceliyorlardı. Kendi aralarında yanıma gelip gelmeme konusunda fısıldadıktan sonra, yanıma gelmeye karar verdiler…Benim onların dilini anlamadığımı zannettiler, sonra bazı adamların

[212] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.36-37.
[213] Fatma Fahrünnisa Hanım, *1896 Baharında Bursa*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş.,2010. s.57.

> geldiğini görüp, beni kendi halime bıraktılar. Bu incelemeler daha ne kadar sürerdi ve benim daha ne kadar sabrım dayanırdı, bilmiyorum."[214]

Brenner'ın bu ifadeleriyle 19. yüzyılın başlarında Bursa'ya daha az Avrupalının geldiği anlaşılmaktadır. İstanbullular, Avrupa'dan gelen yabancıları görmeye alışkınken, o tarihlerde Bursa'da farklı dış görünümlü ve Avrupai giyim tarzına sahip insanlar halkın arasında hemen dikkat çektiği için ilgi odağı olmuşlardır.

Osmanlı coğrafyasında kadınların sokağa çıkamadıkları söylentileri doğru olmamakla birlikte, onları çarşı ve pazarda alışveriş yaparken görmek şaşırtıcı bir durum değildi.[215] Seyyahların okuyucuların dikkatini çekme amaçlı bazen olayları abartarak anlattıklarına değinmiştik. Bu sebepten dolayı Brenner'in anlattığı böyle bir hadise yaşanmış olabileceği gibi, hayal ürünü olma ihtimali de vardır. Kadınların, erkekleri gördüğü anda Brenner'den uzaklaşmalarıyla, Brenner, Türk kadınlarının Türk erkeklerinden çekindiklerini gözlemlemiştir.

Abdurrahman Kurt, Bursa 1839-1879 sicillerine göre Bursalıların giyim kültürünü şu ifadelerle aktarmaktadır:

> "Kadınlar tarafından kullanılan baş giyecekleri, başlık, fes, yol börkü, yazma, çevre, yemeni, değirmi, ipekli örtü, makreme ve yaşmaktan ibarettir. Büyükçe tülbend olan yemeni, terekelerde en çok görülen baş örtüsüdür. Gayrimüslim kadınlar ise yaşmak takınmamakla birlikte başörtüsü kullanmaktaydılar....Entari yine her iki cins tarafından kullanılan bir dış elbisedir. Belde üstte gömlek, fanila, kazaki, hırka, mintan ve yelek bulunmaktadır. Erkeklerin giydiği büründüncük gömleklerine helâli...denirdi. Pantolonun da II. Mahmud döneminde Türkiye'ye girdiği tahmin edilmektedir."[216]

Brenner, seyahatnamesinde Bursalılar ile ilgili anlattığı iki yaşanmış hikayeden derinden etkilenmiştir. Birisinde yanlışlıkla Emir'in oğlunu vuran Fransız tüccarı, Emir'in bağışlaması; bir diğeri de Kadı Ahmed Efendi'nin idam edilmek üzere olan suçluyu, Avusturyalı diplomat ve arkadaşlarının ricaları üzerine, onların hatırına bağışlamasıdır. Brenner, Kadı Ahmed Efendi ile ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade eder: "Bursa'nın yönetimi, büyük itibara sahip ve dürüstlüğüyle övülen Kadı Ahmed Efendi'nin elindedir. Ahmed Efendi, bana ve arkadaşlarıma Bursa'da olduğum

[214] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.34-66.
[215] Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları*, 1.b., (Bursa: Emin Yay.,2010) s.111.
[216] Abdurrahman Kurt, *a.g.e.*, s.124-125.

müddetçe son derece kibar davrandı."[217] Bu kelimelerden de yine üst makamdan bir yöneticinin ve Bursalıların misafirperver ve bağışlayıcı yönleriyle anlayışlı ve olgun oldukları görülmektedir.

Seyyahlar şehirde gezerlerken medeniyetleri de birbirleriyle kıyaslarlar. Osmanlılardan önce Bizanslıların yaşadıkları Bursa'da ne gibi değişiklikler yaptıklarını şu şekilde ifade eder:

> "Türkler fethettikleri şehirlerdeki kiliseleri camilere dönüştürmüş, ama camilerdeki Hristiyan yazıtlara dokunmamışlar; bazılarını da aynen oldukları gibi bırakmışlardır. Bizans İmparatorları ve Romalıların tapınaklarını, bağnaz hırs ile Antik Çağ'daki ata dilleriyle kutsanmış bu anıtları kökünden yok ettirmelerinin hiçbir açıklaması olamaz. Barbarlar"[218]

Antik Çağ'dan kalan eserleri yerinde göremeyen Hammer, tarihin izlerini yok etmek isteyen Bizanslıları "barbarlar2 ifadesini kullanarak eleştirir, onların medeniyetten geri kalmış olduklarını belirtir ve Osmanlıların farklı kültürlere olan saygısını takdir eder.

2.4.1. Müslümanlar

18. ve 19. yüzyıllarda Bursa'nın nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Camiler, Müslümanlar için ibadet edilen mekanlardan biridir. Bu sebepten dolayı Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Ulucami'yi üç seyyah, Brenner, Hammer ve Richter ziyaret etmiştir.[219] Hammer, camilerden bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır: "Türk seyyahlar seyahatnamelerinde, bir Müslüman senenin her günü farklı bir yere gezmeye gitmek istediği takdirde, gitmek istediği her yolun üzerinde bir cami bulabilmesi için şehirde en az 365 tane cami olması gerektiğini yazarlar."[220] Hammer, bu sözlere seyahatnamesinde yer vererek caminin Müslümanların hayatında önemli bir yer tuttuğunu vurgulamak istemiştir. Hammer ve Richter'ın tahminlerine göre Bursa'da yaklaşık olarak 150 cami vardır.[221] Doktor Osman Şevki'nin 1928'de kaleme aldığı Bursa'yı anlatan kitabındaki verilere göre Bursa'da 188 cami ve mescit

[217] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.38-41, 68-70.
[218] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.120.
[219] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.30-32., Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.23-24., Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s.408.
[220] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.30.
[221] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.30., Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s.404.

bulunmaktadır.[222] Hammer ve Richter'in Bursa'nın yüksek konumlarından da gözlem yapmış olmalarından dolayı verdikleri cami sayısının doğru olma ihtimali yüksektir. Seyyahlar Bursa'da 150 caminin var olduğunu tahmin ederken, Doktor Osman Şevki 1928'de Bursa'da 188 cami ve mescit olduğunu aktarmıştır. 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Bursa'daki cami sayısında artış gözlemlenmektedir.

Müslümanların ibadet biçimlerini anlatan Hammer: "Cami, mescit, tekke ve türbe gibi kutsal yerleri gezmek bir Müslüman için sevap işlemek anlamına geliyor. Yeşil Türbe'nin içindeki rahlelerde ziyaretçiler için Kuranlar bulunmaktadır. Burada ölülere, onların ruhlarına iyi geldiği düşünüldüğü için Kuran okunur" [223] cümleleriyle Müslümanların ibadetlerine açıklık getirmektedir. İslam dünyasında, Hammer'ın de anlattığı gibi Müslümanların kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'den sure ve ayetler okumanın, insanın ruhuna ve ölüler için okumanın da ölülerin ruhuna iyi geldiğine inanılır. Erenlerin ve ataların ruhlarına Kuran'dan ayetler okumak sevap görülür; türbeleri ziyaret etmek ise daha çok bu hayatın faniliğini hatırlatmasından dolayı öğütlenir.

Bursa; eşsiz doğası, yeşil ovaları ve gür ağaçlarıyla, dağın eteklerinde kurulmuş bir kent olmasından dolayı "yeşil Bursa" olarak nitelendirilir. Aynı zamanda "hızır" kelimesi Türkçede "yeşili çok olan yer" anlamına gelmektedir.[224] Bursa'nın sularını ve yeşil doğasını çok güzel betimleyen Hammer, Bursa ile ilgili tanımlamayı biliyordur ve Hızır'ın da Bursa halkı tarafından bilinen rivayetine şu tasvirlerle edebi türde değinmek ister:

> "Kuran'daki her canlı şeyin sudan yaratıldığı ayeti ve buna dayandırılan yaşam kaynağı ile ilgili en güzel Bursa şehrine uyan rivayete göre; Hızır, binlerce çınarın ve kestane korularının sulandığı yeşil gecelerde, canlı su sesleri ve şırıltılar ile yüksek sesle kendini ifade eden dünyanın yaşam kaynaklarını koruyan, doğa gücüyle baharda her yeri yeşillendirip gençleştiren, dağ ve vadileri en gür yeşilliklere bürüyen ve karanlıkta memleketini koruyan bir melektir." [225]

İslam dünyasında Hızır ile ilgili net bir bilgi sunulmamıştır; adı da Kuran-ı Kerim de geçmemektedir. Fakat Kuran-ı Kerim'deki ayetlere göre Hz. Musa ile ismini vermeden

[222] Doktor Osman Şevki, *Bursa ve Uludağ*, İstanbul: Gaye Kitabevi, 2007, s.64.
[223] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.46-53.
[224] İlyas Çelebi, "Hızır", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1998, s.406.
[225] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.20.

konuşan kişi olarak tahmin edilir. Bazı İslam alimleri Hızır'ın peygamber, veli veya melek olduğu görüşünü öne sürmüşlerdir.[226] Bursa'daki rivayetlere göre Hızır her gün belli olmayan bir vakitte Bursa'ya gelir ve Ulucami'nin içinde namaz kılar; fakat Bursa'yı koruduğuna dair bir rivayet duyulmamıştır. Daha çok Bursa'nın evliyalar şehri olduğu için korunduğu rivayet edilir.

Üç Alman seyyah, Brenner, Hammer ve Richter, Bursalılar için önem arz eden, Orhan Gazi'nin de aynı çatı altında bulunduğu Osman Gazi Türbesi'ni ziyaret edip türbenin eski Saint Elie Manastırı'ndan dönüştürüldüğünden bahseder.[227] Bursa'nın fethinden sonra, Saint Elie Manastırı seyyahların anlattığına göre camiye çevrilmiştir. 1337'de kale içinde yeni yapılan camiden sonra bu cami Osman Gazi'nin türbesi olmuştur.[228]

Seyyahlardan Brenner, türbenin içinde asılı olan davuldan bahseder. Halktan duyduğu söylentiye göre bu davulun "askeri lider Zizka"nın derisinden yapılan davuldan daha korkunç bir hikâyesi vardır. Davulun en çok inanılan tarihi ise Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu zamanlarda namaz saatinin geldiğini halka duyurmak için kullanıldığıdır.[229] Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Türk kültürünü yansıtan bu davulun çalındığını belirtir; fakat korkunç bir hikâyesi olduğundan bahsetmez.[230] Mehmed Ziya Bey de, Brenner'in bahsettiği davulun Osman Gazi'ye bağımsızlık simgesi olarak Selçuklu Sultanı Alaeddin tarafından hediye gönderildiğinden bahseder.[231] Ayrıca Orta Asya Türkleri davul eşliğinde dualar okurlardı ve bu yüzden de Türkler arasında davul kutsal sayılmıştır.[232] Davulun korkunç bir hikayesi olduğu, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun Bizans İmparatorluğu'na karşı zafer elde etmesiyle üretilmiş bir hayal ürünü hikayeden ibarettir.

[226] İlyas Çelebi, *a.g.m.*, ss. 406-408.
[227] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.25., Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.47-48., Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss.407-408.
[228] Yusuf Oğuzoğlu, *8500 Yıllık Uygarlığın İzinden Bursa Tarihi*, Bursa: Akmat Akınoğlu Mtb., 2013, s.98., (akt. Aydın,2017, s.21.)
[229] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.25.
[230] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.10.
[231] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.32.
[232] Feyzan Göher Vural, "Orta Asya Türk Dünyasında "Davul"un Önemi Ve Simgesel Anlamı", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C.5, S.20 Sonbahar, 2013. s.2.

Üç Alman seyyah Brenner, Hammer ve Richter'ın ziyaret ettiği bir türbe daha vardır; o da Abdal Murad'ın Türbesi'dir. Brenner, Abdal Murad'dan, "Söylentilere göre olağanüstü güçleri olan birisidir" diye bahseder. Abdal Murad'ın tabutunun üzerini yeşil bir örtü ile kaplı gören Brenner, Roland'ın Müslüman olmadığını ve bu yüzden de Roland'a ait herhangi bir şeyin orada olma ihtimalinin olmadığını belirtir.[233] Hammer, Roland'ın demirden kılıcı "Durandel" ile Abdal Murad'ın "tahtadan kılıcının" birbirine benzetildiğini ve karıştırıldığını ifade eder. O tarihlerde kılıçlar; demirden veya tahtadan fark etmeksizin devletlere hizmet eden mukaddes kılıçlardı. Abdal Murad'ın kılıcının olağanüstü güçleri olduğuna inanan Sultan I. Ahmed'de kılıcı kutsal gördüğü için kılıcın üçte bir parçasını kutsal emanet olarak İstanbul'da devlet hazinesinde koruma altına almıştır.[234]

Joseph Bédier, Roland ve kılıcı ile ilgili söylentilerini "Destansı Efsaneler" isimli eserinde Fransız Kahramanlık Destanları'nı pozitivist bir yaklaşımla değerlendirerek açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu ele aldığı efsane destanlar 12. yüzyıla ait eserlerdir. Elde ettiği sonuçlara göre; hacıların hac yolculuğu sırasında azizlerle ilgili duydukları hikâyeleri destan şairleri halk arasında söylüyorlardı ve kiliselerdeki papazlar da bu destanlarla din adamlarının ve halkın dini duygularını etkileyerek, onların gönülden savaşmalarını sağlamak istiyorlardı. Roland Destanı, Haçlı Seferleri dönemine denk gelen en ünlü Fransız destanı olup edebiyat tarihi kitaplarında yer almıştır. Yazarı belli olmayan bu destan 1100-1125 tarihleri arasında yazılmıştır ve konusu Endülüslü Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki olaylar zincirinden doğmuştur. Roland, destanda Fransız Hristiyan ordusunun artçı birliğinin komutanıdır ve kılıcının adı da "Durandel"dir. Destanda Roland, Karl Şarlman için Müslüman Sarazenlere karşı savaşmaktadır.[235]

Roland, savaş arkadaşlarını kaybettiği ve savaşta tek başına kaldığı an, üzüntüsüyle kılıcı "Durandel"i kayalara vurarak parçalamak istemiştir; fakat kılıcı parçalanmamıştır.[236] Destanda Roland'ın kılıcının parçalanmaması, onun mukaddes ve

[233] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.42-44.
[234] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.57.
[235] Fuat Boyacıoğlu, *Fransız Roland Destanı'nda Endülüs Müslümanları,*1.b., İstanbul:Hikmetevi Yay., 2015, ss.22-33.
[236] Fuat Boyacıoğlu, *a.g.e.*, s.31.

olağanüstü gücünü simgelemektedir. Haedens, Fransız kahramanlık destanlarıyla ilgili şu yorumda bulunmuştur: "Bütün Fransız kahramanlık destanlarında olduğu gibi tarihi gerçek çarpıtılmıştır."[237]

Hristiyanlık âleminde zihinlerde yer eden Roland ve kılıcının efsanevi güçleri, Abdal Murad'ın kocaman kılıcıyla Bursa fethine katıldığı halk arasında yayılmasıyla, Bursa'daki Hristiyan toplumuna Roland'ın "Durandel" adlı kılıcını hatırlatmış ve iki kılıç birbirine benzetilmiş olabilir. Aradaki fark ise Abdal Murad'ın gerçekten yaşamış ve savaşa katılmış Horasan erenlerinden biri olması ve kılıcının da esas olmasıdır.[238] Roland ve kılıcı "Durandel" ise Haçlı Seferleri'ndeki askerleri ve kılıçları temsil eden, Fransız Destanı'nın hayal ürünü kahramanı ve objesidir.

Hammer, seyahatnamesinde 19. yüzyıl başlarında Bursa'da var olan bazı evliya türbelerini zikreder. Bunlar; Geyikli Baba, Ramazan Baba, Akbıyık Baba, Karanfilli Dede, Sümbüllü Dede, Yoğurtlu Dede, Abdal Murad, Abdal Musa ve Abdal Mehmed'dir.[239] Mehmed Ziya Bey de, Geyikli Baba'nın, Orhan Gazi Bursa Kalesi'ni fethederken geyiği üzerinde yanında bulunmasından dolayı onun için Bursa'nın doğusuna zaviye inşa ettirdiğinden bahseder. [240] Hammer'ın seyahatnamesinde bahsettiği, diğer yerli bir kaynağa göre de Bursa'da defnedilmiş özel saygı görmüş evliyalar şunlardır: Çekirge, Abdal Murad, Abdal Musa, Abdal Mehmed, Akbıyık Baba, Ramazan Baba ve Yoğurtlu Dede'dir.[241]

Hammer, dervişlerden bahsederken, "abdal" kelimesini Almancaya "deli" olarak çevirmiştir.[242] Abdal kelimesinin tasavvuf alanında "bilgili" anlamı vardır ve abdal, kendini yaşam biçimiyle dinine adayan dervişlerin bir diğer adıdır. Aynı zamanda Türk destanlarında korkusuz, atılgan ve mert kişilere "deli" denilmiştir. Osmanlılar da genç

[237] Kléber Haedens, *Une Histoire de la Litterature Française*, Bernard Grasset Yay.1970, s.20.(akt. Boyacıoğlu, 2015, s.33)
[238] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi /2. Kitap,* haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 1.b., İstanbul: YKY Yay., 1999, s.31-32.
[239] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.55-58.
[240] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.103.
[241] Hasan Basri Öcalan, Sadettin Eğri, *Bursa Türbeleri Hâkisâr-ı Şemsî*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay., 2022, s.35,44,48,60,72,91,153.
[242] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.55.

yiğit ve korkusuz atlı askerlere "deli" adını vermiştir.[243] Ayrıca seyahatnamesinde "Bursa evliyalarının üç sultanı" ifadesini kullanarak Bursa'da yaşamış olan evliyalardan da bahsetmiştir:

> "Bunlar; Emir Sultan ve Çekirge Sultan ve Şadi Sultan'dır. Çekirge Sultan'ın kabri isminin verildiği semtte, diğer iki Sultan'ın da kabirleri şehrin doğusunda Emir Sultan'ın isminin verildiği mahallededir. Emir Sultan'ın asıl ismi Şemseddin Muhammed bin Ali'dir ve ilk evliyalardandır. 1389'da Buhara'da doğmuş olan Emir Sultan'ın gerçekten peygamber soyundan gelen bir İslam alimi olup olmadığından şüphe edenler için ona Emir Sultan Veli denilmiştir. 1429'da ölümünden sonra da defin yeri Müslüman ziyaretçiler için kutsal bir mekandır."[244]

1368/1369 tarihlerinde doğduğu tahmin edilen Şemseddin Muhammed, Buhara'da doğmuştur. 1388 ile 1394 tarihleri arasında Bursa'ya geldiği tahmin edilmektedir. Bursa'nın en görkemli camisi Ulucami, onun önerisiyle yaptırılmıştır. Yıldırım Bayezid'in kızı Hundi Hatun ile evlenen Şemseddin Muhammed, Bursa halkı tarafından itibar görmüş ve kendisine Emir Sultan denilmiştir. Hz. Peygamber'in soyundan gelen bir veli olarak görülmesi sebebiyle "Seyyid" ve "Emir", Yıldırım Bayezid'in damadı olmasından dolayı "Sultan" ve Buhara'dan gelmesi nedeniyle de "Buhari" isimleri verilmiştir. 1429 senesinde vefat ettiği tahmin edilmektedir.[245] Hammer'in ifade ettiği gibi, Emir Sultan Türbesi Bursalılar için kutsal bir mekan olarak görülmekte ve kentin doğusunda Emir Sultan Mahallesi'nde yer almaktadır.

Bursa yönetiminin, evliyaların isimlerini semt ve mahallelere vermiş olmasından, evliyalara verdiği önem ve değer anlaşılmaktadır. Çekirge Sultan'ın kerametleri olan birisi olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır ve Evliya Çelebi seyahatnamesinde onun bir evliya olduğunu söylemektedir;[246] fakat Şadi Sultan'ın adı hiçbir kaynakta geçmemektedir.

Brenner, Bursa'da gözlem yaparken Müslüman kadınlarla ilgili bir düşüncesini aktarır, Müslüman kadınlarla Avrupalı kadınlar arasında bir karşılaştırma yapar ve Müslüman kadınların Avrupalı kadınlar gibi sosyalleşemediklerinden bahseder:

[243] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II., Ankara: TTK Yay.,1949, s.564.
[244] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.58-61.
[245] Gürsel Durmuş, *15.-18. Yüzyıllarda Emir Sultan Külliyesi Ve Vakıfları*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 2023, ss. 27,30,35,51.
[246] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.16.

> "Buradaki Müslüman kadınlar bizim toplumumuzdaki kadınlar gibi sosyalleşemezler. Kadının erdemli olması ve sadece gerek duyduğunda birisiyle görüşmesi uygundur. Bu halkın doğal karakterlerinden gelen, güzel cinsi en çok ip örmeye uygun görmeleriyle alakalıdır."[247]

20. yüzyıl Avrupası'ndan önce sadece aristokrat sınıf tiyatro ve bale gibi eğlencelere katılırken, modernleşme sürecinde Avrupalıların kentsoyluları da sosyal mekanlarda eğlenmeye başlamışlardı. 19. yüzyılda burjuva kesimin yaşam standartlarına göre, Avrupa'da bir kadın, tiyatroda kendisine loca ayırtmış olması şartıyla, tek başına tiyatroya dahi gidebiliyordu. Evlerde düzenlenen, akrabaların ve diğer seçilmiş konukların davet edildiği konserlere, oyunlara ve balolara kadınlar da eşleri, erkek kardeşleri ya da bir erkek akrabası eşliğinde katılabiliyorlardı.[248] Kadınların kültürel gelişimini sağlayacak ve sosyal aktivitelerle sosyalleşebilecekleri ortamlar sağlanıyordu. Modernleşme süreci Avrupa'ya göre Osmanlı Devleti'ne daha geç gelmiştir. Sadece Bursa'da değil, genel olarak Osmanlı Devleti'nde kadınların eşleriyle beraber veya erkek akrabaları eşliğinde dahi katılabilecekleri sosyal aktiviteler bulunmuyordu. Kadınlar, düğün ve doğum gibi sevindirici kutlamalarda bir arada eğlenirlerdi. Hangi dinden olduğu fark etmeksizin, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlı erkekli bir arada eğlenceler düzenlenmiyordu. Müslümanlardaki kadın erkek mahremiyeti ve Akdeniz Orta Doğu kültüründen gelen kadın ve erkeklerin ayrı gruplar halinde yaşama gelenekleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın ve erkeklerin ayrı gruplar halinde eğlenmelerine yansımıştır.[249]

Bursa'da Türk kadınları sosyalleşmek istediklerinde, eşleri dışarı çıktığında gündüz veya akşam yemeğinden sonra bir evde toplanıp, günlük sohbetlerini ederlerdi. Evler ve vakıflar haricinde, birbirlerini hamamlarda da görürlerdi. Bursa toplumunda kadınların evli olmaları gerekirdi ve çocuk sahibi olmalarına önem verilirdi. Gündelik yaşamda da ev işleri kadınlara aitti. [250] Anlaşıldığı üzere kadınlar kendi aralarında sosyalleşebiliyorlardı; Brenner'in söylediği gibi, sadece günlerini örgü örerek geçirmiyorlardı ya da Bursa erkekleri tarafından kadınların sadece örgü işinden anladıkları düşünülmemekteydi.

[247] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.67-68.
[248] Michelle Perrot, *Geschichte Des Privaten Lebens: Von Der Revolution Zum Großen Krieg*, Frankfurt am Main: S.Fischer, 1992, s.216.
[249] Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları*, 1.b., (Bursa: Emin Yay., 2010), s.113-114.
[250] Saadet Maydaer, *a.g.e.*, ss.111-119.

Her kadının Bursa toplumunda kendisine göre bir statüsü vardı. Kadının sosyal statüsünü; ailesinin sosyo-ekonomik durumu, babasının ve eşinin meslekleri, kadının varsa eğer kendi mesleği belirlemekteydi. Kadının toplum içindeki davranışları da saygınlığını etkileyen faktörler arasındaydı.[251] Ayrıca Bursa toplumundaki her kadının günlük programı aynı değildi, aralarında çalışarak para kazananlar da vardı ve kadınlar sosyal yaşama dahildiler. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınlar, sahip oldukları servetin bir kısmıyla vakıflar kurarak, hayır işleri yaparak, iyiliklere vesile olmak istiyorlardı. 16. yüzyıl Bursa şer'iyye sicillerine göre, hatta bazı hamamları kadınların tek başına işlettiği olmuştur.[252] 17. yüzyıl sonlarına doğru Bursa'da 75 adet kadın vakfı bulunmaktadır. [253] 18. yüzyıl arşiv belgelerine göre de, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli ürünler satan dükkan sahibi ve varlık sahibi kadınlar olduğunu ve bunun yanı sıra kadınların hamam, çiftlik, fırın ve değirmen işlettiklerini de görüyoruz. [254] Fakat 1844 temettuat defterlerinde merkezde yaşayan 6000 nüfustan sadece 377'si Müslüman kadın görünüyordu ve onların gelirleri de düşüktü. Bunun sebeplerinden biri özel mülkiyet kavramının yeni ortaya çıkması ve bir diğeri de kadınlara babalarından kalan mirasların eşleri veya çocukları üzerine kaydedilmiş olma ihtimalidir.[255]

Osmanlı tarihinde kadınlar, sadece hayır işleri için vakıflar kurmakla, devlet ekonomisine katkı sağlamak amacıyla işletmeleri yönetmekle kalmamış, Osmanlı sarayında da söz sahibi olmuşlardır. Kadınların iş alanındaki yönetim kabiliyetleri fark edilmiş ve onlara engel olunmamıştır. Padişahların eşlerinin devlet işlerinde de yer aldığı görülmüş ve gerekli görüldüğünde onlara danışılmıştır; bu da Osmanlılar da kadınların fikirlerine önem verildiğini gösterir. Örneğin, Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun, İznik'te devleti temsil görevini üstlenmiştir. [256] Kanuni Sultan Süleyman da

[251] Saadet Maydaer, *a.g.e.,* s.119
[252] Saadet Maydaer, *a.g.e.,* ss.111-113.
[253]Nida Gür Kamut, *XVII. Asrın İkinci Yarısında Bursa'da Kadınlar Tarafından Kurulan Vakıfların Kuruluş Amaçları ve İşleyişleri,* (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, ss.24-25.
[254] Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Yüzyılın Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, ss. 84-87.
[255] Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, ss.88-89.
[256] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi,* 2.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2016, s.103.

annesi Hafsa Hatun'un fikirlerine değer verir, siyasi konularda onun da görüşünü alırdı.[257] Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların en üst mevkiden devleti yönettikleri de görülmüştür. Buna örnek olarak Kösem Sultan ve Valide Turhan Sultan gösterilebilir. IV. Mehmed tahta çıktığında yaşı küçük olmasından dolayı, devlet 1651'e kadar Kösem Sultan ve ardından saray ağaları ile birlikte Valide Turhan Sultan tarafından yönetilmiştir.[258]

Buradan da şunu anlamış oluyoruz ki, aslına bakarsanız Brenner, Müslüman ve Türk kadınlarıyla ilgili çok fazla bilgiye sahip değildir; sadece önyargılarıyla bir genelleme yaparak, kadınların Bursa toplumundaki erkeklerin gözünde sadece ip örmeye uygun görüldüğü yorumunu yapmıştır.

2.4.2. Gayrimüslimler

Bursa'da farklı etnik köken ve dinden insanlar bir arada yaşıyordu, ancak konut alanları birbirinden ayrılıyordu. Hisarın batısında Ermeniler, doğusunda Rumlar ikamet ediyorlardı. [259] Bursa'daki Rum mahallelerinin arasında, hisarın hemen altındaki mahallede de Yahudiler otururdu. Bursa'nın merkezinde yer alan semtlerden biri olan Setbaşı'nda eğlence mekânları, yabancı okullar, oteller ve konsolosluklar bulunmaktaydı, aynı zamanda endüstri kuruluşları da bu çevrede varlıklarını sürdürmekteydi.[260]

Bursa'da gayrimüslimlerin de ibadet edebilecekleri kiliseler mevcuttur. Hammer, Ermeni ve Rum kiliselerini gezer, piskopos ve keşişlerle ilgili kısaca bilgiler verir. Ermeni ve Rum kiliseleri Konstantinopolis Patrikliğine bağlıdır. Bu kiliselerde, kiliseye hizmet eden ve burada beraber yaşayan, evlenmelerine izin verilmeyen din adamlarının

[257] Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları, dizin: Hafsa Hatun*, S.563&M. Çağatay Uluçay, *Harem II*, S. 70-85. (akt. İnalcık, 2016, s.103.).
[258] Abdullah Ekinci, "Bir Saltanat Naibi Olarak Valide Sultanların Aziller, Tayinler ve Bağışlardaki Rolleri ile Kösem ve Turhan Sultan'ın Karaköprü Karyesinin Bağışındaki Etkisi", *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi*, (2016), ss.18-19.
[259] Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, 3.b., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., 2013, s.369.
[260] Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 1.b., İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yay., 2010, s.162.

bazıları "karabaş" denilen piskopos, bazıları ise keşiştir. Diğer şehirde oturanlar ise evli ve çocukludur.[261]

1890'larda Bursa'da yedi farklı mezhebe ait yedi kilise ve üç sinagog bulunmaktaydı. Patrikhane sinagogunun hazırladığı nizamnameye göre Rumların İstanbul'da bulunan Patrikhaneye yılda 1500 kuruş, cemaatin eğitim ve kurumların onarımı gibi ihtiyaçlarına harcanan "millet sandığı" dedikleri maddi yardımlar için ise senede 70.000 kuruş ödemekle yükümlüydüler.[262] Rumların yılda 1500 kuruş İstanbul'daki Patrikhaneye ödemekle yükümlü olmalarından anlaşıldığı gibi, Bursa'daki Rum kilisesi ve sinagogu Konstantinopolis Patrikliğine bağlıdır.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin sorunsuz bir şekilde beraber yaşayabildiklerini ve birbirlerini desteklediklerini Brenner'in şu ifadelerinden çıkarabiliriz: ""Rumların cesaretli olmaları Türkler tarafından da saygı görür. Toprakları ve ürünleri eşkıyalardan korumak için Rumlar da kendi aralarından bölükbaşı seçmişlerdir."[263]

1833 yılında Hristiyanlar arasında Protestanlığı yaymayı hedefleyen misyonerlik görevinde eşiyle beraber Bursa'ya gelen Eliza Cheney Abbott Schneider, kitabında Bursa'daki Hristiyanların gelenek ve göreneklerinden, yaşam biçimlerinden detaylıca bahseder, onları Amerika'da yaşayan Protestan Hristiyanlarla karşılaştırır ve dinlerini yaşayış biçimlerini eleştirir. Ayrıca Amerika'daki Alman Protestan Kilisesi'nin üyelerine gönderdiği mektuplardan oluşan kitabında, Bursa'daki Müslümanlar ile Amerikalıların gelenek ve görenekleri arasında yaptığı karşılaştırmayı aktarmaktadır. Schneider, Bursa'da yaşanan tüm dinlere eleştirel gözle bakıp, kendi inancına göre değerlendirmeler yapmıştır.[264]

[261] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.66.
[262] Turgay Akkuş, *a.g.e.*, ss.164-165.
[263] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.72.
[264] Eliza Cheney Abbott Schneider, *Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kafirler*, İstanbul: Dergah Yay., 2009.

Yeni Kaplıca'ya giden Schneider, orada Ermeni, Rum, Müslüman ve Yahudi kadınları bir arada gördüğünü anlatır.[265] Kaplıca ve hamamların herkes tarafından kullanılabildiği anlaşılmaktadır.

Bursa ipek üretimini ve ticaretini gerçekleştiren bir şehir olarak Avrupa ticaretinde yer alan merkez şehirlerden biri haline gelmiştir. 19. yüzyılda Bursa ipekçilik sektöründe en ön plana çıkarken, kentin sosyal yaşamında da değişiklikler gözlemlenmiştir. İpekçilik sektöründe çoğunlukla gayrimüslim topluluk faaliyet göstermektedir. Gayrimüslimler, Gökdere ve Cilimboz deresi etrafındaki mahallelerde yaşıyorlardı. İpek üretiminde bol suya ihtiyaç duyulması ve fabrikaların hidrolik çalışma sistemine dayalı olmasından dolayı fabrikalar derelerin etrafında kurulmuş, kentin endüstriyel bölgesi haline gelmiştir.[266]

Kent merkezinde de aynı çarşı içinde Müslümanlar ile gayrimüslimler yan yana dükkânlarda ticaret yapıyorlardı. Müslümanların Cuma, Yahudilerin Cumartesi ve Hristiyanların Pazar günleri dükkanları kapalı olur, çalışmazlardı.[267]

Tanzimat Dönemi'nde yabancı okulların açılımı hızla artmaya başlamıştır.[268] Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dili Türkçe olduğundan, gayrimüslim okullardaki eğitim-öğretim dili de Türkçeydi.[269]

2.4.3. Eğitim ve Bilim

19. yüzyıla kadar Osmanlılardaki medrese eğitimi sadece erkek öğrencilere; dini hukuki bilimler ve alet bilimleri ağırlıklı olarak verilirdi. 16. yüzyılın ortalarına kadar müsbet bilimler okutulsa da öğrenciler tarafından yeterince ilgi görmediği için kaldırılmıştır.[270] Tanzimat Dönemi'nde Nisan 1847 Talimatı ile ilköğretim 6 yıla çıkarılmış ve kızların ilk kez eğitim görebileceği orta dereceli okullar açılmıştır. Öğretmen yetiştiren meslek

[265] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.18.
[266] Turgay Akkuş, *a.g.e.*, ss. 161-162.
[267] Edmond Dutemple, *En Turquie D'Asie Notes De Voyage En Anatolie*, ed: G. Charpentier, Paris, 1883, ss.33-37. (akt. Akkuş, 2010, s. 166)
[268] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s.174.
[269] Turgay Akkuş, *a.g.e.*, s.175.
[270] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, ss. 69-71.

okulları ve Kız Öğretmen Okulu da yine bu dönemde açılmıştır. Anlaşıldığı üzere, Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden biri de, kızların eğitim ve öğrenimine verilen önemin artmasıdır.[271]

Bursa'ya 1804'te gelen Hammer, Bursa'daki müspet ilimler veren okulların eksikliğini fark eder ve şöyle bir yorumda bulunur: "Bilim kültürünün devamının sağlanması için mektep ve medreselerde Kuran ve hadisler okutulmaktadır, öyle ki Mudanya'da sadece bir Rum ve bir de Türk okuma yazma öğreten okul var."[272] ifadelerini kullanmıştır. Sürekli gelişen ve değişen dünya düzeninde, sadece dini bilgilerle bir devletin ve milletin her alanda başarı elde edemeyeceği aşikardır. Brenner de ilk Osmanlı zamanlarında eğitime verilen öneme değinerek, şu sözlerle düşüncelerini ifade eder:

> "Sultan Orhan'ın yaptırdığı yüksek okulun attığı tohumlar, uzun zamandan beri ne çiçek ne de meyve veriyor. Buranın şimdiki sakinleri, geçmiş zamanlarda burada öğretmenlerin ve şairlerin yaşadıklarını tahmin bile edemezler. Burada bugün sadece tüccarlar ve öğretmenler kitap okuyor."[273]

18. yüzyılda Bursa'da sadece öğretmenlerin ve tüccarların kitap okuduğu iddiasında bulunulması doğru değildir; nitekim Ulucami'nin içinde 1787'de kurulan Cami-i Kebir (Ulucami) Kütüphanesi'nde birçok alanda yazılmış el yazması kitaplar mevcuttu. Bu kütüphane haricinde, 1885/1886 yılı vilayet salnamesine göre Bursa'da beş kütüphane daha vardı. Bunlar; Orhan Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Kütüphanesi, İsmail Hakkı Kütüphanesi, Eşrefzade Kütüphanesi ve Haraççızade Kütüphanesi'dir. Bu kütüphanelerde sırf dini içerikli kitaplar haricinde matematik, tıp ve astronomi gibi müspet bilimler alanında yazılmış kitaplar da mevcuttu.[274] Bursa'nın ilk yerel gazetesi 1869'da yayımlanmaya başlayan Hüdavendigâr gazetesidir. 1893'ten itibaren 15 günde bir yayımlanan derginin adı ise Fevâid'dir ve bu dergide şair ve yazarların şiirleri ve yazıları yayımlanıyordu.[275] Gazete ve dergilerin basılmasından, Bursa halkı arasında gazete ve dergilere rağbet olduğunu ve satışının yapıldığını anlayabiliriz. Brenner ve Hammer, özellikle Bursa'nın 15. ve 16. yüzyıl şair ve yazarlarından bahsetmektedirler; fakat Bursa'da 17., 18. ve 19. yüzyıllarda da adından söz ettirmiş şairler yaşamaktaydı.

[271] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, ss. 158-159.
[272] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.3-46.
[273] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.57-67.
[274] Nursal Kumaş, *a.g.t.*, ss.150-153.
[275] Nursal Kumaş, *a.g.t.*, ss.157-158.

Örneğin, Bursalı şairler arasında 18. yüzyılda Bursalı Talib, İsmail Hakkı Bursevi, Levhi ve 19. yüzyılda da Eşref Mustafa Paşa vardır.[276] Hammer, Bursalıların eğitim ve öğrenimine katkılarda bulunmuş ve Bursa'da yaşamış değerli Osmanlı âlimlerinden, yazar ve şairlerinden bahsetmiştir.[277]

15. yüzyıl alimlerinden biri Şeyh Ali el-Bistami Musannifek (d.1400-ö.1470), tasavvuf alanında eserler vermiş, Sultan II. Mehmed zamanında dilbilim ve ilahiyat eserleri üzerine yorumlar yapmıştır. Hammer duyumlarına göre, Musannifek'in kabrinin Bursa'da olması gerektiğini, fakat İstanbul Eyüpsultan Mezarlığı'nda olduğu iddia edildiğini de belirtir.[278] Genç yaşta eserler verdiği için Musannifek (küçük yazar) lakabıyla anılan Alaaddin Musannifek, yaşadığı dönemin âlimlerinden biri olarak, örneğin, Şerhu'l- Misbah fi'n - nahv eserini nakli kaynaklar (ayet, hadis, Arap kelamı) ile şerh etmiştir.[279]Diğer bir kaynağa göre yaklaşık 1 yıl Bursa'da ikamet etmiş olan Musannifek, 1442'de Bursa'da Mesnevi şerhini yazmıştır.[280]
Bir diğer Osmanlı alimi Molla Fenârî (d.1350-ö.1430) Sultan Orhan'ın sarayının medresesinde müderris olarak çalışmıştır. Sultan II. Murad tarafından Bursa'da kadılık makamına getirilmiştir. Fenârî, salı ve cuma günleri hariç şehirde ders verirdi. Kış aylarını şehirde, diğer mevsimleri Uludağ'daki evinde geçirirdi.[281] Mısır'da eğitim görmüş, birçok eseri olan Molla Fenârî, Hammer'in aktardığı gibi Bursa'da kadılık yapmıştır ve Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamıdır. Molla Fenârî'nin tefsir, hadis, kelam, fıkıh usulü, belagat, mantık ve diğer alanlarda ele aldığı eserleri olmuştur.[282]

Bursa'nın alimlerinden Molla Hüsrev (ö.1480) bir kadı'nın ihtiyacına cevap verebilecek, hukuk meselelerini içeren fıkıh kitapları olan *Gurer ve Dürer* adlı eserleri

[276] Yılmaz Faraşoğlu, "Divan Şiirinde Bursa Redifli Şiirler", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 2023, s.216.
[277] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 62-63.
[278] Hammer-Purgstall, a.g.e., s. 62
[279] Necmettin Öztürk, İbrahim Şaban. "Alâaddin Musannifek'in Şerhu'l-Misbâh fi'n-nahv'inde Naklî Kaynaklar: Âyet, Hadis Ve Arap Kelamı", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9/1 Haziran 2023, ss.215-238.
[280] Ümit Karaver, *Şeyh Ali el-Bistami'nin (Musannifek) Biyografisi Ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları*. S.86.https://www.academia.edu/72687214/Musannifek_biyografisi_ve_tefsir_%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1_%C3%9CM%C4%B0T_KARAVER
[281] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 62
[282] Tuba Nur Saraçoğlu, *a.g.e.*, ss. 20-24.

kaleme almıştır. Hammer aynı zamanda Molla Hüsrev'in şair olduğunu ifade eder. [283] Molla Hüsrev, yaşamı boyunca şeyhülislam, kadı, kazasker ve müftü gibi devlet işlerinde farklı görevler üstlenmiştir. 1444-1453 tarihleri arasında İznik, Orhaniye ve Bursa Sultaniyesi medreselerinde müderrislik yaptığı tahmin edilmektedir. 1459'da Fatih Sultan Mehmed, dönemin en başarılı âlimlerinden olan Molla Hüsrev'e Ayasofya müderrisliği görevini vermiştir. Müderrislik görevi haricinde önemli eserleri de kaleme alan müellifin 17 eseri günümüze ulaşmıştır. Kitapları Osmanlı hukuk biliminde bir kaynak görevi görmekteydi. 1473'te tamamladığı *Gurer* bir fıkıh kitabı, kadılar tarafından kanun metni olarak kullanılmıştır. Daha sonra *Gurer* eserini *Dürer* adıyla şerhetmiştir.[284] Hammer'in belirttiği gibi Molla Hüsrev, Bursa'da da yaşamış, *Gurer ve Dürer* gibi eserleri kaleme almış, aynı zamanda Arap dili ve edebiyatı ile şiir alanlarında eserler vermiştir.[285]

Hammer, Hümayûnnâme'nin Türkçe çevirisini yapan müderris ve hattat Ali Vasi Çelebi'nin (ö.1543) de Bursa'ya defnedildiğini bahseder. [286] Ali Vasi Çelebi, ilk Sanskritçe yazılan hayvan diliyle devlet yönetimini anlatan nasihat kitabı Hümayûnnâme'yi Farsçadan Osmanlıcaya çevirip, Kanun Sultan Süleyman'a takdim ettikten sonra Bursa'ya kadı olarak atanır. Hümayûnnâme, 17. yüzyıldan sonra birçok Batı diline çevrilmiştir.[287]

Brenner ve Hammer, iki seyyah da şair Celîlî'den bahsederler. Hammer, şair Celîlî'nin (ö.1569'dan sonra) ismini uçsuz bucaksız hayal gücünden aldığını söyler.[288] Brenner, şairin, Husrev vü Şirin ve Leyla vü Mecnun mesnevi eserleri ile tamamlanmamış Firdevsi'nin Fars şiiri Şehnâme'nin çevirisi ile tanındığını ifade eder. [289] Diğer kaynaklara göre de Celîlî'nin Husrev ü Şirin eserini Yavuz Sultan Selim'e sunmasıyla ün kazandığı düşünülmektedir. Asıl ismi Abdülcelil olan Celîlî, Arapça "ulu" anlamına

[283] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.63.
[284] Ahmet Demir, *Fatih Devrinde Yerli Bir Osmanlı Alimi: Şeyhülislam Molla Hüsrev (1400-1480)*, Ankara:Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2004, s.vii, 29, 49-51,72,153.
[285] Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yay, C:30, 2020, s.253.
[286] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.63.
[287] Şebnem Parladır, "Ali Çelebi'nin Hümayunnamesi ve Resimli Nüshaları", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi(14)*, 2016, ss.27,55.
[288] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.63.
[289] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.57.

gelen Celîlî ismini kullanmıştır.[290] Hammer ve Brenner'in bahsettikleri gibi Celîlî Bursalıdır ve şiirleri çok beğenilen bir divan şairidir. Ayrıca bahsedilen çevirisi tamamlanmamış şiir Şehnâme'nin Milli Kütüphane'de bulunduğu düşünülmektedir.[291]

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim ve bilim alanındaki gelişmeler, Hammer ve Brenner'in anlattıkları kadar vahim değildir. Nitekim ilk defa 18. yüzyılda III. Selim devrinde teknik bilgilerin öğretildiği Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır ve bu üniversite niteliğindeki okulda Batı dillerini iyi bilen hocalar eğitim vermeye başlamıştır. İlk kez bu askeri okulda matematik ve fizik gibi pozitif bilimler öğretilmiştir. Medrese eğitiminden farklı olarak bu okulda mühendislik dersleri verilmekteydi. [292]

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nı 1839'da ilan etmiştir.[293] Tanzimat'ın ilan edilmesiyle birçok modernleşme hareketi Osmanlı devlet yapısında değişikliklere sebep olmuştur. Modernleşme hareketleri, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik alanlarda da ortaya çıkmıştır. Bursa'da modernleşme, yeni tarz okulların açılmaya başlamasıyla, gazete ve dergilerin basılması ve satışa sunulması, tiyatro oyunlarının yazılması ve tiyatronun açılması gibi yeni faaliyetlerle kendisini göstermiştir. Aynı zamanda ekonomik alanda da modernleşme hareketleri görülmüş, örneğin, ipek fabrikaları açılmış ve teknolojiye verilen önem artmıştır.

Baykal'ın aktarımlarına göre 1884'te Bursa'da bulunan okulların sayısı şöyledir: 1 İpek Böcekçilik Okulu, 1 Mülki İdadi (Lise), 1 Askeri İdadi (Işıklar), 1 Öğretmen Okulu, 1 Askeri Rüştiye, 1 Kız Rüştiyesi, 53 İlkokul, 1 Sanat Okulu, 4 Gayrimüslim mektebi. 1894'te çok az artış olmuş; okul sayısı 53'ten 57'ye yükselmiştir.

[290] Celilî, *Leylâ vü Mecnûn*, haz. Şevkiye Kazan Nas, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, s. 4-5.
[291] Rumeysa Keskin Aslan, "Celili Divanı'nda Değerli Taşlar", *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi Yunus Emre'den Mehmed Âkif'e Şiir Özel Sayısı*, Aralık 2021, ss. 311-330. https://doi.org/10.28981/hikmet.1014025.
[292] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s.144-145.
[293] Yahya Akyüz, a.g.e., s.453.

1900'de kayıtlara geçen okul sayısı ise; 1 Askeri İdadi (Işıklar),1 Mülki İdadi (Lise), 1 Rüştiye, 1 Kız Rüştiyesi, 1 Sanat Okulu, 1 Öğretmen Okulu, 1 Tohum Mektebi, 54 İlkokul, 14 Gayrimüslim Okulu'ndan oluşmaktadır.[294]

Osmanlı Devleti, 18. ve 19. yüzyıllarda eğitim ve bilim alanında Avrupa ülkelerine göre geride kalmıştır. 1450'lerde Gutenberg tarafından icat edilen matbaayı Türklerin gereksinim duyacak şekilde kullanmaları 1729'da başlamıştır.[295] Avrupalıların kitap okumaya, basımına ve bilginin yayılmasına verdiği önemin kıymetini Osmanlıların geç fark etmesinin neticesinde, Osmanlı toplumu Avrupa'ya göre bilim ve kültür alanında gecikme yaşamış; bu eksiklik de sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda olumsuz etkilere sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nden sonra her ne kadar eğitim alanında yenilikler yapılmaya çalışılmış olsa da, Cumhuriyet kurulana kadar Osmanlı Devleti'nde okullarda modern eğitim sistemine tam anlamıyla geçilememiş, verimli eğitim sunulamamış ve eğitim alanında sorunlar yaşanmaya devam etmiştir.

2.4.3.1 Edebiyat

Osmanlı Devleti'nde edebiyata meraklı ve şair ruhlu yaratıcı insanlar hep var olmuştur. Alman seyyahlar da Bursa'yla ilgili araştırmalarında, kentin ünlü yazar ve şairlerini incelemiş, seyahatnamelerinde bahsetmişlerdir. 1804 yılında Bursa'ya seyahat eden Hammer en çok Necati Bey'in Bursa'yla ilgili şiirini beğenir ve Bursa'nın şiirlere nasıl konu olduğunu şu sözleriyle anlatır:

> "Osmanlı padişahlarının ilk ikametgâhı Bursa olmasından dolayı, şairler; övgü dolu şiirlerinin mısralarında sadece Bursalı kadın ve erkeklerinin güzelliğinden … değil, şehrin kendi güzelliğiyle de dünyanın diğer güzel şehirlerini kendine imrendirdiğinden bahsederler."[296]

Hammer, bu sözleriyle şairlerin şiirlerinde Bursa'da yaşanan aşkları, insanların güzelliklerini konu edindikleri gibi, Bursa'nın dünyanın en güzel şehirlerinden biri olduğunu da ima ettiklerini vurgulamaktadır. Şiirlerinde Bursa'nın kaplıcalarından da övgü dolu bahsederler. Hammer, ünlü divan edebiyatı şairi Necati Bey'in (d.1455-

[294] Kazım Baykal, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa: Öz Kardeşler M., 1976, s. 38.
[295] Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiyenin Yakın Tarihi*, Ankara: İmaj Yay., 1996, s.15.
[296] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.24.

ö.1509) Bursa kaplıcaları ile ilgili şiirini kitabında Almancaya çevirmiştir. Necati'nin 11. gazelinde Bursa'daki bir kaplıcadan bahsedilmektedir. Kaplıca ve hamamların Türk toplum hayatında önemli bir yeri olduğu için şair şiirinde kaplıcayı cennete ve oraya gelen kadınları da perilere benzetir. Kaplıcanın Hz. İbrahim gibi misafirperver olduğuna ve ziyaretçilerinin yolunu gözlediğine değinir. Hz. İbrahim, insanlara ve meleklere misafirperverlikte örnek bir insan olduğu için Hammer, seyahatnamesinde şiirin bu mısralarına açıklık getirir ve kendi yorumuyla, Necati'nin şiirini açıklarken "perilerin ışıktan ve parlak İranlı dahi kadınlar olduklarını ve doğudan batıya göçtüklerini"[297] ifade eder. Bu sözleriyle de, Doğu'da doğan ilim ve bilim gücünün, artık Batı'nın eline geçtiğini ima eder. Bu ifadelerden yola çıkarak, bilimin sabit bir yerde kalmadığını ve her yerde gelişebileceğini de söyleyebiliriz.

Türk şairlerinin kaplıcaları cennete benzetmelerinden, Hammer'in di etkilenip oda için benzetme kullandığına şu ifadelerinden anlayabiliriz:

> "Kaplıcanın orta kısmındaki oda, giyinme salonundan gelenler için yeterince ılık ve kaynar hamamdan çıkanların da nefes alabildiği temiz hava ile dolu bir odadır. Bir taraftan cennetin serinliğini ve kaynaklarının mırıltısını bırakıp gelenlerin, diğer taraftan da cehennem sıcaklığındaki buharlı havuzdan kaçanların geldiği cennet ve cehennem arasındaki yer, araf gibidir."[298]

Şiirsel betimleme tarzıyla, kaplıcaların giyinme salonu, kaplıca suyunun sıcaklığı ve kaplıcanın orta kısmındaki odasının havasının temiz olduğuna dair detaylar vermektedir.

2.4.3.2 Tasavvuf

Bursa'nın nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması ve Emir Sultan gibi evliyaların Buhari'den ya da başka şehirlerden göç edip Bursa'da yaşamlarına devam etmeleri ve onların tasavvuf kültürünü halka aktarmaları neticesinde, tasavvufun Bursa'da önemli bir yer edindiğini görüyoruz. Tasavvuf nedir sorusu birçok tanımla ifade edilmiştir: "Bu tanımların bir kısmı zikir, fikir ve ibadeti; bir kısmı da edep, iç temizlik ve sevgiyi esas

[297] Hammer-Purgstall, a.g.e. s.24.
[298] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.23

alır."[299] Tasavvuf, batıda "sufizm" olarak da bilinmektedir ve çeşitleri vardır. Sufizm İslam felsefesine göre yaşayanlara "Sufi" denilmektedir ve onlar görünen dünyadan daha çok görünmeyen alemi tasavvur eder, ruhlarını besleyen İslam dinine uygun yaşamak için kendilerini terbiye etmeye çalışırlar. Sufiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda medreselerde okutulan pek çok İslam dini içerikli kitabın anlaşılmasının kolaylaşması için bazı konulara açıklık getirerek tercümelerini yapmışlardır.[300]

18. ve 19. yüzyılda Bursa'da birçok farklı isimle kurulmuş tarikatlar vardı. Her tarikatın tasavvufu anlama ve yaşayış tarzı farklı olmakla beraber, benzerlikler de görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde hiçbir tarikata bağlı olmadan Sufi yaşam tarzını yaşamak da mümkündü.

Hammer, seyahatnamesinde 12 tekkeye kısaca değinir; bunlar Mevlevi, Emir Sultan, Üftade Efendi, Abdal Murad, Geyikli Baba, Akbıyık Sultan, Ebu İshak Kazeruniyye, Güreşçiler, Nakşibendi, Rufai, Gülşeniyye ve Kadiri tekkelerine ait tarikatların varlığından bahseder.[301] 1801'deki büyük yangında bazı tekkeler yok olmuştur, bazıları ise 1843'te tamir edilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne göre Bursa tekkeleri ve tarikatları şunlardır: Bedevi, Bektaşi, Celveti, Gülşeni, Güreşçiler, Halveti, Kadiri, Kalenderhane, Kazeruni, Mevlevi, Nakşibendi, Rufai, Sadi ve Zeyni'dir. Hammer'in saydığı Emir Sultan ve Üftade Tekkesi, 1925 Bursa Kütüğü'ne göre de vardır.[302]

Seyyah Hammer'e göre, tekkeler içinden en güzeli Pınarbaşı'ndaki Mevlevihane Tekkesi'dir ve şu ifadelerle Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin adının verildiği tekkeyi şu şekilde tanımlar:

> "Ney eşliğinde bestelenmiş ilahilerle dönen semazenlerin tekkesinin ismini ünlü mistik şair Mevlâna Celaleddin-i Rumi'den (d.1207-ö.1273) almıştır. Bu tarikatın adı Mevleviyye'dir ve merkezi Konya'daki mevlevihanedir. Bu tasavvuf okulunun mensuplarına "Mevlevi" denir. Pınarbaşı'ndaki tekkede 50-80 mevlevi ikamet etmiştir."[303]

[299] Yılmaz Akkılıç, "Tasavvuf" *Bursa ansiklopedisi*, C.1-4, Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, 2002, s. 1573.
[300] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, 2.b., İstanbul: Sır Yay., 2008, s.372.
[301] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.40.
[302] Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar Ve Tekkeler*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2012, s.66
[303] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.40.

Bursa Mevlevihanesi, XVII. yüzyılda Pınarbaşı Semti'nde Cünûnî Ahmed Dede tarafından 1615'te açılmıştır. Hammer'ın da tekkedeki ibadetleri anlattığı gibi, örneğin, Pınarbaşı Semti'nde doğmuş olan Ahmed Neşati Dede, 18. yüzyılın sonlarına doğru cuma günleri tekkede ney üfleyip, na'thanlık yapmıştır.[304]

Brenner, Rufai Tarikatı'nın toplandığı Rufai Tekke'ye yakın bir evde kalmıştır. Bu sebepten dolayı tarikatla ilgili kendi izlenimlerini şöyle aktarıyor:

> "Rufai tarikatına mensup kişiler her salı şeyhlerin başkanlığında toplanırlar ve sürekli bağırarak "Hu" diye korolarını sürdürürler. Üflemeli müzik aletleri ve tef ile zaman geçtikçe hızlanan tempolarıyla, ağızlarından köpüklü kan geldiği halde bayılana kadar zikrederler. Allah'a olan hayranlıklarını bu şekilde ifade ederler. Bu sahne genellikle gece yarısına kadar sürer."[305]

Rufai tarikatında geçmiş zamanlarda Brenner'ın ifade ettiği türden sahneler görülmüştür.[306] Brenner, tarikatı gözlemlemiştir veya Rufailik ile ilgili duyduklarını aktarmaktadır.

2.4.4. Kentsel ve Kırsal Davranış

Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. yüzyıllarda nüfus kazalara olduğu gibi nahiyelere ve dağların yaylalarına da dağılmıştı. Seyyahlar genel olarak kentte ve kırsal alanda yaşayan insanlar arasında kültür ve yaşam tarzı farkı olduğunu düşünüp, halkı gözlemleyerek, düşüncelerini aktarmışlardır. Bursalıların yaşam biçimlerini gözlemleyen seyyahlardan Hammer, Uludağ'ın tepelerinde yaşayan Yörüklerden ve Türkmenlerden bahsederken, onları kent merkezinde yaşayan Bursalılarla karşılaştırır ve nasıl beslendiklerine de değinir:

> "Uludağ'da yaşayan çobanların dış görünüşleri ve konuştukları Türkçe, şehirdeki Türklerden daha farklıdır. Onlar daha neşeli, hayat dolu, aktif, çalışkan ve misafirperverdir; insanlarla konuşmaktan çekinmezler… Yörük

[304] Ulusoy, *Yâdigâr-ı Şemsî, 590; Benlioğlu, Bursa'da Yetişen Mûsikîşinaslar*, s.51. (akt. Çoban, 2023, s.531,536,537.)
[305] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.26-27.
[306] Mustafa Tahralı,"Rifâiyye", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 35, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2008, s.101.

> kolları, Uludağ'ın tepelerinde ve Karacabey Ovası etrafında yaşarlar. Doğu'dan göç edenlere "Akçe Köprülü Yörük", Gümüş Köprü tarafından gelenlere ise "Kabaş Yörük" denir. Aşar vergisini Bursa'nın Paşası'na ve diğer vergileri Yörük Ağası'na ödüyorlar. Karacabey (Mihalıç) Kadısı'ndan ise Yörüklerin evlenebilmek için izinname almaları onlara pahalıya mal oluyor. Uludağ'daki Türkmenler ise gezginlere yakınlardaki sulardan tuttukları alabalıklardan ve kızartılmış koyun etinden ikram ederler. Bir Frenk için yorgunluktan sonra bu yiyecekler lezzetli gelse de, bir Osmanlı için koyun eti çok daha değerlidir; öyle ki Uludağ'daki bir sürü en az 40.000 kuzu ve koyundan oluşmaktadır. Gösterişli şumum çörekleri ve çakıl ekmekleriyle beslenirler. Bursalıların tatlıları arasında tahinli ve misk kokulu helvaları vardır. Bir kestanesi 40 dirhem ağırlığında olan bu kestanelerle, Uludağ'da otlamış koyunlarının aromalı etinden yaptıkları çok lezzetli "Kirde Kebapları" vardır. Bu lezzetli yiyecekleri, doğal güzellikleri ve jeopolitik konumuyla Bursa, şehirler arasında gurur verici bir sıralamaya sahiptir."[307]

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Bursa'nın Uludağ'daki Sobran Yaylası'ndan bahsederken, Osman Gazi'nin kırk bin koyununun ırkının devam ettiğini ve o ırktan artık binlerce koyunun bu yaylada otladığını dile getirir. Hammer da Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yazdıklarını tekrar eden nitelikte olup, o da Evliya Çelebi'nin değindiği Bursa'nın lezzetlerine ve Bursalıların yeme içme kültürüne değinir. Örneğin, Evliya Çelebi de, Bursa'da Keşiş Dağı'ndaki koyunlardan, kırk dirhem ağırlığındaki kestanelerle "Kirde Kebabı" yapıldığını, mümessek helvasının ve karanfilli şerbetin meşhur olduğunu anlatır.[308]

Mehmed Ziya Bey de Hammer gibi Türkmenlerin Uludağ'da yaşadıklarını ifade etmektedir. Uludağ'ın sol tarafındaki yayların Türkmenlerin yazlık yerleri olduğunu belirtir.[309] Bursa Sicillerine göre de 1760'larda yerleşik hayata geçen Yörükler vardı, fakat konar göçerliğe devam eden Yörükler arasında Uludağ'daki Uğraş, Uludüzlük, Kızılağaç ve Kuşoynağı yaylaklarını kullananlar bulunmaktaydı. Hammer'ın da ifade ettiği gibi konargöçer Akçakoyunlu Yörüklerinden bazıları da kışı Mihalıçlık (Karacabey)da geçirirlerdi.[310] Hammer, Yörüklerin ismini Akçakoyunlu değil de Akçe Köprülü Yörük olarak belirtmiştir. Burada Yörük boylarının ismini yanlış aktarmış olabilir. Gümüş Köprü bilgisine ve Kabaş Yörük boyu isimlerine rastlanamamıştır. Hammer, detaylı bilgiler vermekte olup, Uludağ'da yaşayan Yörük ve Türkmenlerin yaşam biçimlerine dair bilgiler aktarmaktadır. Yörüklerin evlenebilmek için izinname

[307] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.77-80.
[308] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, ss.21-23.
[309] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.101.
[310] Nilüfer Alkan Günay, *a.g.t.*, s. 321-322.

almaları ve aşar vergisi ödemeleri gerektiğine değinip, halkın uyması gereken kanunların olduğundan bahsetmiştir.

Aşar vergisini ödeme yükümlülüğü tarımdan gelir elde eden herkes için geçerli olduğu gibi, nikah akdi için izinname alma mecburiyeti de sadece Yörükler için değil, tüm halk için geçerli bir kanundu. Osmanlı Devleti'nde nikahlar kadı tarafından mahkemelerde kıyılmaktaydı, fakat kadıya başvuramayanların nikahları, mahallenin imamı tarafından kıyılırdı. Evlenecek kişilerin, yaşadıkları yere bağlı mahkemeden, nikah için evlenmelerine mani olacak bir durum söz konusu olmadığını ifade eden, izin kağıdını (izinname) almaları gerekirdi.[311] Hammer, bir diplomat olarak Osmanlı Devleti'nin kural ve yasalarını da Avusturya'ya aktarmakla yükümlüydü. Bu sebepten dolayı, Osmanlı Devleti'nin evlilik için izinname ve vergi gibi kanunlarına da değinmiştir.

Seyyah Brenner, Avrupa kültürüyle Doğu kültürü arasında bir karşılaştırma yapar ve Avrupa'da alışık olmadığı bir tarzda yemek yemek zorunda kalır, çünkü çatal bıçak servisi edilmemiştir. O yaşadığı deneyimi şu sözleriyle aktarır: "Mudanya'da lezzetli bir yemek yedik, fakat burada Doğu kültürüne göre çatal bıçak yerine ellerimizle yemeğimizi yemek zorunda kaldık."[312] Brenner, Doğuluların yeme kültürü ve sofra adabını, Batı toplumunun yemek kültürü ve sofra adabı ile karşılaştırmaktadır.

Kahvehanelerde de gözlem yapan Brenner, izlenimlerini şöyle anlatır: "Sosyalleşmek için arkadaşları ve tanıdıklarıyla kahvehanelerde buluşurlar. Fakat ağızlarından bir kelam çıkmaz, sadece dumanı seyrederler ve böyle bir ortamdan da hiç sıkılmazlar."[313] Sosyalleşmek aynı zamanda iletişim kurmak ve etrafındaki insanlarla sohbet etmek anlamı içerdiği için kahvehanelerde yan yana oturan ama birbirleriyle hiçbir şey konuşmayan Bursalıların bu alışkanlığı ona tuhaf gelmiştir. Diğer bir bakış açısıyla kahvehanede oturan arkadaşların hiçbir şey konuşmadan aynı ortamda bulunabilmesi, samimi olduklarının bir göstergesidir. Böyle bir ortamda dinleniyor, huzur buluyor veya eğleniyor olabilirler. Kahvehaneler; boşa zaman kaybı ve tembellik yapılan mekanlar

[311] M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları III*., ed. Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1982, ss.5-6.
[312] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.14.
[313] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.67.

olarak değerlendirilse de, kahvehanede geçirilen ölçülü bir zaman dilimi sağlıklı sosyalleşmeye katkı sağlayabilir. Her şeyden önce zamanın orada nasıl geçirildiği önemlidir. Kahvehanelerde bilgi alışverişi sağlandığında, toplumun kültür seviyesi artabilir. Osmanlı Devleti'nde kahvehaneler sosyalleşmek için 16. yüzyılın sonlarına doğru açılmıştır. Bu mekanlarda bilgi alışverişi yapılırdı ve valilik gibi önemli devlet kurumlarından gelen haberler ilan edilirdi.[314]

Brenner, aynı zamanda Bursalıların meraklı yapılarına dikkat çeker ve şunları söyler: "Meraklı bir yapıları vardır, boş vakitlerinde meraklarını gidermek için gelip geçenlere pencereden bakarlar ve dışarıda açık alanda gezmeye çıkarlarsa, örtülerini derenin yanına sererler ve saatlerce orada yatar ya da otururlar."[315] Brenner, gözlemlerine dayanarak Bursalıların karakteristik özelliklerini keşfetmeye çalışmıştır. Genelleme yaparak Bursalıların meraklı olduklarını ve uzun saatler hiçbir şey yapmadan zamanlarını geçirdiklerini dile getirmiştir. Bilimsel olarak Türk halkının insanların yaşamlarına duydukları merak konusu işlenmemiştir. Brenner'ın ifade ettiği gibi belki de Bursalıların uzun saatler hiçbir şey yapmadan geçirdikleri zaman dilimi olmuştur, fakat çalıştıkları zaman dilimi de olmuştur. Nitekim Brenner, Bursa'nın bitki örtüsünü bereketli ve çeşitli gördüğünde, bunu sebebini Bursalıların çalışkan olma ihtimaline bağlamıştır.[316] Mehmed Ziya Bey seyahatnamesinde Bursalı yaşlı bağcıların çok çalışıp, bağ bahçe sahibi olduklarından bahseder.[317] Brenner Bursalıların sadece dinlendikleri zaman dilimini aktarmış ya da onları çalışırken gözlemleme fırsatı bulamamış olabilir. Seyyah seyahatnamesinde Bursalıların; kahvehanelerde, evlerinde, mesire alanlarında günlük yaşamlarını nasıl geçirdiklerini anlatarak, Bursalıları tanımayan bir topluma, Bursalıların karakter özelliklerini ve boş zamanlarında neler yaptıklarını aktarmıştır.

Richter arkadaşıyla beraber gün batımında Uludağ'ın eteklerinde "yakan top" oynayan Türk çocuklarını seyrederken eğlendiklerini anlatır ve seyahatnamesinde yakan topu nasıl oynadıklarını tarif eder.[318] Richter, Türk çocuklarının gün içerisindeki bir

[314] Nursal Kumaş, *a.g.t.*, 2011, s.60.
[315] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.65-66.
[316] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.16.
[317] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.57.
[318] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s.404.

aktivitelerine değinerek, çocukları yakan top oynarken izlemiş ve gözlemini seyahatnamesine aktarmıştır.

Bugün Türkiye'de ve Almanya'da okullarda ve piknik alanlarında çocukların genel olarak severek oynadığı bir oyundur "yakan top". Bu oyunun tarihine bakarsak, Warwitz ve Rudolf'a göre, "yakan top" Avrupa'da savaş deneyimini artırmak için oynanan bir oyundu.[319] Almanya'da öğrenciler arasında yapılan araştırma sonucunda, bazı çocukların bu oyunu oynarken canları yandığı için bu oyunu oynamayı sevmediklerini ifade ettikleri belirtilmiştir. Araştırmacılar, oyunun çocukların psikolojisine iyi gelmediğini, bu oyunun çocuklara savaşı hatırlattığını ve yenilen tarafın kendisini değersiz hissetmesine yol açabileceğini, ayrıca çocukları ırkçı duygulara sevk edebileceğini vurgulamaktadırlar. Eğitimciler, bu oyunun okullarda oynanıp oynanmaması gerektiği konusunda henüz hemfikir değillerdir. Yakan top, spor tarihi belgelerine göre, Almanların "jimnastiğin babası Jahn" olarak adlandırdıkları Alman jimnastik eğitimcisinin 1811'den itibaren Alman halkına bu oyunla Napolyon işgal güçlerine karşı savunma tekniklerini öğrettiği belirtilmektedir. Sporla kendini savunma eğitimleri, daha sonraki tarihlerde halkın hükümete karşı demokrasiyi savunmasına aktarılmıştır.[320]

Oyunun nasıl oynandığına bakarsak, oyuncuların ellerindeki oyun aracı "top" silahı simgelemektedir. Topa silah gözüyle baktığımızda bu oyunun çocukların psikolojisine iyi gelmeyeceğini tahmin edebiliriz. Almancadaki oyunun ismi "milletler topu"dur; yani bu oyun milletler arasındaki savaşı nitelerken, Türkçedeki ismi "yakan top" olan oyunun isminden de anlayacağımız üzere, toplar savaşlarda ağır silah görevini üstlendiğinden, Türkler arasında da bir savaş objesi gibi algılanmaktadır. Bazı oyunların kazanan ve kaybeden tarafları olduğu için, bu tür oyunlardan kazananlar mutlu ayrılırken, kaybedenler oyun sonunda mutsuz olacaklardır. Bu oyunu izleyenleri eğlendiren sebeplerden bazıları şunlar olabilir: nasıl birbirleriyle mücadele ettiklerini görme isteği, sonucun nasıl biteceğiyle ilgili merak duygusu ve bir tarafı tutup kazanmasını dilemek. Richter'ın 1816'da Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği zamanlar, dünyanın savaşlarla gerildiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilediği, topraklarını kaybetmeye başladığı bir dönemdi. Elbette yakan top oynayan çocukları savaşçı ruhlu

[319] https://mission-voelkerball.com/die-mission/die-geschichte-des-spiels/
[320] https://www.deutschlandfunkkultur.de/voelkerball-mobbing-rassismus-100.html

görmüş, çocukların rekabetçi ve mücadeleci büyüdüklerini de düşünmüş olabilirler. Oyunu oynayan çocuklar da oyunun atmosferine yön vermektedirler. Çocuklar oyunu mutlu ve eğlenerek mi oynuyorlar yoksa agresif bir tutum içinde mi oynuyorlar, bunlar da oyunu seyrederken izleyicinin keyfini belirleyen unsurlardır. Richter ile arkadaşı, çocukları izlerken eğlendikleri için çocukların daha masum bir şekilde oynadıklarını farz edebiliriz.

Bursalıları, "Doğulular2 olarak nitelendiren Hammer, Bursalıların günlük rutinleri arasında hamamlara gitme alışkanlıklarının olduğuna değinir ve düşüncelerini şöyle ifade eder: "Doğuluların sularla temizlenme gelenekleri olduğu için hamamlara karşı özel bir tutkuları vardır. Bu kadar su bolluğu içinde Bursa'daki hamamların çok olmasının sebebi anlaşılmaktadır." [321] Bursalıların kaplıcalarda bir gününü nasıl geçirdiklerini Hammer şu sözlerle tarif eder:

> "Kaplıcaların giyinme odalarının duvarlarının önlerinde üzerinde oturacakları koltuklar vardır, bu koltuklarda oturup; sigara, pipo, kahve ve şerbet içerler, kaygısız aylaklığın rahatlığı ile insanların kendini bırakabileceği kanepeler vardır, bunlara İtalyanlar "dolce far niente" derken, Türkler tek bir kelime ile "keyif" diyorlar."[322]

Hammer, Bursalıların boş zamanlarında kaplıcalara gittiklerinden ve kaplıcalarda severek tükettikleri içeceklerden bahseder. Ayrıca sigara ve pipo kullandıklarını da aktarmaktadır.

Hammer, Bursalıların Pınarbaşı suyu kenarında oturarak zaman geçirmeyi sevdiklerini fark eder ve gözlemlerini şöyle anlatır:

> "Pınarbaşı suyu, kutsal mekân Abdal Murad türbesinin alt tarafından Bey Sarayı'nın arkasında fışkırmaktadır. Cennet kaynaklarından çıkan berrak su gibi kayalardan geçerek bir kanalda toplanır. Kanalın etrafında her sabah birileri olur, yumuşak örtülerinin üzerinde oturup kahvelerini ve sigaralarını içerler. Bu kanal; doğaseverleri, meraklıları, aylakları, konuşmacıları, dinleyicileri, dinç ve yorgun olanları, sağlıklı, hastalıklı, yerli ve yabancıları bir araya getirir. Tatlı sohbetlere ve hatta tatlı rüyalara dalmış halde, beyaz ışıltılı mermeriyle, yeşil yaprakları ve mavi gökyüzünü yansıtan, berrak sulu kanalın etrafındaki yeşil çardaklarda otururlar."[323]

[321] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.21.
[322] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.22.
[323] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.17.

Bursalıların, Pınarbaşı suyunun etrafında toplanıp, sohbet eşliğinde beraber kahve ve sigara içmeleri genel olarak onların sosyalleştiklerini gösterir. Her türden yerli ve yabancı insanların da aralarında bulunması, farklılıklara ve başka kültürden insanlara açık olduklarını ortaya koyar. Hammer, Bursalıların boş zamanlarını nasıl geçirdiklerini ve Pınarbaşı suyunun Bursalıların buluşma noktası olduğunu aktarır. Bu anlatılarıyla Bursalıların yaşam biçimine değinmiştir.

Hammer'ın aktarımlarından da anladığımız gibi, Bursalılar doğaseverdirler ve bulundukları yeşilliklerden oluşan ortamda huzur bulmaktadırlar. Mehmed Ziya Bey de doğaseverlerden birisidir ve Uludağ'da ormanların daha fazla korunmaya ihtiyacı olduğundan, ormanların faydaları ve güzelliklerinin henüz halk tarafından farkına varılmadığını ifade eder.[324] Bursa'nın suyunu inceleyen Hammer, kayalıkların arasından geçip gelen suyun berraklığı karşısında şaşkınlığını gizleyemez ve suyu için adeta "cennet kaynaklarından gelen su gibidir"[325] tanımlaması yapar.

İstanbul'da Avusturya Konsolosluğu'nda diplomat göreviyle çalışan Hammer, İstanbul'da Bursalılar ile ilgili duyumlarının doğru olmadığını bizzat tecrübe ettiğini şu sözleriyle ifade eder:

> "İstanbul'da Bursa sakinlerinin dindar Müslüman ve yabancılara karşı samimiyetsiz olduklarından bahsedilir. Biz Bursa'da bunun tam tersini yaşadık. Hatta İstanbul'a göre Bursa'da bize o kadar samimi ve içten davrandılar ki, görmek istediğimiz türbe ve camilerde bize sorunsuz gezme özgürlüğünü sundular."[326]

Hammer'ın bir topluluk ile ilgili söylenen önyargılı sözlere hemen inanıp, ona göre bir tavır ve tutum sergilememesi kayda değerdir. Bu yaklaşımı sayesinde hayata ve insanlara dair hayatı boyunca hem daha fazla deneyim kazanmış, hem de hayatı yaşayarak öğrenmiştir. Nitekim söylenilenlerin aksine, Bursalıların kendilerine karşı samimi ve içten davrandıklarını ve onlardan memnun kaldıklarını dile getirmiştir. Hammer, Bursalıların yabancılara karşı tutum ve davranışlarını analiz edip, gözlemlerinden seyahatnamesinde bahsetmiştir.

[324] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.101.
[325] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.17.
[326] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s. 67.

2.5. Coğrafi ve Mekânsal Yapısı

Bursa, denize kıyısı olan, dağ, vadi ve göller gibi doğal güzellikleri içinde barındıran yeryüzünün en güzel şehirlerinden biridir. Bu doğa ve aynı zamanda sanayi kenti Bursa'nın ilk kim tarafından kurulduğu merak konusudur ve bu konuyla ilgili Brenner de yorum yapar ve Bursa'nın coğrafi konumunu şu şekilde aktarır:

> "Bursa 46-40 derece boylam ve 39-52 enlem daireleri arasında yer alır. Bursa kentinin ilk kim tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Tarihçiler bu konuda hemfikir değildir. Plinius gibi bazıları Hannibal tarafından kurulduğunu iddia etseler de, büyük olasılıkla Romalılar arasından azat edilmiş köle ve zekiliğiyle örnek gösterilen Bitinya Kralı Prusias tarafından kurulmuştur."[327]

Bursa il sınırları zaman içerisinde değişiklik göstermiş olup, günümüzde Bursa'nın coğrafi koordinatları; kuzey enlemleri 28° 10'- 30°10' ve doğu boylamları olarak 40° 40'- 39° 35' arasındadır.[328]

Hammer da Brenner gibi, Plinius'un aktardığı bilgiye göre, Bursa'yı Kartacalı komutan Hamilkar Barkas'ın oğlu, büyük strateji ve taktik ustası Hannibal'ın[329], Bitinya Kralı'nın yanında misafir olduğu sırada kurduğunu anlatır.[330] Bursa'nın kuruluşu ile ilgili en yakın zamanda yapılan araştırma sonucunda, 2000 yıllık süre zarfını içeren tarihi kaynaklara göre, Plinius'un aktardığı Bursa'yı Hannibal'ın kurduğuna dair bilginin temelsiz olduğu ortaya çıkarılmıştır.[331]

Üç Alman seyyah; Hammer, Brenner ve Richter, Bursa kent merkezindeki Ulucami'den bahseder. Richter'in aktardıklarından anlaşıldığı üzere kendisi şehir merkezindeki büyük bir handa konaklamıştır. Osmanlılarda hanlar, hem ticaret hem de konaklama yeriydi. Hanlar, genel olarak iki veya üç katlı inşa edilirdi ve üst katlarında şehre misafir

[327] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.18.
[328] Muharrem Aydın, *Bursa İli Jeomorfoturizm Özellikleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Doktora Tezi), 2014, s.21.
[329] *Bursa Ansiklopedisi*, "Kartaca Kartalı Hannibal", İstanbul: Bursa Hakimiyet Gazetesi, 1987, s.17.
[330] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.72.
[331] Alper Can, *Güney Bithynia'da Bir Kent: Prusa Ad Olympum,* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2023, s.253.

gelen tacirler konaklardı.[332] Han, bedesten ve çarşıların arasından geçerek, Ulucami'yi ziyaret eder ve kenti şu sözleriyle tarif eder:

> "Bursa Kalesi, Uludağ'ın eteklerinde surlarla çevrili asıl Antik Kent olarak adlandırılan yerdir… Şehrin alt tarafında çarşıların arasında gizlenmiş, giriş kapısı zor bulunan en büyük camileri, Ulucami'ye gittiğimde caminin iç duvarları badana yapılıyordu. Camideki 19 aynı büyüklükteki kubbeler kare sütunlar üzerine oturtulmuştur. Diğer kubbelerden farklı olarak ortadaki 20. kubbe demirden bir kubbe kafesiyle kaplıdır ve onun altında şadırvan bulunur… Herkesin girmesine izin verilen bu camiyi, ben de ziyaret ettim. Şehir merkezinden kaplıcalara doğru gidildiğinde ise Sultan II. Murat'ın ve diğer şehzadelerin türbeleri vardır."[333]

Seyyahlar Richter, Ulucami'nin mimari unsurlarından kubbe ve şadırvanına değinmiştir. "Herkesin girmesine izin verilmiş olan camiyi, ben de ziyaret ettim…" sözleriyle Richter, Bursa'da etnik köken ve din ayrımı yapılmadığını ve isteyen herkesin Müslümanların kutsal ibadet mekanlarına girmesine izin verildiğini vurgulamıştır. Richter, tarihi milattan önceye dayanan Hisar'ı, "surlarla çevrili asıl Antik Kent…" ifadesiyle belirtmiştir. Ayrıca Ulucami'nin konumu ile ilgili bilgi veren Richter, Hisar'a göre Ulucami'nin konumunu tarif edip, Ulucami'nin şehrin alt tarafında olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda seyyahın ifadelerinden Ulucami'nin etrafında çarşıların olduğu anlaşılmaktadır. Richter'ın, Ulucami'nin giriş kapısını zor bulmasının sebebi ise, Ulucami'nin birden fazla kapısının olması ya da seyyahın ziyaretinin Ulucami'nin restore edildiği bir zamana denk gelmesinden kaynaklanıyor olabilir, nitekim Ulucami'nin iç duvarlarının badana yapıldığından bahsetmektedir.

1834'te Bursa'da araştırmalar yapan Texier, kent merkezinde kervansaraylar, bedesten ve çarşı bulunduğundan ve buradaki mahallelerde Türklerin ikamet ettiğinden bahseder.[334] Bursa'nın kent merkezinde ve çevresinde de 62 han bulunmaktaydı. Ticaret ve el sanatları ürünlerinin satışı merkezde faaliyet gösterirdi. Oteller, ticarethaneler ve depolar da yine şehrin merkezinde toplanmışlardı.[335] Şehrin en gelişmiş, toplumun ihtiyaçlarını karşılayabileceği mekânları, binaları ve dükkanlarıyla ve aynı zamanda

[332] Hasan Basri Öcalan, "Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat (XVII. Yüzyıl) ", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1996, s.90.
[333] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss. 406-408.
[334] Charles Texier, *"Küçük Asya" Bithynia,* haz. Raif Kaplanoğlu, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yay., 1997, s.174.
[335] Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 369.

tüccar ve esnafların çalışıp ticaret yapabileceği yerin, kent merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyahlar seyahatnamelerinde; Bursa şehir surlarını, Tophane, Setbaşı, Çekirge ve Muradiye semtlerindeki camileri, kaplıcaları ve Uludağ'ın eteklerindeki türbeleri anlatmışlardır. 1855 depreminin sonrasında Ahmet Vefik Paşa'nın gerçekleştirdiği modernleşme sürecinde; belediye, hükümet konağı, postahane, hastane ve tiyatro gibi yeni binaların oluşumuyla Bursa kent merkezi farklı bir görünüme bürünmüştür.[336] Dolayısıyla 1855'ten önce Bursa'ya seyahat eden Alman seyyahlar modernleşme sürecinde yapılandırılan binaların hiçbirinden bahsetmemektedirler.

I. Meşrutiyetle ilerlemeye devam eden modernleşme hareketlerinin biri de sanatsal alanda gerçekleşmiştir. Bursa'da 1879-1882 yılları arasında valilik yapan Ahmet Vefik Paşa, Bursa sosyal etkinlik alanına tiyatro sanatını getirmek istemiş ve 1879'da Avrupa tarzı Fransız usulünü yansıtan bir tiyatro yaptırtmıştır. Fransız tiyatro eserleri Türkçeleştirilmiş ve tiyatroda izleyicilerle buluşturulmuştur.[337]

Hammer seyahatnamesinde Bursa'nın çaylarından, İznik Gölü'nden bahsetmektedir ve Bursa'dan İznik'e yolculuk eden Hammer'in yol tarifinden de anlaşıldığı üzere, Marmara Denizi'nin güneyinde kıyısı bulunan Bursa, geniş araziye yayılmış; dağlardan, kayalardan, verimli vadi ve ovalardan oluşmaktadır:

> "Umurbey Köy geride kaldığında gözüken dağ geçidi yolundaki İznik Gölü, Gemlik'e dökülür. Sölöz'den İznik'e göl boyu bir yol vardır. İznik yolunda Sölöz ve İznik arasındaki tek köy olan Çataltepe Köyü'nden geçtik, bu köyün ismini çataldan almasının sebebi muhtemelen iki piramide benzeyen kayalar arasında dağın bir yamacında olmasından dolayıdır."[338]

Seyyah Brenner, Mudanya'dan Bursa'ya doğru gelirken, sayısız dut ağaçlarıyla çevrili vadinin; su ve kumlarla kaplı, labirente benzeyen yollarından geçmenin mümkün olmadığını aktarıyor.[339] Sokakları için ise şu ifadeleri kullanıyor: "Bursa'nın sokakları,

[336] Zeynep Dörtok Abacı, *a.g.t.*, s.175.
[337] Turgay Akkuş, *a.g.e.*, s.169.
[338] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 90-98.
[339] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.17.

dar, eğri, iç karartıcı ve temiz değil; ama tüm sokaklar kaldırımla döşenmiştir."[340] Bursa'nın sokaklarıyla ilgili benzer ifadelere Çadırcı da eserinde değinmiştir. 19. yüzyılda Bursa'nın sokakları dar ve düzensizdi. Üç büyük caddesi ile evler birbirlerinden ayrı, aralarında ise sebze ve meyve bahçeleri ya da boş alanlar bulunuyordu. Bursa'nın binaları klasik Osmanlı yerleşim düzeninde olduğu gibi alçak ve tek katlıydı. Etnik ve dinsel gruplara göre mahalleler birbirinden ayrılıyordu.[341]

Brenner, Bursa'nın doğasını, vadisini ve Uludağ'ını büyüleyici bulurken, aynı kelimeleri sokaklarını tanımlarken kullanmadığını görüyoruz.

2.5.1. Bursa Merkezi ve İlçeleri

Bursa yüzölçümü ile Türkiye'nin en büyük şehirleri arasındadır. 1924'te yapılan Bursa Ticaret Müdürlüğü ve 4 numaralı Ticaret vekaleti mecmuasının aktardığı kayıtlara göre Bursa vilayetinin yüzölçümü Bursa merkez kaza ve diğer kazalarıyla birlikte bütün vilayet 13.156 km^2 dir.[342] Bursa'nın 17 ilçesi vardır, bunlar; Osmangazi, Nilüfer, Yıldırım, Kestel, Mudanya, Karacabey, Gürsu, Keles, Orhangazi, Harmancık, Orhaneli, Yenişehir, Mustafakemalpaşa, Büyükorhan, İznik ve İnegöl'dür.

Hammer Bursa seyahatine ilk olarak Mudanya'dan başlar ve diğer günlerde de ilçelerini ve Bursa merkezini gezer, Uludağ'a çıkar ve Gemlik Körfezi üzerinden İznik'e doğru yolculuk eder. İznik ilçesinde Antik Çağ'a ait izler arar. Brenner de Mudanya'dan Bursa'ya gelir, Bursa'nın merkezinde konaklar, Uludağ'a çıkar ve ilçelerinden Gemlik'e seyahat eder. Richter ise, Mudanya ilçesinden, daha sonra Balat'tan geçerek şehrin merkezine gelir ve bir handa konaklar. Şehrin merkezinde; Çekirge Kaplıcalarını, Tophane'yi, Ulucami'yi ve Abdal Murad Tekkesi'ni ziyaret eder.

[340] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.56.
[341] Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 369.
[342] Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, *a.g.e.*, s.17.

2.5.2. İklim ve Toprak Yapısı

Bursa, Karadeniz iklimi ve Akdeniz iklimi arasındaki geçiş bölgesinde olmakla birlikte, Bursa'da genellikle Akdeniz iklimi hâkimdir.[343] Richter'in, Bursa'ya ilk geldiği gün 30 Mayıs'ta hava sıcaklığı aniden değişir. Deniz kenarından vadiye doğru ilerledikçe havanın bir anda daha sıcak ve boğucu olduğunu fark eder. 1 Haziran'da havanın güzel olması sebebiyle sabah 7:30'da atıyla Uludağ'a çıkmaya karar verir, fakat yol boyu etrafını saran sis ve ara ara yağan sağanak yağmur yüzünden güzel manzaradan mahrum kaldığını ifade eder.[344] Bursa iklimi üzerinde coğrafi konumu etkilidir ve Bursa halkı tarafından gün içerisinde havanın aniden değişebileceği bilinir.

Brenner, deniz kıyısından şehre doğru ilerledikçe hava sıcaklığının değiştiğini fark eder. İstanbul'un havasına göre Bursa'nın havasını daha temiz ve yumuşak bulduğunu, toprağının da İstanbul'a göre daha verimli, doğasının da daha güzel olduğunu ifade eder. Bahar mevsiminde Bursa'ya gelen Brenner gözlemlerini şu ifadelerle aktarır: "İstanbul'da henüz goncalar çiçek dahi açmamışken, bahar bu şehre bir ay önce gelmiştir."[345] Bursa ve İstanbul'un doğası, iklimi ve toprak verimliliği arasında bir karşılaştırma yapıp, gözlemlerini aktarmıştır. Türk seyyah Mehmed Ziya Bey de Bursa'nın verimli topraklarıyla ilgili şu cümleyi kurar: "Binlerce asırdan beri biriken verimli toprak, bu iklimde, bitkilerin yetişmesi için gereken gücü harikulade bir hale getirmiştir. "[346]

Seyyahlar tarafından Bursa'nın verimli toprakları olduğuna, sahip olduğu çeşitli bitki örtüsünden dolayı fark edilir. Seyyah Brenner'in yorumuna göre, Bursalıların daha çalışkan olması sebebiyle, Antik Trakya deniz kıyısında tek tip ot bulunurken, Bursa'nın bitki örtüsü daha bereketli ve çeşitlidir. Uludağ'da tepelere doğru ilerledikçe bol miktarda olan bitkilerin çeşitliliği de değişir. Dut, meşe, kestane, ladin ve diğer yapraklı ağaçlar devasa dağı oluşturur. [347] Uludağ'da (Keşiş Dağı) geziye çıkan Mehmed Ziya, ormanda en çok meşe ve gürgen ağacı olduğundan bahseder ve gözlemlerini aktararak: "Keşiş'in ormanları gibisi dünyada nadir bulunur" ifadesiyle,

[343] Yılmaz Akkılıç, "İklim", *Bursa Ansiklopedisi*, C.1-4, Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Yay., 2002, s.286.
[344] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss.401-404.
[345] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.14-15.
[346] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.100.
[347] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.16-48.

Uludağ'ın güzelliğini, ormanlarındaki ağaçların intizamını ve büyüklüğünü hayran dolu sözlerle vurgular.[348]

2.5.3. Doğal Kaynakları

Bursa doğal kaynakları açısından zengin bir şehirdir. Özellikle sıcak su kaynakları iyi değerlendirilmek amacıyla hamamlar ve kaplıcalar inşa edilmiştir. Bursa'nın kayalarından şehre doğru akan sıcak ve kristal berraklığında soğuk sular; çeşmelere, fıskiyelere, kanallara ve kaplıcalara ulaşır. Bursa'yı eski çağlardan beri Doğu'da ve Batı'da geniş çapta üne kavuşturan, kaplıcalarına akan yedi şifalı sıcak su kaynağı vardır. Üç soğuk su kaynağı; Pınarbaşı, Gökdere ve Akçağlayan (Mir Ali Şir) Nilüfer çayında birleşir ve bu sular şehrin ilçelerine taksim edilir.[349] Mehmed Ziya Bey de, Bursa'nın en leziz ve hafif sularına değinmek ister. Bunlar; Gökdere Boğazı'ndan çıkan Kavak Suyu, Kasr-ı Hümayun civarından gelen Gümüş Suyu ve Keşiş Dağı eteğinden çıkan Akçağlayan Suyu olduğunu belirtir.[350]

Bursa'daki kaplıca ve hamamların zenginliği de Bursa'dan çıkan şifalı sulara bağlıdır. Bursa'nın ünlü başlıca kaplıca ve hamamları şunlardır: Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kükürtlü Kaplıcası, Kara Mustafa Hamamı, Çekirge Sultan Kaplıcası, Vani Mehmet Hamamı ve Boyugüzel Hamamlarıdır.[351] Hammer'ın değindiği kaplıcalar haricinde Fatma Fahrünnisa Hanım, Eski Kaplıca yanında, armut şeklinde havuzu olan, suyu çelikli Armudlu Kaplıcası'nı da Bursa'nın sıcak ve madenli sularına sahip kaplıcaları arasında saymıştır.[352] Richter, İstanbul'da eline geçen mektuplarda Bursa kaplıcalarının romatizma hastalıklarına iyi geldiğini öğrenmiştir. O da Çekirge Kaplıcasına gider ve suyunun orta sıcaklıkta, kokusuz ve tatsız olduğunu belirtir.[353] Richter'in belirttiği gibi romatizmal hastalıkların ve diğer başka hastalıkların tedavilerinde de doktorlar tarafından kaplıcalarda tedavi görmek önerilebilmektedir.[354]

[348] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.100.
[349] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 16-22.
[350] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.101.
[351] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 21-29.
[352] Fatma Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, s.32.
[353] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss. 402.
[354] Sezer Erer, Ayşegül Demirhan Erdemir, *a.g.m.*, s.47.

Brenner de Bursa'nın hamamlarıyla ünlü bir şehir olduğunu belirtir ve Avrupa'daki termallerle karşılaştırırken şu ifadeleri kullanır:

> "Tabi ki buradaki kaplıcalara, Karlsbad'a, Pyrmont'a ve Spaa'nın mineralli sularında şifa bulmak için gidilen sıklıkta gidilmiyor. Bizlerdeki gibi banyo yapıp aynı zamanda konaklayabileceğiniz yerler değildir. Mineralli suyun kaynağı şehirden yarım saatlik uzaklıkta şehrin güneyindeki yamaçtan gelmektedir. Bu şehirde en çok bahar aylarında güçlenmek, mesela romatizma gibi hastalıklara şifa bulmak için kaplıcalara gidilir. Kaynaklar; sıcaklığın derecesine ve içerik özelliklerine göre farklılıklar göstermektedir. Bazı kaynaklardan daha fazla sülfür ya da demir gelmektedir."[355]

Brenner, Avusturya'daki kaplıcalar ile Bursa'daki kaplıcalar arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Avusturyalıların daha sık kaplıcalara gittiklerini ve gittikleri kaplıcalarda konaklama imkânlarının bulunduğuna değinir. Ayrıca Bursa'daki kaplıca sularının içerik özelliği ve sıcaklığı bakımından farklılıklar gösterdiğini belirtir. Bugün Bursa'da Yeni Kaplıca ve termal oteller gibi çeşitli kaplıcalara yatılı gitmek isteyenler için imkânlar sunulmaktadır.

Bursa kaplıcalarını ele alan Schneider da, kaplıcaların günlük ziyaretçi sayısının ortalama 100 ile 1000 kişi olduğunu belirtir ve suyun kimyasal özelliklerinin analizini detaylı olarak okuyuculara aktarır. Bursa'nın su kaynağı açısından çok zengin olduğunu ve maden sularının da meşhur olduğuna değinir.[356] Schneider'ın ifade ettiği gibi kaplıca suları şifalıdır ve maden sularından oluşmaktadır. Bursa kaplıcaları arasında Karamustafa Kaplıcasının, ortalama 53,4 °C sıcaklığında, üç farklı su ve derecelerden oluşan suyu ile en yüksek radyoaktiviteye sahiptir. Bu kaplıca suyu; sodyum, magnezyum, potasyum, kalsiyum, demir, klorür, bikarbonat, florür, sülfat ve nitrat içermektedir.[357]

Hammer Bursa'nın suyuyla ilgili tespitini şu sözleriyle aktarır: "Bursa'da sıcak ve soğuk su kaynaklarının birbirine yakın olmasında hiçbir gariplik yoktur, çünkü pek çok

[355] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss. 44-47.
[356] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.17-18.
[357] Sezer Erer, Ayşegül Demirhan Erdemir, *a.g.m.*, s.48.

yerde yan yana çıkarlar, birinin sıcaklığı, diğerinin buz gibi soğukluğunu etkilemez."[358] Brenner de Hammer gibi yan yana olan kaynakların birinden kaynar su, diğerinden buz gibi soğuk su gelmesini enteresan bulur.[359] Murad Hüdavendigar'ın Çekirge'deki türbesini ziyaret eden Türk seyyah Fatma Fahrünnisa Hanım da, türbenin bahçesinde bulunan şadırvanın etrafındaki sekiz tane musluğun, dördünden soğuk ve dördünden sıcak su gelmesine değil de, en çok borular vasıtasıyla gelen suların aynı musluktan ilk önce soğuk daha sonra sıcak akmaya başlamasına şaşırır.[360]

Bursa şehrinin en önemli özelliklerinden biri; su ve şifalı su kaynaklarının bol olmasıdır. Bursa'yı ziyaret eden tüm seyyahlar Bursa'nın doğal kaynağı şifalı sularından, kaplıca ve hamamlarından bahsetmiştir.

2.5.4. Doğal Güzellikleri

Bursa geniş bir araziye yayılmış, yeşilliği bol, doğal güzellikler açısından zengin bir şehir olarak, seyyahlara eşsiz manzaralar sunmaktadır. Alman seyyahlar; Brenner, ve Richter Uludağ'ı büyüleyici güzellikte bulmaktadırlar.[361] Richter, Uludağ'ı ve uçurumlarını anlattıkları kadar baş döndürücü bulmaz. Uludağ'ın zirvesinin en güzel çayırlarla kaplı olduğunu belirtir.[362] Hammer, Uludağ'a çıkan gezginler ile ilgili şu bilgiyi aktarır: "Gezginler, Uludağ'ın tepesinde muhteşem güzellikteki güneşin doğuşunu seyretmek istediklerinde, geceyi burada geçirirler."[363] Mehmed Ziya Bey ise, seyahatnamesinde Bursa'nın en güzel manzaralarının, Uludağ yolu üzerindeki Maksem Mahallesi'nin üst tarafından seyredilebileceğini belirtir.[364]

Hammer, Uludağ'ın doğusuna doğru giden yolda yarım saat çıktıktan sonra sık ağaçların arkasına saklanmış, kayalardan yapılmış mükemmel bir amfi tiyatrosu görür. Uludağ'da bir amfi tiyatrosu olduğu kaynaklarla tespit edilememiştir. Uludağ'ın yaylalarını sayar, bunlar; Erikli Yayla, Kaplıkaya, Tefferrüç, Elma Çukuru Yaylası,

[358] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.22.
[359] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s. 45-46.
[360] Fatma Fahrünnisa Hanım, a.g.e., s.27.
[361] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s. 16.
[362] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, ss. 405.
[363] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.80.
[364] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.101.

Sobran Yaylası, Gökdere Vadisi, Gaziyayla (Kadıyayla) ve bu yaylaların üst tarafına kalan Kirazlı Yayla'dır. Sultan Orhan'ın Bursa'yı kuşatmaya Uludağ'daki Gaziyayla'dan başladığına ve bu yüzden yaylanın adını "Gaziyayla" verdiklerine değinir.[365] Bursa'nın en güzel mesire alanlarını sıralar, bunlardan ilk üçü; Pınarbaşı, Cennet Kanyonu ve Karanfil Parkı'dır. Diğerleri; Fıstıklı (Armutlu), Kaplıkaya, Çamlıca, Abdülmümin Köşkü, Asa Pınarı ve Sobran Çayırı mesire alanlarıdır.[366] Hammer'ın bahsettiği mesire alanlarından daha önce Evliya Çelebi seyahatnamesinde bahsetmiştir. Bu mesire alanları ve yaylalar şunlardır: Mesîregâh-ı Fısdıklı, Teferrücgâh-ı Karanfilli, ferahgâh-ı Kaplıkaya, safâgâh-ı Çamlıca, ârâmgâh-ı Kasr-ı Abdülmü'min, ziyaretgâh-ı Ayn-ı Asâ, sürûrgâh-ı Kadı Yaylası, menzil-i Gâzî Yaylası ve menzil-i Sobran'dır.[367]

Hammer, Gökdere'nin doğal güzelliğinden bahseder ve Uludağ'ın muhteşem yamaçlarından akarak şehirden geçen tek dere olduğunu belirtir. Pınarbaşı'nın yarım saatlik doğusunda kalan kartpostal güzelliğinde bir yer olduğunu ifade eder. Şu sözlerinden de Bursa'nın doğal güzelliğinden etkilendiğini ve Bursa'yı aynı zamanda ticaret alanında başarılı gördüğünü anlayabiliriz: [368] "Osmanlılar, Bursa'yı doğal güzellikleri yüzünden başkent seçmediler; fakat Bursa ticaret alanında başarılı olmasaydı da, sırf doğasının güzelliği Doğu'da şanının yayılması için yeterli bir sebep olurdu."[369]

Üç Alman seyyah; Brenner, Hammer ve Richter, Abdal Murad'ın Türbesi'nin manzarasının çok güzel olduğundan bahsederler.[370] Richter, dik orman yolundan yukarı doğru tırmanarak, ıssız bir yerde bulunan Abdal Murad'ın tekkesine varır. Tekke kestane ve selvi ağaçlarının gölgesindedir ve oradan Mudanya Körfezi'ne kadar olan muhteşem manzaranın tadını çıkarır.[371]

Fatma Fahrünnisa Hanım da Bursa'nın doğasından çok etkilenmiş ve şu sözleriyle hayranlığını ifade etmiştir: "Aman Yarabbi! Bu ne ulvi güzellik. Sanki Tanrı baharın

[365] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.74-77.
[366] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.13-14.
[367] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.19-20.
[368] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.13-77.
[369] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.15.
[370] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.57., Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.44.
[371] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 409.

güzelliklerini dağıtırken Bursa'ya pek büyük bir özellik bahşetmiş. Bu ne bereketli toprak, ne kadar çeşitli ve rengarenk çiçekler."[372]

2.5.5. Bursa'nın Mimarisi

Bursa mimarisiyle tarihi ve kültürel zenginliğe sahip, Türkiye'nin en önde gelen şehirleri arasındadır. Ayrıca UNESCO Dünya Miras Listesi'nde olan Bursa'nın mimari yapıları bulunmaktadır. Bursa sahip olduğu camileri, türbeleri, hanları, kaplıcaları, hamamları ve Osmanlı tarihini yansıtan evleri ile köklü tarihini günümüze taşımaktadır.

Alman seyyahların seyahatnamelerinde Bursa'nın evlerini, saray, cami, türbe ve kaplıca gibi tarihi mekânlarını ele aldıklarını görmekteyiz. Bursa'da seyyahların gördüğü ünlü mimari yapılar, önceki yüzyıllardan kalan eserlerdir. 1520 ve 1801 Bursa yangınlarında ve 1854 depremlerinde birçok yapı yanmış, göçmüş ve zarar görmüştür.[373] Bu faktörleri de göz önüne alarak, seyyahların Bursa mimarisiyle ilgili görüşleri aktarılacaktır. Bizans yönetimi zamanında Bursa etrafı çevrili Hisar içinden oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa olmasıyla, yerleşim şehir hisarının dışında genişlemeye başlar ve yeni mimari yapılar inşa ettirilir. Osmanlı Sultanlarının şehirlerde uyguladıkları bir kentleşme modeli vardı. Bu kentleşme modeli ilk kez Orhan Gazi ile 1339'da bugün kentin merkezi konumundaki külliyeyi yaptırtmasıyla başlamıştır. Hisar dışında caminin etrafında; medrese, hamam, imaret ve han (bedesten) ile Orhan Gazi Külliyesi oluşturulmuş ve Anadolu'dan getirtilen Türkler için külliyenin etrafında yeni mahalleler kurulmuştur. Orhan Gazi'den sonra devleti yöneten dört sultan da, 1453'e kadar kendi isimlerini verdikleri külliyeleri yaptırtmışlardır.[374]

[372] Fatma Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, s.36.
[373] Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, (İstanbul: Cenkler Mtb., 1982), s.25.
[374] Neslihan Dostoğlu, "Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi", *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat, Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2006-Bursa)*, ed. Cafer Çiftçi, 1.b., Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., 2006, ss.264-265.

2.5.5.1. Ev Yapıları

İlk defa gezilen bir şehirde, elbette ki ev yapıları da seyyahların gözlem odağında olacaktı. Seyyahlar; Bursa'nın evlerinin hangi malzemelerden yapıldığını seyahatnamelerinde aktarmışlardır. Richter: "Bursa'nın evleri; taştan, kiremitten veya tahtadan yapılmıştı" [375] ifadelerini kullanırken, Brenner: "Bursa'daki çoğu bina İstanbul'daki gibi tahtadan yapılmaktadır" [376] sözleriyle Bursa'nın ev yapılarını, İstanbul'daki ev yapılarına benzetir.

Bursa'nın fethinden sonra kurulan Bursa'nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Cumalıkızık'daki ahşap konutların yapımında örneğin; kerpiç, moloz taşı ve kayrak taşı gibi malzemeler kullanılmıştır. Bu evlerde onarıma gerek duyulduğunda ise kerpiç dolgu yerine tuğla dolgu tercih edilmiştir.[377] 17. yüzyılda ise ev yapımında, kerpiç yapı sisteminden, delikli duvar olanağı sağlayan ahşap yapı sistemine geçilmeye başlanmıştır.[378]

Hammer, Bursa'da yaşanmış olan yangın felaketine değinir ve şu sözlerle evleri tasvir eder: "Bursa'da taştan, tahtadan ve tuğladan evler vardır ve Mudanya'daki evler ise harabe, yıkık döküktür. Bu yüzyılın başlarında yaşanan şiddetli bir yangınla küle dönen bu şehir, yeni yeni ayağa kalkmaya başlıyor."[379]

Bursa'nın şehir merkezindeki büyük bir handa konaklayan Richter, kaldığı odayı şöyle tarif ediyor: "Avlunun ortasında, güzel boyanmış, küçük ama samimi, güzel bir halısı olan, üç tarafı pencereli ve içini herkesin görebildiği bir odada kalıyorum."[380] Richter'e Bursalılar, muhtemelen yabancı olduğu için üç tarafı pencereli ve içi gözüken bir odayı vermişlerdir. O tarihlerde Bursa'ya çok sıklıkla yabancı araştırmacı veya seyyah gelmediğinden, ona göz önünde olan bir odayı kiralamışlardır. Richter, odanın samimi,

[375] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 409.
[376] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.56.
[377] Z. Sevgen Perker, Nilüfer Akıncıtürk, "Geleneksek Cumalıkızık Evlerinde Ahşap Konut Sistemi", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2011, ss.42,43,44.
[378] Ömer Düzbakar, "17. Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Konut Ve Konut Terminolojisi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1, s.88-89.
[379] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.2
[380] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 401.

güzel boyanmış ve güzel bir halısı olduğuna değinir. Buradan da Bursalıların nezaketen misafirlere özen gösterdiklerini ve misafirlerinin kalması için güzel bir odayı seçtiklerini anlıyoruz.

18. yüzyıl Bursa arşivlerine göre, Bursa'daki tüm evlerin; çeşmeli bahçesi, ahırı, hamamı, tuvaleti ve bazılarının da havuzu bulunurdu.[381] Brenner, Doğulular için "bahçelerinde çeşme olmasına özen gösterirler" ifadelerini kullanmıştır.[382] Schneider'ın da, Bursa'daki evlerin sokağa değil, avluya baktığı dikkatini çekmiştir.[383]

Osmanlılar, çiçekli bahçeleri aşırı güzel bulduklarından, genellikle iki katlı ve bahçeli evlerde otururdular. İki katlı evlerinin, ikinci katında çatıyla örtülü verandaları olurdu ve buradan denize veya bahçeye bakan kısmına da, onlara ferah geldiğinden ve orda manzaraya karşı oturduklarında yaşadıklarını daha fazla hissedebildiklerinden bu kısma "hayat" derlerdi. Sosyo-ekonomik durumlarına göre evlerinin büyüklüklerinde ve mimarisinde de farklılıklar görülürdü.[384]

Texier de, Bursa'nın evleri genellikle ahşaptan yapılmıştır ifadelerini kullanmıştır. Alt katları tuğladan yapılan evler sadedir. İç kısımda mermerden merdiven bulunur. Bursa'nın evlerinin çok güzel manzarası vardır.[385] Texir de evlerin yapısını ve hangi malzemeden yapıldığını gözlemlemiş ve seyahatnamesinde evlerin iç mimarisinden de bahsetmiştir. Texier'in Bursa'nın evlerinin çok güzel manzarası olduğu dikkatini çekmiştir.

[381] Abdurrahman Kurt, *a.g.e.*, s.127.
[382] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s 65-66.
[383] Eliza Cheney Abbott Schneider, *a.g.e.*, s.50.
[384] Hikmet Mimar, *Türk Mi'marı,* Türk Yurdu, Ankara, 1928.ss.4-98.(akt. Kurt, 1998, s.127).
[385] Charles Texier, haz. Raif Kaplanoğlu. *a.g.e.*, s.173.

2.5.5.2. Tarihi Mekânlar: Saray, Cami, Türbe ve Kaplıcalar

Büyük bir araziye kurulmuş, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış Bursa, köklü bir tarihe sahip olduğu gibi tarihi mekânlar, farklı mimari yapılar açısından da zengindir. Bursa'yı ziyaret eden Brenner ve Hammer, Osmanlı padişahlarından Orhan Gazi, I. Murad ve Yıldırım Bayezid'in yaşadığı sarayı merak etmişlerdir. Bu sebeple Bursa Sarayı'nı bir diğer ismiyle Bey Sarayı'nı görmek isteyen Brenner, gittiği yerde sarayı göremeyince: "Bey Sarayı'ndan eser yok"[386] cümlesini kurar. Şehrin surları etrafında gezen seyyah Hammer: "Osmanlı Hanedanı'nın ilk sarayından yıkıntılar ve bir duvar haricinde hiçbir şey kalmamıştır ifadelerini" kullanır.[387] Bursa Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğu dönemde yaptırılmış Bey Sarayı, başkentin Edirne ve daha sonra İstanbul olmasıyla önemini yitirmiştir ve bugün Bey Sarayı yerinde başka bir yapılaşma bulunmaktadır.[388]

Seyyah Hammer, şehrin en büyük mimari yapısı ve camisi Ulucami'nin üç Sultan tarafından yapıldığını aktarır, bunlar: "Murad Hüdavendigar, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Sultan Mehmed'dir. Murad Hüdavendigar ile başlayan Ulucami'nin yapımı, oğlu tarafından devam ettirildi ve torunu tarafından da tamamlandı." ifadelerini kullanmıştır. Doktor Osman Şevki'nin eserinde Ulucami ile ilgili aktardığı bilgi, Hammer'in verdiği bilgiyi doğrular niteliktedir. O da Ulucami'nin yapımının 1397'de başladığını ve 1430'da bittiğini belirtir. Üç Sultan tarafından caminin inşasının devam ettirilmesinden dolayı, camiye tek bir isim verilmesi yerine Ulucami denilmiştir.[389] Ulucami'nin üzerindeki 1398 tarihli kitabeye göre ise Ulucami, Yıldırım Bayezid'in emri ile yapılmıştır ve mimarı da Ali Neccar'dır[390]. Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan Ulucami'nin doğu ve batı köşelerinde iki minaresi mevcuttur. Ulucami, dikdörtgen planlı 55×69m ölçülerine sahip, 12 ayak üzerinde 20 kubbeli bir camidir. 20 kubbeden biri camlı kubbedir ve camlı kubbenin altına denk gelen bir şadırvanı vardır.[391] Ulucami'nin kuzey taç kapısı haricinde, doğu ve batı cephelerinden birer kapısı daha

[386] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.28.
[387] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.42
[388] Mustafa Çağhan Keskin, "Bursa'da IV. Mehmed Sarayı", *Belleten*, Cilt: 84/Sayı: 300, Ağustos 2020; ss.585-588.
[389] Doktor Osman Şevki, *a.g.e.*, s.70.
[390] Baykal, *a.g.e.*, s.100-101.
[391] Raif Kaplanoğlu, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*, 1.b., Bursa: Yenigün Yay., 1994., s.118-119.

bulunmaktadır. Caminin batı yönündeki ilk minaresinin Yıldırım Bayezid tarafından yaptırıldığı, doğusundaki minarenin ise Çelebi Sultan Mehmed ya da Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde tamamlandığı aktarılmaktadır.[392] Hammer, Ulucami'yi şu sözleriyle tarif eder:

> "Ulu Cami, Bursa camilerinin en büyük ve en güzel camisidir. Her kenarından 100 adım olacak şekilde mükemmel bir dikdörtgen yapıdaki bu caminin 20 kubbesi vardır. Cami iki minareli, üç kapılıdır ve tavanının tam ortasına denk gelen açık bir kubbesi vardır. Bu açık kubbenin de tam altına denk gelen büyük kare formunda bir şadırvan vardır. Bu açık yuvarlak kubbeden yayılan ışıkla, caminin içi aydınlanmaktadır ki, camisi yukarıdan aydınlanan ve ortasında şadırvan olan bir camiye biz şimdiye kadar ne İstanbul, ne Edirne ve ne de Kahire'de rastladık. Diğer camilere göre bu caminin kadınlar mahfili, diğer camilere göre daha büyük ve daha güzeldir. Caminin duvarlarında çok büyük boyutlarda hat sanatıyla yazılmış Kuran'dan yazılar mevcuttur."[393]

Hammer seyahatnamesinde, Ulucami'nin büyüklüğü, planı ve estetiğiyle ilgili bilgiler sunmaktadır. Seyyah Ulucami'nin bir şadırvanı olduğuna değinir ve daha önce hiçbir şehirde şadırvanı olan bir camiyi görmediğini aktarır. Caminin mimarisine dair ayrıntılar vererek, minare, kubbe, kapı sayısını belirtir. Ayrıca caminin kadınlara özel büyük ve güzel bir mahfili olduğunu vurgulamaktadır.

Mehmed Ziya Bey de Bursa seyahati esnasında Ulucami'yi ziyaret eder ve Ulucami'nin iç mimarisine değinir. Caminin duvarlarına nakşedilmiş ayetler ve hadisler olduğunu belirtir ve mihrabının süs öğelerini beğendiğini ifade eder. Bursa'nın en büyük camisinin içindeki paye sütunlarında hat sanatıyla Allah'ın isimlerinin yazılı olduğundan bahseder ve rengarenk camlarından içeriye giren ışığıyla caminin daha güzel bir havaya büründüğünü anlatır.[394]

Ulucami'yi ziyaret eden Brenner de, Hammer gibi en çok Ulucami'yi beğenir ve Bursa'daki camilerden sadece Ulucami'den bahseder ve şu sözleriyle camideki hislerini aktarır:

[392] Doğan Yavaş, "Bursa Ulucamii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:42, İstanbul, 2012, s.88-89.
[393] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.30-32.
[394] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, ss.83-85.

> "Ulucami büyüklüğünden ve ince düşünülmüş mimari dokunuşlarla ortaya çıkan yapı olmasından dolayı, Sultan Orhan'ın yaptırdığı ilk camiden daha güzeldir. Ulucami'nin planının sadeliği, gizemli ışık gölge oyunu ve tüm binaya hakim olan ciddi sessizlikle tezat oluşturan ışıltılı pınarın melankolik yankısı, burayı ziyarete gelenlerde hayranlık ve bağlılık duygusunu uyandırıyor. Sadece caminin lambalarının sıralanışı düzenli ve büyüklüklerine göre olsaydı, bu heybetli cami çok daha güzel gözükecekti." [395]

Seyyah Brenner, Ulucami'deki atmosferi ince ayrıntılarıyla betimler, içindeki şadırvanın yaydığı akustik su sesinden ve caminin ışığının ahenginden etkilendiğinden bahseder. Diğer seyyahlardan farklı olarak, camiyi ziyarete gelenlerin hislerini algılamaya çalışan Brenner, seyahatnamesinde Ulucami'ye gelenlerin camiye olan hayranlık ve bağlılık duygularını aktarmaktadır.

Seyyah Richter de, Ulucami'nin şadırvanından bahseder ve caminin duvarlarındaki Kuran yazılarının bazılarının hat sanatıyla yazılı olduğunu ve caminin içinde Kuran okumak isteyenler için kitaplığın olduğunu aktarır. [396] Richter, 1786'da Münzevi Abdullah Efendi'nin, Ulucami'nin bir bölümüne kurmuş olduğu kütüphaneden bahsetmektedir. [397] Seyyahlar, görkemli Ulucami'yi incelemeye almışlar, iç ve dış mimarisinden bahsetmişler ve en beğendikleri caminin Ulucami olduğunu belirtmişlerdir.

Üç Alman seyyah, Brenner, Hammer ve Richter, Orhan Gazi'nin de aynı çatı altında olduğu, Osman Gazi Türbesi'ni ziyaret eder. 1801 yılında çıkan yangında Sainte Elie Manastırı yerine yapılan türbe yanmıştır. [398] Hammer 1804'te ve Richter ise türbeyi 1816'da ziyaret etmiştir. Richter türbelerin mimarisini ve tasarımına ilişkin şu ayrıntıyı verir: "Çok kısa bir zaman önce harabeye dönmüş bu türbe yeniden inşa edilmiştir."[399] Mehmed Ziya Bey, seyahatnamesinde Türklerin Saint Elie Manastırı'na Davud Manastırı dediklerini ve o da türbenin manastırdan dönüştürüldüğünü anlatır. Türbenin mermerden daire şeklindeki dört sütunun üzerindeki kubbe ile kaplı olduğunu belirtir. [400]

[395] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.23-24.
[396] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 408.
[397] Doğan Yavaş, "Bursa Ulucamii", TDV İslam Ansiklopedisi, C:42, İstanbul, 2012, s.89.
[398] Baykal, *a.g.e.*, s.54.
[399] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 407.
[400] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.30-31.

Baykal da Orhan Gazi Türbesi'nin zemininin Bizans mozaik parçaları ile kaplı olduğuna değinir.[401]

Charles Texier, Fransız arkeolog ve mimar, ele aldığı "Küçük Asya" yapıtında Anadolu şehirlerini; coğrafya, tarih ve arkeoloji açıdan araştırıp betimlemiştir. Bursa'nın sadece yangınlarda değil, depremlerde de birçok eseri yok olmuştur, bu da Bursa kentinin görünümünü değiştirmiştir. Bursa ile ilgili ilginç tespitlerde bulunan Texier şu ifadeleriyle Bursa'da yaşanan depremin etkilerini ve toprak yapısını anlatmaktadır:

> "Bursa'nın 1852 yılında meydana gelen büyük depremi, hafızalarda şu anda mevcuttur. Memleketin toprak oluşumu granit olduğundan, bu deprem gerçekten olağanüstü bir şeydir. Şehrin başlıca binaları bu depremde yıkıldı veya çok hasara uğradı. Şehirleri yok eden ve yutan bu kadar acıklı felaketler içinde, tarihçilerin bazı terk edilen anıtların yıkılışını kaydetmekteki ihmallerine şaşmamalıdır. Bu tür eserlerin, hangi dönem ve tarihte yıkıldığı bilinemezse de herhalde depremle yıkıldıkları kesindir."[402]

Seyahatnamelerine Texier gibi, depremin tarihini farklı aktaran yabancı seyyahlar olmuştur. Ancak Osmanlı arşiv belgeleri ve kroniklerine göre, can kayıplarının yaşandığı, ev, cami ve dükkan gibi yapıların da hasar gördüğü büyük deprem Bursa'da 1855'te meydana gelmiştir.[403]

Bursa'da yaşanan yangından önce 1793'te türbeyi ziyaret eden Brenner, türbenin mimarisiyle ilgili bilgi vermemektedir, sadece Orhan Gazi'nin de aynı çatı altında olduğu Osman Gazi Türbesi'nin Saint Elie Manastırı'ndan dönüştürüldüğünden ve giriş kapısında bir Türk davulunun asılı olduğundan bahseder. Türbenin girişindeki asılı davuldan sadece seyyah Brenner bahseder.[404] Mehmed Ziya Bey, 1804 yangınında halk arasında davulun yok olduğu söylentisini dile getirir.[405] Hammer, Osman Gazi Türbesi ile ilgili şöyle yazmaktadır:

> "Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethinden sonra eski Yunan katedralini dönüştürdüğü yere Osman Gazi, Orhan Gazi ve Orhan Gazi'nin eşleri ve

[401] Baykal, *a.g.e.,* s.53.
[402] Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. II, çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s.181.
[403] Neslihan Özaydın, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi Ve Bursa Yapılarına Etkisi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), 2017, ss.19-21.
[404] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.25.
[405] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*,s.32.

> çocukları defnedilmişlerdir. Artık bir türbeye dönüştürülen güzel Saint Elie Manastırı, simetrik bir düzende rengarenk mermer panellerle kaplanmıştır."[406]

1855 Bursa depreminden de bahseden Mehmed Ziya Bey, depremde türbenin yıkılmasıyla beraber, türbede yatanların kimler olduğuna dair bilgilerin de yok olduğunu ve depremden sonra Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin yan yana defnedilmediklerini belirtir.[407]

Bugün Osman Gazi'nin naaşının bulunduğu Saint Elie Manastırı'ndan dönüştürülen Osman Gazi Türbesi 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından yeniden yaptırılmıştır. Dört sütunun taşıdığı 16,8×16,8 m boyutlarındaki türbenin üzeri kubbe ile örtülüdür. Aynı çatı altında medfûn Osman Gazi ve Orhan Gazi, Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Tophane Parkı'nda karşılıklı iki ayrı türbeye defnedilmişlerdir. Osman Gazi Türbesi'nde Osman Gazi'nin oğlu Alaaddin, Murad Hüdavendigâr'ın oğlu İbrahim, Sultan Orhan'ın eşi Asporça Hatun ile 17 sanduka bulunmaktadır. Orhan Gazi'nin türbesinde eşi Nilüfer Hatun, çocukları Kasım ve Fatma, Yıldırım Bayezid'ın oğlu Musa Çelebi, Cem Sultan'ın oğlu Abdullah ve II. Bayezıd'ın oğlu Korkud ile isimleri bilinmeyen 14 kişinin sandukası bulunmaktadır.[408]

Hammer, seyahatnamesinde Bursa'daki Ermeni ve Rum kiliselerinin işleyişi ile ilgili bilgiler de sunmaktadır, fakat bu kiliselerin sayısı ve mekânı ile ilgili bilgi aktarımında bulunmamıştır. 19. yüzyılda Hammer'ın Bursa'yı ziyaret ettiği zamanda Setbaşı'nda Ermeni nüfusunun yoğun olmasından dolayı Ermeni kilisesi bulunmaktadır. 1831'de ise bu kiliseye bağlı bir Ermeni okulu açılmıştır ve okulda Ermeni öğrenciler eğitim görmüşlerdir. 19. yüzyıla kadar var olan bazilikal planlı kilise, Gregoryen Ermenilerin azalması ile kullanılmaz olmuştur ve yerine 19. yüzyıldan bugüne kadar gelen Katolik Ermeniler için kilise yapılmıştır. Osmanlı döneminde kiliseler kubbesiz, tavan örtüsü beşik tonoz veya kırma çatı tarzı ile yapılmıştır.[409] Mudanya'da 1924'e kadar nüfusun

[406] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss.47-48.
[407] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.31.
[408] Raif Kaplanoğlu, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*, 1.b., Bursa: Yenigün Yay., 1994., s.102-103.
[409] Sami Başak, Ayşın Özügül, "Bursa Setbaşı Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi ile Okulun İnşası Ve Mimarlık Tarihi Açısından Önemi", *Uludağ Journal of Economy and Society/ B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:35, Sayı:2, (2016), ss.205-230.

çoğunluğunu Rumlar oluşturduğu için Mudanya'da da Rum kiliseleri bulunmaktadır, bu kiliseler de Ermeni kiliseleri gibi bazilikal planlıdır.[410]

Bursa'daki Ermeni kilisesini bir Rum kilisesi ile karşılaştıran Hammer, görüşlerini şu ifadelerle belirtir:

> "Ermeni kiliseleri tasarım ve mobilya açısından Rum kiliselerinden tamamen farklı olup ferah ve aydınlıktır. Kilisede oturmak için bank veya sandalye yoktur, halı ile kaplıdır. Aynı sırada üç tane yükseltilmiş altar haricinde kilisenin içi bir Hristiyan kilisesinden çok camilere benzemektedir." [411]

Hammer, Ermeni ve Rum kiliselerinin iç mimarisini karşılaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Doğulu ve Batılı halkın dini yapılarını gezip, gözlem yapmıştır. Seyahatnamesinde Ermeniler Doğu'dan geldikleri için İranlıların ibadet biçimlerinden etkilendiğini düşünmektedir, bu sebepten dolayı kiliselerinin içini Hristiyan kiliselerinden çok camilere benzetmektedir. Rum kiliselerinde ise Rumların Eski Mısır'da yaşamış oldukları tarihin izini kiliselerine yansıttıklarını ve bu yüzden kiliselerinde Eski Mısır sanatına dair izler görüldüğünü ifade etmektedir.

Bursa kenti, mineralli doğal kaynak suları bakımından zengin olduğundan, birçok kaplıca ve hamama sahiptir. Bursa'nın kaplıca ve hamamlarının meşhur olduğunu bilen Hammer, ayrıca kaplıcaların mimarisiyle ilgili de detaylı bir bilgi sunar:

> "Bu kaplıcalardaki mimari düzen hemen hemen aynı olup, sadece ihtişamlarıyla farklılık gösterir. Bu kaplıcalar üç bölümden oluşur. Giyinme salonu (camegan), soyunma odası ile asıl banyo odası arasındaki orta kısım, son olarak büyük su havzasının olduğu banyo edilen ortak havuz. Herkesin girdiği suya girmek istemeyenler ve sadece rahatça sıcak suyla temizlenmek isteyenler için büyük havuzun olduğu salondan her birinde sıcak kaynarca çıkan küçük odalara açılan kapılar bulunmaktadır. Giyinme salonu, uzun ve geniş kare salondur. Avusturyalı vakıf kurucularının mükemmel yemek salonlarını görenlerin anlayabileceği türden, büyük pencereleri ile aydınlanan kare planlı bir giyinme salonudur. Üçüncü salon yani asıl kaplıcanın olduğu salonun tavanı, kaynar su ile dolu yuvarlak formdaki havuza denk gelecek biçimde olup, genelde çokgen formda camdan pencereli kubbedir."[412]

[410] Ersin Aydın, Ayşın Özügül, "Mudanya'nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVIII/2, (Ekim 2019), s.631.
[411] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s. 66-67.
[412] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 21-23.

Hammer kaplıcaların mimari yapısı ile detaylı bilgiler aktarmıştır. Brenner de kaplıcaları gezmiştir ve kaplıcaların yapılarını "şapellere2 benzetir ve kaplıcaların kubbelerinin şu özelliğine değinir: "Kurşun ile kaplı kubbeleri, kaplıcanın içine ışık girmesini sağlayan cam yüzeyli yuvarlak formlardan oluşan metal bir eleğe benzemektedir."[413] Kaplıcaların yapısı şu ana bölümlerden oluşmaktadır; soyunmalık, soğukluk, ılıklık ve sıcaklık.[414]

1896'da Bursa seyahatinde kaplıcalara da uğrayan Fatma Fahrünnisa Hanım, Richter[415] gibi Eski Kaplıca ve Yeni Kaplıcayı karşılaştırırken çok benzer ifadeler kullanır ve iki kaplıcayı şöyle anlatır:

> "Çekirge'de olup suyu çeliklidir. Bir Rum İmparatoru tarafından inşa olunmuş ve havuzun üzerindeki kubbe direkler üzerine oturtulmuştur. Kaplıcaların en büyüğüdür. Yeni kaplıcaya aslanağzı ve havuz konusunda tamamen benzer. Fakat diğeri her yönden daha muntazam ve daha süslüdür."[416]

Fatma Fahrünnisa Hanım, Eski Kaplıca'nın Rum İmparatoru tarafından yaptırıldığını ifade eder, Alman seyyah Brenner ise kaplıcanın yapısını şapele benzetmektedir. Eski Kaplıca'nın yapısında kullanılan bazı öğeler geç dönem Bizans mimarisiyle benzerlikler göstermektedir, bu sebepten dolayı kaplıcanın bir Bizans mimari eseri olduğunu düşünmektedirler, fakat Osmanlı arşivlerine göre I. Murat tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.[417]

Mehmed Ziya Bey'in tarifine göre, Yeni Kaplıca, ova manzaralıdır ve soğukluktan girerken sağında ve solunda iki adet özel odası bulunmaktadır. Bu kaplıcanın suyu çeliklidir. Aslan ağızlı bir küçük ve bir de büyük mermer zeminli havuzunun etrafında kurnalar vardır.[418] Yeni Kaplıca, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde, padişahın damadı Rüstem Paşa tarafından yaptırtılmıştır. Bu kaplıcanın sıcaklık bölümü, ortasında bir havuz olan, sekiz köşeli bir yıldız düzeninden oluşmaktadır. Fatma Fahrünnisa

[413] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.46.
[414] Hasan Yılmazyaşar, "Bursa Eski Kaplıca: Mimar Ve Yapının Orijini Meselesi", *Anadolu Ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1, sy. 2 (Ekim 2018), s.8-9.
[415] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 403.
[416] Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, s.32.
[417] Hasan Yılmazyaşar, *a.g.m.*, ss.5,9.
[418] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.36, 37.

Hanım ve Mehmed Ziya Bey'in ifade ettikleri gibi aslan ağızlı bir taş figüründen havuza su akmaktadır.[419]

Bursa'nın kaplıcalarının meşhur olması sebebiyle Bursa'ya seyahate gelen Türk ve yabancı seyyahların her biri kaplıcalara uğrayıp, kaplıcaların iç ve dış mimarisine, suyunun özelliklerine değinmiş ve genel bir değerlendirme yapmışlardır. Bursalıların yaşam tarzlarının bir parçası olan hamam ve kaplıca kültürünü yakından gözlemleme imkânına sahip olmuşlardır.

[419] Raif Kaplanoğlu, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*, 1.b., Bursa: Yenigün Yay., 1994., s.126.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YERLİ, ALMAN VE AVRUPALI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BURSA İLE İLGİLİ ORTAK VE FARKLI GÖZLEMLER

Öncelikli olarak üç birincil kaynak olan Almanca seyahatnameler ele alınmıştır; içerik ve konu dağılımı açısından birbirleriyle karşılaştırıldıklarında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

- Ignaz Brenner, 1808 tarihinde yayımlanan *İstanbul'dan Küçük Asya'daki Bursa'ya Seyahat* adlı eserinde Bursa'nın 19. yüzyılına dair sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, coğrafi ve mekânsal bilgiler sunmuştur. 10 Mayıs 1793'te Bursa'yı gezmeye başlayan seyyah, gezip gördüklerini ve Bursa'da yaşadığı anılarını seyahatnamesinde anlatmıştır. Brenner, seyahatnamesinde sadece Bursa'nın tarihini ve 19. yüzyılından bilgiler sunmakla kalmamış, aynı zamanda kendi yaşadığı anılara da yer vermiş ve okuyucuların o döneme gitmelerine ve gözlerinde canlandırmalarına olanak sağlamıştır. Seyahatnamesinde Bursa'nın sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, coğrafi ve mekânsal konularına dair bilgiler aktarmıştır.

- Joseph von Hammer'ın 1804'te Bursa seyahatini anlattığı *İstanbul'dan Bursa, Uludağ, İznik ve İzmit Seyahatine Dair Gözlemler* başlıklı seyahatnamesi 1818'de yayımlanmıştır. Seyahatname, 14 günlük gezisinden aktardığı bilgiler haricinde, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden alıntılar içermektedir. Birbirleriyle karşılaştırılan seyahatnamelerde çoğu kez seyyahların birbirlerinin eserlerinden etkilendiği tespit edilmiştir.[420] Öyle ki, Hammer'ın seyahatnamesinin Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi ile benzer içerikler içermesi de bu ifadeyi tekrar eder niteliktedir. Hammer'ın kitabında gezip gördüğü yerler ve edindiği bilgiler hakkında yorumları da yer almaktadır. Bursa'yı sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, coğrafi ve mekânsal konularıyla ele almıştır. Hammer, seyahatnamesinde Bursa halkıyla yaşadığı anılardan ziyade, yolculuğunu anlatmaktadır. Seyahatnamesinde Bursa'yı anlatmaya Mudanya'dan başlar, Bursa'nın mesire alanlarıyla devam eder; sularını, çaylarını, kaplıcalarını, camilerini, tekkelerini,

[420] Özgür Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem Ve Yaklaşımlar", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. Ç. Özdemir-Y.E. Tekinsoy, Ankara: Türk Yurdu, 2016, s.34.

sarayını, sultanlarını, evliyaların ve âlimlerin türbelerini, Uludağ'ı, Uludağ'ın yaylalarını, Bursa'dan Gemlik üzerinden İznik'e yolculuğunu, İznik'teki tarihi eser gözlemlerini, İznik'ten İzmit'e yolculuğunu, İzmit'ten Tavşancıl ve Gebze üzerinden İstanbul'a yolculuğunu anlatmaktadır. Bu şehirleri gezerken Bursa'nın tarihini daha ayrıntılı bir şekilde ele alarak, Bursa'nın ilçesi İznik'in ve İzmit'in tarihinden kısaca bahseder. Kitabın ekler kısmında yol tarifleri ve şehirler arası mesafeler, İznik, İzmit, Tavşancıl ve Karadeniz'e kıyısı olan birkaç şehirden yazıtlar bulunmaktadır. Bulunduğu yerden pusulayla bazı şehirlere yön tarifi vermektedir.

- Otto von Richter, *Doğu'da Hac Yolculuğu* adlı seyahatnamesinde, 29 Mayıs'tan 3 Haziran 1816'ya kadar Bursa'da yaptığı araştırma gezisini anlatmıştır. Seyahatnamesinde Bursa'ya ayırdığı 14 sayfalık bölümde Bursa'nın sosyo-ekonomisine dair bilgi bulunmamaktadır; daha çok coğrafi, mekânsal ve Bursa'nın mimarisine yönelik aktarımları içermektedir. Richter, rahatsızlığı sebebiyle Anadolu'da doktor ziyaretinde bulunmuş, hassas sıhhatine rağmen gezilerine devam etmiş ve Bursa'yı seyahatnamesine aktarmasından 2 ay sonra vefat etmiştir. Richter'in rahatsızlığı olmasaydı, belki daha detaylı bir Bursa Seyahatnamesi ortaya çıkabilirdi. Richter'in seyahatnamesi öğretmeni Gustav Ewers tarafından hazırlanıp 1822'de yayımlanmıştır.

Bu araştırmada seyahatnamelerin karşılaştırıldığı tarihsel süreç 18. yüzyılın sonlarından başlayıp 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmektedir. Üç Alman seyyah; Brenner, Hammer ve Richter'in seyahatnameleri, başlıca Türk seyyahlardan Fatma Fahrünnisa Hanım'ın, *1896 Baharında Bursa* adlı seyahatnamesi ve Mehmed Ziya Bey'in *Bursa'dan Konya'ya Seyahat* başlıklı seyahatnamesiyle karşılaştırılmıştır. Alman seyyahların aktardığı bir bilgi, Türk seyyahlar tarafından seyahatnamelerinde ele alınmadığı takdirde, Alman seyyahların Bursa'ya seyahat ettikleri zaman aralığına yakın tarihlerde Bursa'ya seyahat etmiş diğer seyyahların seyahatnamelerinde aktardıkları bilgilerle karşılaştırılmıştır. Bu seyahatnamelerin arasında 1846'da yayımlanan Eliza Cheney Abbott Schneider'ın *Bursa Mektupları: Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kafirler* adlı seyahatnamesi ve 1834'te Bursa'da araştırmalar yapan Charles Texier'in *Küçük Asya* başlıklı seyahatnamesi yer almaktadır. Ayrıca Hammer'in Bursa seyahatnamesinde Evliya Çelebi'nin Bursa seyahatnamesinden yaptığı alıntılardan dolayı, 17. yüzyıldan bir seyahatnamenin de araştırmaya katılması gerekli görülmüştür.

Üç Alman seyyahın ana kaynak olarak ele alındığı seyahatnamelerinden Bursa'ya dair sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, coğrafi ve mekânsal konularla ilgili görüşleri ve aktarımları değerlendirilmiş; 18. ve 19. yüzyılda Bursa'ya seyahat etmiş diğer Türk ve Avrupalı seyyahların aynı konulara dair ifadelerine de yer verilmiş ve tarihi bilimsel araştırma kaynaklarıyla karşılaştırılmıştır. Alman seyyahların ele almış oldukları doğru aktarılan tarihi bilgiler teyit edilmiş, Bursa ile ilgili yanlış aktarılan bilgiler de ortaya çıkarılıp sunulmuştur. Seyyahların Bursa ile ilgili anlatıları; sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, coğrafi ve mekânsal açılardan karşılaştırılıp, benzer ve farklı yaklaşımları bu bölümde ele alınacaktır.

3.1. Sosyo-Ekonomik Açıdan Seyyahların Örtüşen Değerlendirmeleri

Bursa'ya seyahat eden Brenner ve Hammer'in Bursa ile ilgili sosyal-ekonomik açıdan aktarımları analiz edildiğinde, ayrıntılı olarak ipekçilik konusuna değindikleri ortaya çıkmıştır.

Tüm seyyahlar Bursa'da ipek ticareti yapıldığına değinmektedir. Hammer, Brenner ve Mehmed Ziya Bey, Bursa'nın en çok ipek ticareti ile gelir elde ettiğini belirtmektedirler. Brenner, 1793'te Bursa'da 126.000 tefe ipek üretildiğini aktarır.[421] Salname verilerine göre 1855 yılına kadar Hüdavendigâr Vilâyeti'nde senelik 350.000 okka ham ipek üretilmiştir.[422] 1885'te ise Bursa'da kumaş imal eden 30 makine bulunmaktadır ve 1894'te Mehmed Ziya Bey'in ifade ettiği üzere buharla çalışan fabrika sayısı 41'e ulaşmıştır. Bu verilere göre, Bursa sanayileşmede gelişmeler göstermekte ve ipek ticareti alanında ilerlemeler kaydetmektedir.[423]

Alman seyyah Brenner ve Hammer ipek ticareti alanındaki detaylı araştırma ve gözlemlerini seyahatnamelerine aktarmışlardır. Fatma Fahrünnisa Hanım, ipek ticareti ile ilgili bilgiler sunmamakta, sadece ipek fabrikasında çalışmanın zorluklarından

[421] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.59.
[422] Fransa'nın Bursa Fahri Konsolosu Mösyö Grégoire Bay'ın Raporu, Kasım 1881. (akt. Çiftçi, 2017, s.145).
[423] Cafer Çiftçi, *Bursa'da İpekçilik*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2017, s. 122; Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.131.

bahsetmektedir.[424] Mehmed Ziya Bey, seyahatnamesinde Bursa'nın yıllık kuru koza ihracatına, senelik ipek üretimine, Bursa'da buharla çalışan fabrika sayısına ve Hüdavendigâr Vilâyeti'nin devlete ödediği ipek vergisi miktarına değinmektedir.

Brenner, Bursa'da ipeğin Bursa ve köylerinde üretildiğine değinir ve her sene satılan ipek kumaş miktarını ve bu ticaretten Bursa'ya gelen geliri hesaplar. Hammer ise her sene üretilen ham ipekten ne kadar ürünün ve hangi ürünlerin dokunduğunu anlatır. Avrupa'da sanayileşme alanındaki gelişmeler seyyahları daha fazla şehrin sanayi sektöründe başarı elde edebilecek ipek ürünü üzerine araştırmalar yapmaya sevk etmiştir.

Brenner, Hammer ve Schneider Bursa'nın tarım ürünlerinden elde ettiği gelire değinmemişlerdir. Schneider Bursa'da yetişen sebze ve meyvelere değinmiş; Brenner ve Hammer da sadece Bursa'da yetişen meyvelerden bahsetmişlerdir. Schneider, Bursa'da yaşayan hayvanlara ve hayvancılığa değinmiş, fakat hayvancılıktan elde edilen gelire değinmemiştir. Brenner ve Hammer, Bursa'daki hayvancılığa değinmiş, ancak onlar da Bursa'nın hayvancılıktan elde ettiği gelire değinmemişlerdir. Bursa'nın tarım ticaretinden de bahsetmemişlerdir. Kurt'un 1839-1876 Bursa sicillerini ele aldığı tarih araştırma kitabından aktardığı bilgiye göre, Bursa'dan şehirlerarası zeytin ticareti yapılmaktadır.[425] Bursa'nın zeytin ticaretinden hiçbir Alman seyyah bahsetmemiştir.

Brenner, farklı olarak Gemlik'teki savaş ve ticaret gemi yapımına ve Eskişehir'de lületaşı işçiliği yapan Bursalılara değinir.[426] Hammer ise Bursa'da buz ticareti yapıldığını anlatır.[427] Richter, Bursa'nın ticari faaliyet alanlarından bahsetmemiştir.

Seyyahların Bursa'nın ulaşım kaynakları ile ilgili örtüşen ifadeleri bulunmamaktadır. Nitekim seyyahların Bursa'ya geldikleri tarihlerde (1793-1816) henüz ulaşım araçları mevcut değildi; ulaşım atlarla sağlanıyordu. Bursa'da ilk tren kullanımı ise 1875'te başlamıştır.[428] Üç Alman seyyah Bursa'da atlarla seyahat ederken, 1896 senesinde Fatma Fahrünnisa Hanım, Mudanya'nın ilk istasyonu Koru İstasyonu'ndan Acemler

[424] Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.,* s.43.
[425] Abdurrahman Kurt, *a.g.e.*, s.123.
[426] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.75, Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.60-61.
[427] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.83.
[428] Yılmaz Akkılıç, "Tren", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 1-4, Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, 2002, s.1630.

mevkine tren ile gelir.[429] Bursa'nın ekonomik alanda değişimler yaşadığını gösteren bir diğer bilgi ise, Bursa'da 19. yüzyılın sonlarına doğru otellerin olmasıdır. Alman seyyahlar otellerden hiç bahsetmemektedirler; fakat Fatma Fahrünnisa Hanım'ın Bursa'ya geldiği tarihlerde Bursa'da artık oteller mevcuttur.[430] Bursa'da görülen bu yeniliklerle 19. yüzyılda ekonomi alanında ilerlemeler kaydedildiğini ve Bursa'nın ekonomik alanda gelişmeye elverişli bir şehir olduğunu anlayabiliriz.

3.2. Sosyo-Kültürel Açıdan Seyyahların Benzer ve Farklı Görüşleri

Bu bölümde Alman seyyahların Bursa'nın sosyo-kültürel alanlarını anlatırken değindikleri ortak konular ortaya çıkarılacaktır. Seyyahların bu konular üzerine benzer ve farklı görüşleri değerlendirilecektir.

Alman seyyahlar, Bursa'nın çok kültürlü, birden fazla etnik gruptan oluşan demografik yapısına dikkat çekmişlerdir. Bursa halkından edindikleri bilgilere göre Bursa'nın nüfusunun 100.000 olduğunu ifade ederler. Ancak Alman seyyahların aktardıkları nüfus bilgisinin Hüdavendigâr Sancağı'nın toplam nüfusu olduğu tahmin edilmektedir.[431]

Bursa'nın yönetsel yapısını seyyahlar arasında sadece Hammer ele almıştır. Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimine değinen Hammer, merkez teşkilatına bağlı; seyfiye, kalemiye ve ilmiye sınıfının bazı üyeleri ile taşra teşkilatında çalışan bazı devlet adamlarının görevlerinden bahsetmiştir. Bursa'nın yönetim biçimiyle ilgili verdiği bilgiler arasında yanlış bir bilgiye rastlanmamıştır.

Alman seyyahlar Brenner, Hammer ve Richter, sosyo-kültürel alanda Bursalıların boş zamanlarını nasıl geçirdiklerini ele almışlardır. Hammer ve Brenner'ın ifadeleriyle su, Bursalıların hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Her ikisi de Müslümanların temizlenme ritüellerinde kullandıkları suyun, Bursalılar için çok kıymetli olduğunu fark etmiştir. Brenner, Bursalıların deniz kenarında yazlık ev almak istediklerini ve evlerinin

[429] Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, s.19.
[430] Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, s.19-20.
[431] Karşılaştırmalı nüfus verileri için bkz. Demografik Yapı.

bahçelerinde çeşme bulunduğunu ifade eder.[432] Üç Alman seyyah, Brenner, Hammer ve Richter, seyahatnamelerinde Bursalıların madenli ve şifalı suları olan kaplıcalara gitme kültürlerini anlatmıştır.[433] Brenner, Bursalıların derenin yanında zaman geçirdiklerini dile getirirken, Hammer Bursalıların Pınarbaşı suyu etrafında toplandıklarını aktarmıştır.[434]

Bursa'nın çeşitli bitki örtüsünü gören Brenner, Bursalıların çalışkan oldukları kanısına varır ve onların sayesinde Bursa'nın bitki örtüsünün verimli olduğunu ifade eder.[435] Brenner, Bursalıların uzun saatler kahvehanelerde zaman geçirdiklerine de değinmiştir.[436] Bir taraftan Bursa'nın canlı bitki örtüsünün Bursalılar sayesinde olduğunu ifade ederken, diğer taraftan kahvehanelerde saatlerce hiçbir şey yapmadan zaman geçirdiklerini belirtmiştir. Mehmed Ziya Bey ise seyahatnamesinde yaşlı bağcıların çok çalışıp, bağ bahçe sahibi olduklarını vurgulamıştır.[437] Seyyahların Bursalıları gözlemledikleri ve çalışkanlıkları ile ilgili analiz yaptıkları anlaşılmaktadır.

Alman seyyahlar Brenner, Hammer ve Türk seyyah Fatma Fahrünnisa Hanım, Bursalıların misafirperver oldukları konusunda hemfikirdirler.[438] Richter, Bursalıların karakterleri ile ilgili olumlu veya olumsuz hiçbir yorum yapmamıştır. Seyyahlar, Bursalıların karakter özelliklerini analiz etmeye çalışmış ve misafirperver olduklarını aktarmışlardır.

Brenner, İstanbullular ile Bursalıların konuşma dillerini, dış görünüşlerini ve karakterlerini birbirleriyle karşılaştırır. Seyyah Fatma Fahrünnisa Hanım ise Bursalılar ile İnegöllülerin misafirperverlik özelliklerini karşılaştırır. Hammer da, dağda yaşayan Yörük ve Türkmenlerle, merkezdeki Bursalıların konuşma dillerini, dış görünüşlerini ve karakterlerini karşılaştırır. Seyyahların gözlemlerinden sonra seyahatnamelerinde

[432] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s 65-66.
[433] Gustav Ewers, ed., *a.g.e.*, s. 402; Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss. 44-47; Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, ss. 21-23.
[434] Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.17. *a.g.e.* Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.65-66.
[435] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.16.,
[436] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.67.
[437] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.57.
[438] Fatma Fahrünnisa Hanım, *a.g.e.*, s.57; Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.71-80; Brenner-Felsach, *a.g.e.*, s.36-37.

birbirlerinden farklı özellikler gösteren toplumları karşılaştırdıkları bu metinler birer etnografik kaynaktır.

Hammer ve Brenner seyahatnamelerinde Bursalı olan âlim, yazar ve şairlere değinirler. Hammer, Sultan II. Murad tarafından şeyhülislamlık görevi verilen Molla Fenari'den ve Fatih Sultan Mehmed zamanında yaşamış dönemin en başarılı âlimlerinden biri olan Molla Hüsrev'den bahseder. Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'u fethederek çok büyük bir başarı elde etmiştir. Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'in şeyhülislamlık verdikleri âlimlerin eserleri Hammer'in daha fazla ilgisini çekmiştir. Âlimlerle ilgili bilgiler toplayıp eserinde onları konu edinmiştir. Şeyhülislamlık yapmış âlimler haricinde, Şeyh Ali el-Bistami Musannifek'in dilbilim ve ilahiyat eserleri üzerine yorumları olduğunu vurgulamıştır. Hammer, seyahatnamesinde 17. yüzyılda Batı dillerine çevrilmiş Hümayûnnâme'nin Türkçe çevirisini yapan Ali Vasi Çelebi'den de bahseder. Hammer ve Brenner, iki seyyah da Husrev ü Şirin eserini Yavuz Sultan Süleyman'a sunmuş divan şairi Celîlî'ye değinmişlerdir.[439]

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti, yükseliş dönemindeki gibi her alanda güçlü değildi. Hammer ve Brenner, seyahatnamelerinde eğitim alanında Bursa'nın geri kalmış olduğunu vurgulamak istemişlerdir. 19. yüzyılın başlarında Bursa'da çok az okul vardı, fakat toplum eğitim ve bilime açıktı. Eğitim alanındaki değişiklikler aynı yüzyıl içerisinde gerçekleşmiş ve 19. yüzyılın sonlarına doğru modern tarz okullar açılmış, aynı zamanda Bursa' da gazete ve dergi yayımlanmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler, eğitim ve bilim yolunda atılmış büyük adımlardır.

Hammer ve Richter, Müslümanların hayatında önemli bir yeri olan camilere değinmiş ve Bursa'daki ibadet mekânlarının yaklaşık 150 adet olduğunu tahmin etmişlerdir. Müslümanların dinlerini nasıl yaşadıkları hakkında fikir edinme amaçlarıyla gözlem yapan seyyahlardan Hammer, Mevlevihane Tekkesi'nin ve Brenner ise Rufai Tekkesi'nin ibadet biçimlerine değinmiştir.[440]

[439] Bkz. Eğitim ve Bilim.
[440] Bkz. Müslümanlar.

Neredeyse her Batılı seyyahın, "Abdal Murad ve Roland Kılıcı efsanesine" olan meraklarından dolayı uğradıkları Abdal Murad Türbesi'ni[441] üç Alman seyyah Brenner, Hammer ve Richter de ziyaret eder ve üçü de türbenin manzarasını çok beğenir. Hammer ve Brenner'in sözlerinden bu efsaneye inanmadıkları anlaşılmaktadır; Richter ise bu efsaneye hiç değinmemektedir.

3.3. Coğrafi ve Mekânsal Yapısı İle İlgili Benzer ve Farklı Aktarımlar

Bu bölümde Alman seyyahların seyahatnamelerindeki Bursa'nın coğrafi ve mekânsal yapısı ile ilgili tespit edilen benzer ve farklı aktarımlar ortaya konulacaktır.

Alman seyyahların Bursa seyahatleri incelendiğinde, seyyahlardan Richter'in sadece Mudanya ve Bursa, Hammer'in Mudanya, Bursa, Gemlik, İznik ve İzmit, Brenner'in ise Mudanya, Bursa ve Gemlik seyahat güzergahlarından geçtiği görülmektedir.

Bursa'nın ilk kim tarafından kurulduğunu araştıran Alman seyyahlar, Hammer, Brenner ve Türk seyyah Fatma Fahrünnisa Hanım, Plinius'un aktardığı bilgiye göre, Bursa'yı Hannibal'in kurduğu ifadelerine seyahatnamelerinde yer vermişlerdir. Brenner bu konuda kararsız kalıp, Bitinya Kralı Prusias'in Bursa'yı kurmuş olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu belirtmiştir.[442]

Alman seyyahlar Bursa'daki evlerin mimarisini incelemiş, evlerin hangi malzemeden yapıldığını seyahatnamelerine aktarmışlardır. Brenner, Hammer ve Richter Bursa'daki evlerin taş, kiremit, tahta ve tuğla malzemelerinden yapıldıklarına değinmişlerdir. Richter, Bursalıların evlerinin bahçelerinin olduğuna, Schneider ise evlerinin avlularının bulunduğuna değinmiştir.[443]

[441] Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s.114-115.
[442] Bkz. Coğrafi ve Mekânsal Yapısı.
[443] Bkz. Ev Yapıları.

Bursa'da gezintiye çıkan Brenner, Richter ve Mehmed Ziya Bey, Uludağ'ın doğal güzelliklerinden etkilendiklerini ifade ederler. Brenner ile Mehmed Ziya Bey aynı zamanda Bursa'nın toprağının verimli olduğunu vurgulamışlardır. [444]

Bursa coğrafyası madenli ve şifalı sulara sahip olduğundan, 18. ve 19. yüzyıllarda da Bursa'da birçok hamam ve kaplıca mevcuttur. Hammer ve Brenner, Avusturya ve Bursa'daki kaplıca kullanımını karşılaştırır. Hammer, Avusturyalıların daha düşük sıcaklıklarda termal sulardan istifade ettiklerine, Brenner ise Avrupa'daki kaplıcalarda konaklama imkanı olduğuna değinir.[445]

Brenner, Hammer ve Richter, Fatma Fahrünnisa Hanım ve Mehmed Ziya Bey kaplıcaların mimarisine değinirler. Hammer ise kaplıcaların ana bölümlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Brenner, Eski Kaplıca'yı şapele benzetmektedir; Fatma Fahrünnisa Hanım ise Eski Kaplıca'nın Rum İmparatoru tarafından yaptırıldığını ifade eder. Osmanlı arşivlerine göre ise I. Murad tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.[446]

Üç Alman seyyah da sarayın izlerini aramış ve seneler içinde yok olan Bey Sarayı'nı ziyaret edememiştir. Alman seyyahların Bursa'ya geldikleri tarihlerde henüz yaptırılmamış olan Kasr-ı Hümayun'u, bugünkü adıyla Hünkâr Köşkü Müzesi'ni sadece Fatma Fahrünnisa Hanım ziyaret etmiştir.[447]

Alman ve Türk seyyahların seyahatnamelerinde, Bursa'nın cami, türbe ve kaplıcalarını ziyaret ettikleri ortaya çıkmıştır. Orhan Gazi'nin de aynı çatı altında olduğu Osman Gazi Türbesi'ni ziyaret eden Brenner, Hammer ve Richter, türbenin eski Saint Elie Manastırı'ndan dönüştürüldüğünü anlatırlar.[448]

Brenner ve Hammer'in Bursa'nın en büyük ve en güzel buldukları camisi Ulucami'dir. Brenner, diğer seyyahlardan farklı olarak Ulucami'ye gelenlerin camiye olan bağlılık duygularına değinmiştir. Richter ve Hammer, Ulucami'nin mimarisinden bahsedip

[444] Mehmed Ziya Bey, *a.g.e.*, s.100; Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss.14-15; Bkz. Doğal Güzellikleri.
[445] Brenner-Felsach, *a.g.e.*, ss. 44-47, Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, s.29.
[446] Tarihi Mekânlar: Saray, Cami, Türbe ve Kaplıcalar.
[447] Fahrünnisa Hanım, *a.g.e*, s.39.
[448] Bkz. Müslümanlar.

şadırvanlı bir cami gördüklerine değinirler. Ulucami'nin duvarlarında hat sanatıyla Allah'ın isimlerinin yazılı olması, Hammer, Brenner, Richter ve Mehmed Ziya Bey'in dikkatlerini çekmiştir.[449]

[449] Bkz. Coğrafi ve Mekânsal Yapısı.

SONUÇ

Seyahatnameler, seyyahın bireysel düşüncelerini, duygularını, siyasi görüşünü ve bir konu ile ilgili önyargılarını içeren metinlerden oluşabilmektedir. Seyahatname, seyyahın amacına göre de şekillenebilmektedir. Seyyahlar, seyahatnamelere insanların yaşadığı doğal bir ortamdan gözlemlerini aktarırlar; bu sayede okuyucu seyyahın aktardıklarını gözünde canlandırabilir. Ancak seyahatnamelerde aktarılan bilgiler, genellikle subjektif bir bakış açısıyla sunulduğundan kesin olarak doğru kabul edilememektedir. Seyahatnamelerin incelenmesinin sebebi ise, yazıldıkları tarihlere dair şehirlerin yapılarıyla ilgili birçok alandan önemli bilgiler aktaran kaynaklar olmalarıdır.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da Oryantalizm akımına verilen değerin artması, Alman seyyahların kaleme aldığı seyahatnamelerde de izlerini göstermiştir. Nitekim Alman seyyahların Oryantalizm etkisinde kalarak seyahatnamelerinde aktardıkları bilgiler, diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında seyyahların bazen doğru bir değerlendirme yapamadıkları ve yanlış çıkarımlarda bulundukları ortaya çıkmıştır.

Türk ve Alman seyyahlar bazı konularda benzer, bazı konularda ise farklı yorumlar yapmış ve bazen de bir konuyla ilgili görüşlerini farklı perspektiflerden ele almışlardır. Kendilerinden önce kaleme alınan Avrupalı yazarların seyahatnamelerini okuyan Türk seyyahlar da seyahatnamelerini sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, coğrafi ve mekânsal açıdan ele almışlardır. Türk seyyahların da Oryantalizm akımından farkında olmadan etkilendikleri görülmektedir ve karşılaştırmalarda Türk seyahatnamelerinde de Oryantalizm akımının etkisine kısmen rastlanmaktadır.

Batılıların Doğu'yu keşfetme ve tanıma istekleri, 18. ve 19. yüzyıllarda da devam etmiştir. Avusturyalı diplomat seyyahlar, mesleki görevleri sebebiyle İstanbul'da bulunurken, Ignaz Brenner von Felsach 1793'te, Joseph von Hammer-Purgstall ise 1804'te Bursa'ya seyahat etmiştir. 1816'da Bursa'ya seyahat eden Oryantalizme ilgi duyan bilimsel araştırmacı Otto Friedrich von Richter, Hammer'in öğrencisidir. Bu çalışmada Bursa'ya seyahat eden seyyahlar, Brenner, Hammer ve Richter'in biyografileri araştırılmış ve aktarılmıştır. Araştırmalar sonucunda Brenner ve

Hammer'in Viyana'daki aynı Oryantalizm Akademisi'nden farklı tarihlerde mezun oldukları ortaya çıkmıştır. Oryantalizm Akademisi'nde eğitim görmüş diplomatlar, Osmanlı Devleti'nde Avusturya'nın ticari ve siyasi imtiyazlarını gözetme sorumluluğu ile yetiştirilmişlerdir. Hammer'in öğrencisi Richter ise bilimsel araştırmacı olarak Bursa'ya seyahat etmiştir. Seyyahların meslekleri göz önüne alındığında, onların Bursa'ya siyasi, ticari ve bilimsel araştırma amaçlı seyahat ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan seyyahlar seyahatnamelerinde, kendilerinden sonra Bursa'yı gezecek ve Bursa ile ilgili bilgi edinmek isteyecek Avrupalılar için Bursa'nın coğrafyasını ve tarihi mekânlarını tarif etmişlerdir. Avrupalıların topladıkları bilgilerden istifade edebilmeleri için Bursalıların yaşam tarzını, davranış ve tutumlarını seyahatnamelerine aktararak sosyo-kültürel açıdan da Bursa'da onları nasıl bir ortamın beklediğini anlatmışlardır. Seyahatnamelerini okuyacak olan Avusturyalı yöneticiler ve tüccarlar ayrıca Bursa'nın yer altı kaynakları ve ham maddeleri ile ilgili bilgi edinmiş olacaklar ve gelecekte Bursa'dan ülkelerine ekonomik anlamda kâr getirecek ticari faaliyetleri belirleyebileceklerdir. Böylelikle seyyahlar seyahatname oluşturarak, diplomat olarak görevlerinden birisi olan Osmanlı Devleti'nde Avusturya'nın ticari ve siyasi imtiyazlarını gözetme sorumluluklarını yerine getirmiş olmuştur.

Alman seyyahlar, Bursalıların sahip olduğu bazı maddi ve manevi kültürel öğelere değinmişlerdir. Örneğin, sosyo-ekonomik açıdan Alman seyyahların Bursa'ya dair ele aldıkları ortak konu, ipekçilik sektörü olmuştur ve özellikle Bursa'nın en çok ipekçilik ile gelir sağladığını vurgulamışlardır. Seyahatnamelerinde ipek ticareti ile ilgili detaylı bilgiler aktarmışlardır. Seyyahların özellikle bahsettikleri diğer konular arasında, Bursalıların mineralli ve şifalı sularını kaplıcalarda değerlendirdikleri ve boş zamanlarında dere veya bir su kaynağının etrafında zaman geçirdikleri yer almaktadır. Suyun insan hayatında önemli bir yere sahip olmasından dolayı seyyahlar bu konu üzerinde durmuşlardır. Bursa'nın değerli kaynaklarından biri olan su kaynağının miktarından ve kalitesinden bahsetmişlerdir. Aynı zamanda mineralli ve şifalı sular sayesinde gelir elde edilebildiğinden ve suyun hayati bir önem taşımasından dolayı Alman seyyahların seyahatnamelerine su ile ilgili aktardıkları bilgiler, Bursa'da siyasi, bilimsel ve ekonomik alanda yaptıkları araştırmalar arasında yer almaktadır.

Seyyahlar en çok sosyo-kültürel açıdan ortak konulara değinmişlerdir. Müslümanların hayatında önemli yer tutan camiler, seyyahların ele aldıkları ortak konulardan biridir. Aynı zamanda tekkeleri gözlemleyip, Müslümanların ibadet biçimlerine de değinmişlerdir. Bu sayede Müslümanların dini inançlarını ve yaşam tarzlarını daha yakından tanımış ve gözlemlerini seyahatnamelerine aktarma fırsatı elde etmişlerdir. Seyahatnamelere aktardıkları bu tür bilgilerin sebebi, dinler arasındaki farkı bilimsel araştırmalarda da kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Bursa'da halkın arasında zaman geçiren seyyahlar, seyahatnamelerinde Bursalıların en çok örf, adet ve geleneklerinin getirdiği misafirperver özelliğini vurgulamışlardır. Bursalıların kültürel değerlerine değinen Alman seyyahlar, misafirperverliğin Doğu'ya has bir özellik olduğu vurgusunu yapmaktadırlar; Doğulular ile Batılılar arasında bir fark olduğu imajı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Seyyahların değindikleri ortak konulardan biri de Bursalı yazarlar ve şairlerdir. Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemindeki gibi eğitim ve bilim alanında gelişmelerin yaşanmadığı belirtilmiş, Bursa'nın eksik kaldığı alanlar seyahatnamelerine aktarılmıştır.

18. ve 19. yüzyıllarda Abdal Murad ve Roland Kılıcı efsanesine Alman seyyahlar inanmamalarına rağmen bahsetmeye devam etmektedirler. Abdal Murad, Bursa'nın fethinde Orhan Gazi'nin yanında büyük bir kılıcıyla savaşan Horasan erenlerinden biridir. Bursa'nın fethinden sonra Bursa'daki Hristiyan toplumunun, Abdal Murad'ın kılıcını Roland'ın "Durandel" adlı efsanevi gücü olan kılıcına benzetmiş olmasından dolayı bu konudan bahsedilmeye devam edilmektedir.

Alman seyyahlardan Hammer, dağda yaşayan Bursalılar ile Bursa merkezde yaşayan Bursalıların konuşma dillerini, dış görünüşlerini ve karakterlerini karşılaştırır. Brenner ise Bursalılar ile İstanbulluların konuşma dillerini, dış görünüşlerini ve karakterlerini karşılaştırmaktadır. Seyyahlar, aynı devlet ve şehir içinde yaşayan toplumların dış görünüşünü, konuşma dillerini ve karakterlerini ele alan karşılaştırmalar yapmışlardır. Seyyahlardan Brenner, Bursalı Müslüman kadınlar ile Avrupalı kadınların yaşam tarzlarını karşılaştırmıştır. Brenner ve Hammer, Bursalıların kaplıca kullanımı ile

Avrupalıların kaplıca kullanımını karşılaştırmışlardır. Dolayısıyla seyyahların seyahatnamelerindeki, aynı devlet ve şehir içinde yaşayan toplumları ve farklı devletlerde yaşayan toplumları karşılaştıran metinlerinin birer etnografik kaynak sunduğu ortaya çıkmıştır. Bu tür veriler, antropoloji gibi bilim dallarında kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Seyyahların coğrafi ve mekânsal açıdan ortak ele aldıkları konular arasında Ulucami bulunmaktadır. Ulucami'nin mimari unsurları olan kubbeleri ve şadırvanından bahseder ve estetik açıdan hat sanatıyla süslenmiş olduğuna değinirler. Bursa evleri ve kaplıcaları mimarisi de seyyahların ele aldıkları ortak konular arasındadır. Böylelikle Bursa'nın mimarisine özgü bilgiler toplamışlardır. Mimari eserlere örnek olacak Bey Sarayı'nı göremediklerini ve sadece kalıntılarının olduğunu belirtirler. Sultanların içinde yaşadıkları sarayı görüp, sarayın mimarisiyle ilgili yorum yapmak istemişlerdir.

Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri'nin mimari yapısı ve tarihi, seyyahların bahsettikleri konular arasındadır. Alman seyyahlar türbelerin Eski Saint Elie Manastırı'ndan dönüştürülmüş olmasını anlatırlar. Osmanlı Devleti'nin kurucularının defnedildiği türbeler, Osmanlı Devleti için tarihi bir dönüm noktasını ifade eden Bursa'nın fethinden sonra Saint Elie Manastırı'ndan Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri'ne dönüştürülmüştür.

Alman seyyahlar, Bursa'da geçirdikleri günlerde farklı toplumlara ait kültürel öğeleri karşılaştırıp, eleştirel bir gözle seyahatnamelerini ele almışlardır. Sonuç olarak bu araştırmada Bursa'ya seyahat etmiş seyyahların, Bursa'nın maddi ve manevi kültür öğelerini gözlemledikleri, seyahatnamelerinde Bursalıların yaşam tarzı, değer ve tutumlarını ele aldıkları ve ayrıca seyahatnamelerinde Bursa'nın sahip olduğu edebiyat, mimari, eğitim ve din gibi kültürel öğelere yer verdikleri ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

ABACI Zeynep Dörtok, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860–1910)*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), 2005.

_____, "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:7, Sayı:11, 2006/2, ss.159-171.

_____, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, C:9, Sayı 15.

_____, "Bursa'daki Yabancı Konsolosluklar (19. Yüzyıl)", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa: Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, ed. Cafer Çiftçi, Bursa:Osmangazi Belediyesi Yay., 2009, ss. 235-250.

AKKILIÇ Yılmaz, *Bursa Ansiklopedisi*, C. 1-4, Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, 2002.

AKKUŞ *Turgay, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 1.b., İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yay., 2010.

AKŞİN Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Ankara: İmaj Yay., 1996.

AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2010*, 16.b., Ankara: Pegem Yayınevi, 2010.

ALGAR Hamid, "Molla", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 238, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., s.70.

ALKAN Günay Nilüfer, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, (Doktora Tezi), 2010, s.81.

ALTINTAŞ Samet, *Bursa'nın Daveti: Bir Osmanlı Başkenti Güncesi*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay., 2016.

ALTUN Metin, Hasan Ünlü ve Fatma Kesiriklioğlu, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos*, Bursa: Uludag Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay:3, 2001.

ASİLTÜRK Baki, "Edebiyatın Kaynağı olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/1-I Winter 2009, https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20EDEBIYATI/baki_asilturk_edebiyat_kaynagi_seyahatnameler.pdf, s. 912.

ASLAN Rumeysa Keskin, "Celili Divanı'nda Değerli Taşlar", *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi Yunus Emre'den Mehmed Âkif'e Şiir Özel Sayısı*, Aralık 2021, ss. 311-330. https://doi.org/10.28981/hikmet.1014025

AYDIN Ersin, Ayşın Özügül, "Mudanya'nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVIII/2, (Ekim 2019), s.631.

AYDIN M. Akif, "Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri*", Osmanlı Araştırmaları III*., ed. Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1982, ss.5-6.

AYDIN Muharrem, *Bursa İli Jeomorfoturizm Özellikleri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Doktora Tezi), 2014, s.21.

AYDIN Nur Gül, *Bursa Orhan Gazi Külliyesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

AZİZ Elbas (çev. Dilek Zaptçıoğlu), *Tarihte Bursa ve Almanlar*, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2016.

BAFFERMANN D. vd., *Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft: Organ des Allgemeinen evangelisch-protestantischen Missionsverein*, Volume 17, ed. Prediger D. Aug. Kind, Heidelberg: Evangelischer Verlag,1902, s. 315.

BAŞ Esra, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Yüzyılın Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

BAŞAK SAMİ, Ayşın Özügül, "Bursa Setbaşı Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi ile Okulun İnşası Ve Mimarlık Tarihi Açısından Önemi", *Uludağ Journal of Economy and Society/ B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:35, Sayı:2, (2016), ss.205-230.

BAYKAL Kazım, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa: Öz Kardeşler M., 1976.

_____, *Bursa ve Anıtları*, Hakimiyet Tesisleri, Bursa, 1993.

BERBER Selçuk, vd., "Apolyont Gölü (Bursa) Balık Faunasının Belirlenmesi", İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi, 26: 27-55, 2011, s.47.

BİRGÜL Mehmet Fatih, Levent Ali Çanaklı, *Bursa Coğrafyası*, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009, s.61.

BOYACIOĞLU Fuat, *Fransız Roland Destanı'nda Endülüs Müslümanları*,1.b., İstanbul: Hikmetevi Yay., 2015.

BOYAR Ebru, Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, 3.b., çev.Serpil Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2021.

BRENNER Ignaz v., *Souvenir De Lauteur: Ausflug von Konstantinopel nach Brussa in Kleinasien*, 2.b. Harvard College Library Charles Minot, 1824.

BULUT Mehmet, "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları Ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri", *Dini Araştırmalar*, C:15, Sayı:11, (Temmuz-Aralık, 2012), s.84.

BULUT Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 4.b., Küre Yay, İstanbul, 2010.

BURCKHARDT Carl J., *Kleinasiatische Reise*, Verlag Benno Schwabe & Co Klosterberg, Basel, 1948.

BURNABY Frederick, *At Sırtında Anadolu: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876*, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul: Merkez Kitapçılık Yay., 1b., 2007

CAN Alper, Güney Bithynia'da Bir Kent: Prusa Ad Olympum, Bursa Uludağ Üniversitesi, (Doktora Tezi), Bursa, 2023.

CHILDS William John, *Yürüyerek Anadolu: Samsun-Halep 1911-1912*, çev. Füsun Tayanç & Tunç Tayanç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 1.b., 2017.

CHISHULL Edmund D., *Türkiye Gezisi Ve İngiltere'ye Dönüş*, çev. Bahattin Orhon, Ankara: Bağlam,1993.

ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3.b., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., 2013.

_____, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, C:51, Sayı:201, (Aralık,1987), s.1233.

ÇELEBİ İlyas, "Hızır", *İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., ss. 406-409.

ÇELEBİ Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* /2. Kitap, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 1.b., İstanbul: YKY Yay., 1999.

ÇELİK Emre, *Osmanlı'nın Ecnebi Misafirleri: Seyyah-Turist, Güzergah Ve Devlet (1863-1914)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2019, ss.182, 190.

ÇİFTÇİ Cafer, "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı Ve Askerlik Dışı Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, No.27, 2010, ss.29-59.

ÇİFTÇİ Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri, (1544-1588 ve 1749-1795 Yılları Arası Vakıf Muhasebe Kayıtları Işığında)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2001, ss.38-248.

_____, *Bursa'da İpekçilik*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2017.

ÇOBAN, Şemsettin. "Bursa Tasavvuf Kültüründe Mevlevî Mûsikîşinaslar", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 17 (Aralık 2023), ss.529-546.

DALSAR Fahri, *Türk Ticaret ve Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1960.

DEMİR Abdullah, vd., *Osmanlı Teşkilat Tarihi (El Kitabı)*, ed. Tufan Gündüz, 1.b., Ankara: Grafiker Yay., 2012.

DEMİR Ahmet, *Fatih Devrinde Yerli Bir Osmanlı Alimi: Şeyhülislam Molla Hüsrev (1400-1480),* Ankara:Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2004.

DOĞAN Hakan, "Osmanlı Mukataa Yönetim Organizasyonunda Yeni Bir Model: Timar Alanlarının Mukataalaştırılma Süreci ve Malikane Olarak Satışa Çıkarılan İlk Haslar", *History Studies International Journal of Histor*y, Volume 10, Issue 9, (December, 2018), s.112.

DONALD Quataert, "19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. H. İnalcık-D.Quataert, Eren, İstanbul, 2004.

DOSTOĞLU Neslihan, "Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi", Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat, Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2006-Bursa), ed. Cafer Çiftçi, 1.b., Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., 2006, ss.264-265

DÖĞÜŞ Selahattin, "Osmanlılarda Gaza İdeolojisinin Tarihi Ve Kültürel Kaynakları", *Belleten*, 72, sy. 265, (Aralık 2008), ss. 817-88.

DUDAŞ Nazife, "Eskişehir İlinde Lületaşı İşlemeciliği Ve Üretilen Ürünler*", Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, Mayıs, 2011-07.

DURMUŞ Gürsel, *15.-18. Yüzyıllarda Emir Sultan Külliyesi Ve Vakıfları, (Doktora Tezi)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 2023, ss. 27, 30, 35, 51.

DÜZBAKAR Ömer, "17. Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Konut Ve Konut Terminolojisi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1.

EKİNCİ Abdullah, "Bir Saltanat Naibi Olarak Valide Sultanların Aziller, Tayinler ve Bağışlardaki Rolleri ile Kösem ve Turhan Sultan'ın Karaköprü Karyesinin Bağışındaki Etkisi", *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi*, 2016, ss.18-19.

EMECEN Feridun, "Hudavendigar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:18, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s. 286.

ERER Sezer, Ayşegül Demirhan Erdemir, "Bursa Karamustafa Kaplıcasının Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Geleneksel Tedaviler Açısından Önemi", *T Klin Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi*, (2004), s.46.

EYİCE Semavi, "J. Von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", *Belleten*, C. 46, Sayı 183, s. 537.

FARAŞOĞLU Yılmaz, "Divan Şiirinde Bursa Redifli Şiirler", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 2023, s.216.

FATMA FAHRÜNNİSA HANIM, *1896 Baharında Bursa Hudavendigar Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan*, Haz. Nezaket Özdemir, Bursa Kültür A.Ş., Belediyesi, Bursa, 2010.

FRİEDELL Egon, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, München: C.H. Beck OHG, 1989.

GERHARD Carsten, *Wilhelm Waiblingers Reiseberichte aus Italien: Wahrnehmung, Darstellung, Zweck*e. Doktora Tezi, Diss. phil. FU Berlin, Berlin 2006), https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/6901/00 Titel_und_Inhalt.pdf?sequence=1&isAllowed=y

GÜLMÜŞ Zehra, "Türk-Alman İşgücü Anlaşması'nın 50. Yılında Almanya'da İletişim Dili Olarak Türkçe", Türk-Alman İşgücü Anlaşması'nın 50. Yılında Almanya Türkleri, ed. Zehra Gülmüş, Eskişehir: Yutam Yay., 2012.

GÜNAY Nilüfer Alkan, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*, (Doktora Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

GÜNAYDIN Nurşen ve KAPLANOĞLU Raif, *Seyahatnamelerde Bursa*, Altan Matbaacılık, Bursa, 2000.

GÜNCE Şuheda, "Osmanlı Devleti'nde İlk Daimi Elçilikler Ve Diplomasiye Olan Etkileri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C:6, Sayı 10, (2020), ss.107-112.

HALAÇOĞLU Yusuf, "Derbend", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul: Diyanet Vakfi Yay., 1994, ss.162-164.

HAMILTON William John, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, Ankara: Midas Kitap, 2013.

HAMMER Joseph v., *Umblick Auf Einer Reise Von Constantinopel Nach Brussa Und Dem Olympos Und Von Da Zurück Über Nicäa Und Nicomedien*, 2.b., ed. Harvard College Library, 1895.

_____, *Erinnerungen aus meinem Leben 1774–1852*, Berlin: Hofenberg, 2014,https://www.google.com.tr/books/edition/Erinnerungen_aus_meinem_Leben/_NISBwAAQBAJ?hl=de&gbpv=1.

_____, *Geschichte des Osmanischen Reiches, großentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer, Von der Gründung des Osmanischen Reiches bis zum Tode Selim's I. 1300-1520*, 2.b., C. I., C.A. Hartleben's Verlag, Wien, 1834.

HEIMANN Regelind, Wilhelm Gentz (1822-1890), *Ein Protagonist der deutschen Orientmalerei zwischen realistischer Anschauung und poesievoller Erzählkunst*, (Doktora Tezi),Logos Verlag Berlin GmbH, Berlin, 2010.

IŞIK Ayhan, *Meşîhat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2013. Osmanlı'da Nakibu'l-Eşraflık Müessesesi ve Nakibu'l-Eşraf Defterleri, https://isamveri.org/pdfdrg/D03292/2007/2007_1/2007_1_ISIKA.pdf, ss.86-87.

IŞIN Priscilla Mary, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, 2.b., İstanbul:Kitap Yay., 2020.

İNALCIK Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, 2.b., İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2016.

_____, "İpek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 22, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2020, ss.362-365.

İPŞİRLİ Mehmet, "Elçi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:11, İstanbul, 1995, s.8.

İSMAİLOĞLU Tugba, *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall und seine Rezeption in der Geschichtsschreibung über das Osmanische Reich*, (Doktora Tezi), Viyana: Universiät Wien, 2015.

JÜRJO Indrek, STADNIKOW Sergei, *Briefe aus Ägypten Otto Friedrich von Richters Wissenschaftliche Reise in Ägypten und Unternubien im Jahre 1815*, Heidelberg University,https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/86/.

KAMUT Nida Gür, *XVII. Asrın İkinci Yarısında Bursa'da Kadınlar Tarafından Kurulan Vakıfların Kuruluş Amaçları ve İşleyişleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

KAPLANOĞLU Raif, "Modernleşme Sürecinde Almanya-Bursa İlişkileri", *Tarihte Bursa ve Almanlar*, ed. Aziz Elbas (çev. Dilek Zaptçıoğlu), Bursa: Bursa Kültür A.Ş.,2016, ss.171-196.

KAPLANOĞLU Raif, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*, 1.b., Bursa: Yenigün Yay., 1994.

_____, *1844 Yılı Temettuat Defterlerine Göre Değişim Sürecinde Bursa'nın Ekonomik Ve Sosyal Yapısı*, Bursa: Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yay., 2011.

KARA Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, 2.b., Sır Yay., İstanbul, 2008.

KARAVER Ümit, "Şeyh Ali el-Bistami'nin (Musannifek) Biyografisi Ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed: M.Taha Boyalık, Harun Abacı. İstanbul: İsar Yayınları, I.Basım, 2019, ss. 69-109.

KARPAT Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.

KAYAR Betül, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", YBHD, Yıl:5, Sayı:2020/1, ss.208-212.

KELEŞ Yıldız Sema, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal Ve İktisadi Hayat*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), 2019, s.150.

KEMİKLİ Bilal, *Bursa Ulucami*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2012.

KESKİN Mustafa Çağhan, "Bursa'da IV. Mehmed Sarayı", *Belleten*, Cilt: 84/Sayı: 300, Ağustos 2020; ss.585-588.

KOCA Ferhat, "Molla Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yay, C:30, 2020, s.253.

KODAY Saliha, BAKİ Gökhan, "Gemlik Limanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(3), 2014.

KOYUNCU Gülüzar, *Ahmed Vefik Paşa'nın Diplomatik Görev Ve Faaliyetleri*, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), 2021, s.11.

KUMAŞ Nursal, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2011, s.60.

KURT Abdurrahman, *Osmanlı Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1879)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998.

KUTLU Halil İlteriş, "Joseph von Hammer-Purgstall'in Sultan II. Mahmut Methiyesi ", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26/2, (2016).

KÜTÜKOĞLU Mübahat S, "Gümrük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 14, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1996, ss.263-268

Leyla Vü Mecnun, Celilî, haz. Şevkiye Kazan Nas, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, ss. 4-5.

LOWRY Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, çev: Serdar Alper, Eren, İstanbul, 2004.

MAYDAER Saadet, *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları*, 1.b., Bursa: Emin Yay.,2010.

_____, *Klasik Dönemde Bursa'da Bir Semt: Hisar*, (Doktora Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 264.,

MEHMED Ziya Bey, *Bursa' dan Konya'ya Seyahat*, haz. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, Ankara: Hece Yay., 2008.

MÜNKLER Marina, *Marco Polo. Leben und Legende*, C. H. Beck, München, 1998.

OĞUZOĞLU Yusuf, *Bursa Tarihi: 8500 Yıllık Uygarlığın İzinden*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Akmat Akınoğlu Matbaacılık, Bursa, 2013.

OKAY Yeliz, "Etnoloji / Etnografya'nın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. Ç. Özdemir-Y.E. Tekinsoy, Ankara: Türk Yurdu, 2016, s.140.

ONUR Oral, *Edirne Kadıları*, Edirne Valiliği, İstanbul, 1999.

ORAL Elif Özlem, AHUNBAY Zeynep, "Bursa'nın İpekçilikle İlgili Endüstri Mimarısının Korunması", *itüdergisi/a*, Cilt:4, Sayı: 2 Mimarlık Fakültesi, İstanbul.

ORTAYLI İlber, "Hammer-Purgstall", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1997, ss. 492-493.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yayınevi, 9. b, İstanbul, 2006.

_____, "Kadı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 24, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2001, s.70.

ÖCALAN Hasan Basri, Sadettin Eğri, *Bursa Türbeleri Hâkisâr-ı Şemsî*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay., 2022, s.35,44,48,60,72,91,153

_____, "Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat (XVII. Yüzyıl) ", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1996, s.90.

ÖNAL Muhsin, *Türkiye'de Amerikalı Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Ankara, İstanos Ve Muratça İstasyonları (1862-1885)*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2019.

_____, *Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa Ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833-1883)*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), 2012.

ÖZAYDIN Neslihan, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi Ve Bursa Yapılarına Etkisi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), 2017.

ÖZEY Ramazan, "Hüdavendigar Vilayeti, Karesi Ve Biga Mutasarrıflıkları", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı:7, (Ocak, 2003).

ÖZTÜRK Ferhat, *Tarihte Bursa Esnafı "Sermaye, Borç ve Alacakları Açısından (1800-1839)",* 1.b., Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2017.

ÖZTÜRK Mustafa, "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *Bellek Hatay/ Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih Ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, 2019, ss.28-44

ÖZTÜRK Necmettin, İbrahim Şaban. "Alâaddin Musannifek'in Şerhu'l-Misbâh fi'n-nahv'inde Naklî Kaynaklar: Âyet, Hadis Ve Arap Kelamı", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi,* 9/1 Haziran 2023, ss.215-238.

PAMUK Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi,* 7.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017.

PARLADIR Şebnem, "Ali Çelebi'nin Hümayunnamesi ve Resimli Nüshaları", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi,* (14), 2016, ss.27,55.

PERKER Z. Sevgen, Nilüfer Akıncıtürk, "Geleneksek Cumalıkızık Evlerinde Ahşap Konut Sistemi", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2011, ss.42,43,44.

PERROT Michelle, *Geschichte Des Privaten Lebens: Von Der Revolution Zum Großen Krieg*, Frankfurt am Main: S.Fischer, 1992.

PERTSCH Wilhelm, *Die Orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek Zu Gotha Zweiter Teil: Die Türkischen Handschriften*, Druck der Kais. Kön. Hof- und Staatsdruckerei,Wien,1864.

PREIN Philipp, *Bürgerliches Reisen im 19. Jahrhundert. Freizeit, Kommunikation und soziale Grenzen*, LIT, Münster, 2005.

REITER Clara, *und anfangs zum k. k. Hofdollmetscher ebendaselbst befördert, Auf den Spuren der Hofdolmetscher in der Habsburgermonarchie, (Diplomarbeit Magistra philosphiae),*Graz:Karl-Franzens-UniversitätGrazGeisteswissenschaftlichen Fakultät, 2010.

RICHTER Otto Friedrichs v., *Wallfahrten im Morgenlande*, ed., Ewers Johann Philipp Gustav, G. Reimer's, Berlin, 1822.

ROSİTA Suzan Meryem, "İç İçe Geçmiş Öyküler I: 1930'larda Türk-Alman İlişkilerinin Mikrokozmosu Olarak Bursa", *Tarihte Bursa ve Almanlar*, ed. Aziz Elbas (çev. Dilek Zaptçıoğlu), Bursa: Bursa Kültür A.Ş.,2016, ss.123-136.

SAİD Edward, *Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel., İstanbul: Pınar Yay., 1.b., 1982.

SAİD Edward, "Prof. Dr. Sut Jhally, Edward Said ile 'Oryantalizm'e Dair", çev. Adem Köroğlu, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 2016, s.169.

SARAÇOĞLU Tuba Nur, *Molla Fenari Ve Ailesinin Bursa Kültürüne Katkıları*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, (Yüksek Lisans Tezi), 2009, s. 53.

SATICI Emre, *19. yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti*, Ankara: Ankara Üniversitesi (Doktora Tezi), 2008., ss.32-33.

SCHNEIDER Eliza Cheney Abbott, *Bursa Mektupları: Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kafirler*, çev. Neşe Akın, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.

SEVİM Sezai, "Osmanlı Bursa'sına Grup Yerleşimleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1996, s.155.

SEZER Mustafa, "Kitap Tanıtımı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Eren Yayınevi, İstanbul, 1990", Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 2016, s.247.

SONGUR Funda, "Yabancı Seyyahların Gözüyle Bursa", *Bursa'da Zaman, Mekân Ve İnsan Bursa'nın Yunan İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yılı*, ed. Behçet Kemal Yeşilbursa, Bursa: Sentez Yay, 2022.

STARKENFELS Victor Weiss v., *Die Kaiserlich-Königliche Orientalische Akademie Zu Wien Ihre Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung*, Verlag Carl Gerold, Wien, 1839.

STORCH Ursula, "Imaginäre Reisen. Ein fast vergessenes Kulturphänomen des 19. Jahrhunderts". *ICOMOS–Hefte des Deutschen Nationalkomitees*, 70 (2019), https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/icomoshefte/issue/view/5239, s. 49.

ŞEVKİ Doktor Osman, *Bursa ve Uludağ*, İstanbul: Gaye Kitabevi, 2007.

TAHRALI Mustafa,"Rifâiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 2008, s.101.

TEXIER Charles, *"Küçük Asya" Bithynia*, haz. Raif Kaplanoğlu, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yay., 1997.

_____, Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C. II, çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.

UZUN Ahmet, İlyas Özkök, Tolga Evrim Türkan, "Osmanlı Döneminde Gemlik, Gönen Ve Manyas'ta Nüfus Ve Tarımsal Yapı: Merkezi Devletin Ürün Talepleri Çerçevesinde Bir İnceleme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 26 Sayı:50, Aralık 2023, s.659.

ÜNLÜ Ertan, "Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri Ve Giderleri", *TAD*, C:40, Sayı:69, 2021, ss.234-265.

VURAL Feyzan Göher, "Orta Asya Türk Dünyasında "Davul"un Önemi Ve Simgel Anlamı", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C.5, S.20 Sonbahar, 2013.

YALMAN Bedri, *Gemlik: Dün, Bugün, Yarın Ve Daima*, Bursa: Rotaofset, 2012.

YAVAŞ Doğan, "Bursa Ulucamii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:42, İstanbul, 2012, s.89.

YEŞİLBURSA Behçet Kemal, "Buzcubeyler (Buzcular) Ailesi", *Bursa Günlüğü*, Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin Kültür Hizmetidir, Sayı:12, Mart-Nisan-Mayıs, 2021, ss.56-63.

YETKİN Şerare, "Çini", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:8, İstanbul, 1993, s.329.

YILMAZYAŞAR Hasan, "Bursa Eski Kaplıca: Mimar Ve Yapının Orijini Meselesi", *Anadolu Ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1, sy. 2 (Ekim 2018), ss.8-9.

Gazete Yazıları ve Elektronik Kaynaklar

(Anonim) *Bursa Ansiklopedisi*, "Kartaca Kartalı Hannibal", İstanbul: Bursa Hakimiyet Gazetesi, 1987, s.17.

CZOIK Peter, "Friedrich Rückert" Bayerische Staatsbibliothek,t.y.,
https://www.literaturportal-bayern.de/autorinnen-autoren?task=lpbauthor.default&pnd=118603817
https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4449895

Biographisches Lexion des Kaisertums Österreich Bninski – Cordova, C.2, Wien: Verlag der Universität- Buchdruckerei von L.C. Zamarski, 1857, s.133.
http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11806&page=135&scale=3.33&viewmode=fullscreen

Österreichichisches Biographisches Lexion 1815-1950, C.1, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957, s.112. https://www.biographien.ac.at/oebl_1/112.pdf

www.gtso.org.tr.

https://ttk.gov.tr/evliya-celebi-1611-1685.

https://www.deutschlandfunkkultur.de/voelkerball-mobbing-rassismus-100.html.

https://mission-voelkerball.com/die-mission/die-geschichte-des-spiels.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Sevilay Demirci		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Dil	Almanca, İngilizce, İspanyolca		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme**		**Kurum Adı**
Lise	2001	2007	IGH Heidelberg Gymnasium Almanya
Lisans	2008	2012	Bursa Uludağ Üniversitesi Almanca Öğretmenliği Bölümü
Yüksek Lisans	2017	2019	Bursa Uludağ Üniversitesi Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı
Yüksek Lisans	2022	2024	Bursa Uludağ Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı
Meslek	**Başlama - Ayrılma**		**Çalışılan Kurumun Adı**
Almanca Öğretmeni	2016	2018	Don Bosco Almanya
Almanca Öğretmeni	2020	2022	Heidelberg College Almanya
		Tarih:	05.11.2024
		İmza:	
		Adı-Soyadı:	Sevilay Demirci